

وارليق

تورکجه - فارسجا کولتورل درکسی
فصلنامه فرهنگي ترکی - فارسی

۲۹-جو ایل، یاز ۱۳۸۶، سایي ۱۳۳

سال بیست و نهم، بهار ۱۳۸۶، شماره ۱۳۳

اؤزل سایي
(ویژه نامه)

دوکتور جواد هیئتین مقاله لر توپلوسو

۳-جو جیلد

دوكتور جواد هيئت ين مقاله لر توپلوسو

۳- جو جيلد

وارليق درگيسي نين اؤزل سايبسي

ایچینده کیلر

(فهرست)

۵ نوروز بایرامی ایران-دا
۱۳ تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب
۲۱ محمدامین رسولزاده
۳۷ سید ابولقاسم نباتی
۴۷ تهران-دا و تبریز-ده اوستاد شهریاری اوغورلاما قورولتایی
۵۳ پروفیسور روستم علی-یف-ین یاسیندا
۵۷ یونس امره شاعر متصوف ترک
۷۷ فضولی نین دبلی و سؤز خزینه سی
۹۵ درباره نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی
۱۱۱ حضرت علی (ع) اهل سنت قاینالاریندا
۱۱۹ آذربایجان-ین تور کلشمه سی و آذربایجان تور کجه سی نین تشکولو
۱۳۳ آذربایجان علم و ادبیات سما سیندا ایکی پارلاق اولدوز: آنا و قیز (نورانگیز گون و دوکتور زاله علی یوا)..

Azərbaycan Elm və Ədəbiyyat Səmasında İki Parlaq Ulduz: Ana və Qız
(Nurəngiz Gün və Dr. Jalə Əliyeva).....۱۳۳

نوروز بايرامى ايراندا^۱

نوروز، فارسجا يىنى گون دىمكىدير و ايرانلىلارن ان بۇيوك بايرامىدير. بو گون گونش (شمسى) ايلى نين باشلانغىچى و فروردين آيى نين بيرينجى گونودور و مارس آيى نين ۲۱- جى گونونه تقابول ائدر. بو گون باهار فصلى نين بيرينجى گونو اولوب گنجه- گوندوزون برابر اولدوغو گوندور و اونا گۆره ده اسكىدن برى توركلرده اولدوغو كيمي عيىنى زاماندا باهار بايرامىدير.

تاريخده نوروز:

ايراندا نوروزون تاريخى و افسانهوى گنجميشى واردير. اسكىدن برى آريايى لر ايكي بايرامى قوتلاميشلار. بيريسى نوروز بايرامى، يعنى ايستى فصلى نين باشلانغىچى و ديگرى مهرگان بايرامى، سوپوق فصلى نين بيرينجى گونو. او زامان ايلى ايكي فصله (سوپوق و ايستى) بۆلميشلر و اون آى سوپوق فصلى سوررميش. سونرالار ايستى فصلى (ياى) يىتدى آى و سوپوق فصلى (قىش) بئش آى قبول ائدىلدى.

ايستى فصلين باشلاماسى سورولرين آغيلدان چيخاردىليپ اوتلاقلارا آپاريلماسى و سوپوق فصلين كلمهسى ده سورولرين تكرار آغىلا قايتاريليب اولنلار قيش يىملرى نين تدارك ائدىلمهسى دىمكىدى.

چوخ اسكى زامانلاردا يىنى ايل يايلا يعنى تير آيى ايله باشلاميش (صيفى انقلاب). ابوريحان بيرونى- يه گۆره ايرانلىلارن يىنى ايلى فروردينله باشلاميش، حالبوكى مسعودى (التنبيه و الاشراف) يىنى ايلين يايلا و مهرگانين دا قيشلا باشلايدىغىنى يازير.

اوستادا نوزودان بحث ائدىلمه ميشدير. لاکين پهلوى دىلينده يازيلان دىنى كتابلاردا نوروزدان اسكى بير بايرام كيمي ياد اولونموشدور. هخامنشى و اشکانلىلار زامانيندا نوروز حاقيندا دقيق معلوماتيميز يوخدور. لاکين ساسانىلر دؤورونه عايد بو باره ده اولدوقچا زنگين معلومات واردير.

^۱- بو بيلدىرى توركيه تورکجه سيله ۲۲- ۲۰ مارت گونلرينده انكاردا گنجيريلن ملتير آراسى نوروز سمپوزيوموندا سونولموش و وارليق درگيسى نين قيش ۱۳۷۳، سايى ۹۵، صص ۱۰-۳-ده يايىنلاميشدير.

ایران میتولوژیسینه گۆره نانری دونیانی و انسانی و گونشی بو گون یاراتمیش و ایران-ین ایلك افسانه-وی پادشاهی کیومرث بو گون تخته اوتورموش و پادشاه اولموش (آثار الباقیه، ابوریحان بیرونی) و بو گونو بایرام توتوموشدور.

یئنه ایران میتولوژیسینه گۆره جمشید بو گون پادشاه اولموش و یئنی دین گتیرمیش و بو گونو بایرام توتوموشدور. جمشید مهر دینیته اینانیر و یئر ده گونشین مظهری سایلیردی. جمشید ۷۰۰-۶۰۰ ایمل سلطنت ائتمیش و سلیمان کیمی حیوانلار، چین و پریرله ده حؤکم ائدرمیش، اونون بیر عصا و بیر ده اوزویو وارمیش، اونلارلا دونیادا حکومت ائدرمیش.

بیر گون آذربایجانا گلیر. او گون گونش حمل بورجونای گیرمیشدی. جمشید اوچا بیر یشرده تخت قوردوروب اوزرینه اوتورور و جواهر شان تاجی باشینا قویور. اطرافیندا توپلانسالار اونو تختیله اللری اوستونده گزدریرلر و بو گونو بایرام توتورلار.

اسکیدن نوروز بیر گون یوخ، آلتی گون بایرام توتولورموش. ایلك بئش گونده شاهنشاه خالقین مختلف طبقه‌لرینی قبول ائدر و اونلارین حاجت‌لرینی وئریردی. آلتینجی گون پادشاهین اؤزونه مخصوص ایدی. او گون ان یاخینلارینی قبول ائدر اونلارلا خلوت ائدردی.

اسکی ایرانلیلارین ایناملارینا گۆره نوروز گونلرینده اجدادلاری‌نین روحلاری یشره ائنیب اؤز ائولرینه گلیرلر. اونا گۆره ائوده زنگین و رنگارنگ سوفره‌لر آچاردیلار و اونلارین گلمه‌لرینه شادلیق و شنلیک ائدردیلر. بو باخیمدان نوروز بایرامی اؤلولر بایرامی سایلیردی (پوردادو).

ایرانلیلار نوروز گنجه‌سی اود یاندیریب جشن توتاردیلار. ساسانیلار زامانیندا نوروز گونو شاهنشاه بردیمانی‌دن پالتار گئیر و سوسلنیر و سارایدا اوتوروردو. موبدلرین باشی (موبد موبدان) شاهین یانینا گلیر و الینده منی دولو آلتین قدحی (جام زرین می) و اوزوک، قیلیچ، اوخ، یای، قلم، دوات و آت اونا هدیه ائدر و پادشاه افرین سؤیلر و مدیحه اوخوردو. سونرا حکومت بؤیوک‌لری تبریک ائتمگه گلیردیلر. بیرونی‌نین یازدیغینا گۆره بو مراسیم عباسی خلیفه‌لری دؤرونه قدر داوام ائتدی.

نوروز گونو سحر چاغی خالق بیر-بیرینه سو آتاردیلار و شکر هدیه وئرردیلر و بونو اوغورلو ساییاردیلار.

بیلدیگیمیز کیمی هر ایل ۳۶۵ گون حساب اولدوغو اوچون نوروز هر دؤرد ایلده بیر گون گئرییه چکیلیردی و بئله‌لیکله بعضا یایا و یا خود قیسا دوشرمیش. بو مسئله بؤیوک سلجوقلو پادشاهی ملک‌شاه زامانینا قدر داوام ائتدی. ملک‌شاه سلطنتی‌نین اوچونجو ایلینده یعنی ۴۶۷ ه.ق - ده عمر خیام و دیگر عالیم‌لرین یاردیمی ایله اؤز آدینی داشییان جلالی تقویمی‌نین تملینی قویدو و نوروزو باهارین ایلك گونونده یعنی گونشین حمل بورجونای گیردیگی گونده ثابتلشدیردی. بونون اوچون هر دؤرد ایلده بیر

دفعه، ایلی ۳۶۶ گون حساب ائدرک اونا "کبیسه" ایلی دئییلدی. بو ایش دؤرد دفعه تکرار اولوندوقدان سونرا ۵- جی دفعه بئشینجی ایل کبیسه ایلی توتولور.

نوروز مراسیمی:

ایراندا نوروز بایرامینا ۱۵ گون قالاتدان ائولرده بایراما حاضرلیق باشلار. خانیملار ائولرینی تمیزلر و عایله افرادینا یئنی پالتار حاضرلارلار و بوشقابدای بوغدا و یا مرجیمک اکرلر کی بایراما قدر گؤیرسین.

آخیر چارشنبه آخشامی و یا چهارشنبه سوری:

چارشنبه آخشامی مراسیمی عصیرلردن بری ایراندا بر پا اولونور. بو مراسیمده اساس رول اجرا ائندلر حاجی فیروز، آتش افروز (اود یاندیران) و میر نوروزدور.

بو آخشام خالق میدانلاردا، کوچهلرده و حیطلرده اود یاندیریپ اوستوندن آتیلارلار و بو سؤزلری تکرار ائدرلر: "زردی من از تو سرخی تو از من". یعنی، منیم ساریلیغیم سندن و سنین آل- قیرمیزی لیغین مندن. سونرا آجیل مشگل گشا (موشکولو آچان قورو یئمیش) آلینیب ائوده یئیلییر. بعضیلری نیت ائدیپ کوچه یه چیخارلار و یولدان گئچنلرین دانیشیقلا ریندان اؤز فاللارینی یورارلار و سونرا گنجه "تورتا ووردو" اوینارلار.

حاجی فیروز یانیندا کیلر چهارشنبه آخشامیندان کوچهلرده گزیب اوینارلار و ماهنی اوخورلار.

حاجی فیروز اؤزونو قارایا بویار (زنگی قارا) و باشینا بورو کیمی بؤرک قویار. اگنینه پولکلی و زینقروولو قیرمیزی پالتار گئیر و گزرکن الینده قوال چالار، اوینار و بئله اوخور: "حاجی فیروزم سالی یک روزم." سونرا خالق گولدورن سؤزلر دئیر و ماهنیلار اوخور. قاجارلار زامانیندا حاجی فیروزو آتش افروز و میر نوروزدا همراهلیق ائدردی. آتش افروزون وظیفه سی داها چتیندی. او اودلا اوینار، آغزیندان آلوو چیخاردار و معلق ووراردی و اوینار- دؤنردی.

میر نوروزلا برابر بیر نئچه ساز، طبیل چالان ناغاراچی و بیر میمون یا آیی دا رول ایفا ائدردی.

میر نوروز مینردی دوه سی نین اوتوردوغو یئرده ائو و یا ماغازا صاحبی اونو و یانیندا کیلری قوناقلا ییب یئمک وئرمه لی ایدی.

میر نوروز سول الینده بیر قیرقی و ساغ الینده بیر ایپ گزر و ایپی ائولرین دووار و یا پینج (بخاری) بوروسوندا ائوین ایچینه آتاردی. بو سیرادا ائو صاحبی الینده نه وارسا ایپه باغلار و اونو ترپه دردی کی میر نوروز آنلا ییب ایپی چکسین.

اٲو صاحییبی بو ایشی گۆرمهسه میر نوروز و یانینداکیلار او قدر اوخویوب اویناردیلار کی اٲو صاحییبی اوزدن گنذر و بیر شئی ایپه باغلاردی.

میر نوروز ایلین ایلک اوچ گونو بو ایشه داوام انذر و هر کس طرفیندن اوغورلاناردی.

هفت سین

هفت سین سفرهسی ایل تحویل اولمادان حاضیرلانیر و تحویل زامانی عایله افرادی اونون اطرافیندا اوتورار و یئنی ایل باشلادیغی آن عایلهنین بؤیویو تحویل دوغاسی اوخویار و اولو تانرییا دوعا انذر. سونرا بیر- بیرینی تبریک انذر و اؤپوشرلر.

هفت سین یئددی سین (س) دئمکدیر و آدلاری "س" حرفیله باشلایان یئددی یئمهللی دن عبارتدیر. فارسجادا بونلار بئله دیر: سیب (آلما)، سماق، سبزی (گؤی) سرکه، سنجد (اییده) سمینی و سیر (ساریمساق).

اکثر اٲولرده هله آذربایجان-دا بر جام قابدا بالیق، بویانمیش یومورتا، بوغدا و مرجیمک گؤیو، سونبول و نرگس گولدانی، شیرینی، پنیر و چؤرک، بویالی شمع، آینا و بیر بوشقاپ پول سیگهسی ده علاوه انذرلر. قرآن کریم ده سوفره ده اولمالیدیر. ایل تحویل اولان کیمی هرکس بیر- بیرینی بایرامینی قوتلار، اوشاقلار آتا- آنالارینین الینی اؤپر و بایراملیق آلارلار. بؤیوکلر کیچکلره بایراملیق وئرلر.

هفت سین بعضی مۆلفلرین فیکرینه گۆره اسکی دن "هفت سین" ایمیش. عربلرین تأثیریه سین-ه چئوریلیمیشدیر: بنفشه نین بنفشه و نیشاپورون نیشاپور تلفوظو کیمی.

آشاغیداکی، شاعیری بیلینمه یین اسکی بیر دؤردلوک بو فیکری تأیید ائتمکده دیر:

عید نوروز از زمان کیان

می نهادند مردم ایران

شهد و شیر و شراب و شکر ناب

شمع و شمشاد و شایه انذر خوان

ترجمه: کیان زامانیندان بری ایران خالق ی بال، سوت، شراب، خالیص شکر، شمع، شیمشاد و میوه سوفره یه قویاردی.

هفتسین سو فرەسیندە قویولان شمع، نوغول (شکر)، پورتاغال و آلمانا (شایه = میوه) و گوموش پول (شاهی) و بعضاً اوغور اوچون قویولان شاهدانالی چۆرک بو احتمالی قوتلندیریر. گویا تاجیکستان-دا دا هفتشین قویولوروموش.

بایرام گئجهسی بالیقلار سبزه پلو، کوکو و یا رشته پلو پیشیریلر و بونلار اوغور ساییلار.

بایرامین بیرینجی گونوندا بایرام گۆرۆشونه گندرلر. هر کس بیر گون ائوینده اوتورار. اونون یاخینلاری اونونلا گۆرۆشه گلرلر، ایلک گون ان بۆیوکلر اوتورارلار. بایرام شنلیکلری بشش گون سورر. بو بشش گونده دۆلت ادارلری، مکتبلر و ایش یئرلری تعطیل اولار.

آلتینجی گون ایشه باشلاوکن هرکس همکارلارینا تبریک دئیر. بایرام گۆرۆشو سیزده بدره (اون اوچونجو گونه) قدر داوام ائدر.

سیزده بدر:

بایرامین ۱۳- جو گونو سحر دن هامی ائودن چیخار و بوتون گونو شهرین اطرافیندا یاشیللیقلاردا و یا بیر باغدا گئچیرلر. ناهار چاغی اۆزلریله گتیردیکلری یئمک سو فره لرینی آچارلار و ائوده حاضرلادیقلاری رشته آشی، شامی، فسنگان، سبزی پلو، کوکو و بالیق کیمی یئمکلری دوزرلر. فراغت واختی اوشاقلیقدا اوینانان اوینلار مثلاً: پیل دسته، آشیق اوینو، گیزلن باج اوینار و رقص ائدرلر.

هامی سیزده گونو ائوده قالماغی اوغورسوز (نحس) سایار و اونون اوچون کیمسه ائوده قالماق ایسته مز. عایله لر سیزده بدره چیخدیقلاری زامان بایرامدان ۱۵- گون اینجه دن گۆیرتدیکلری گۆیو^۱ (سبزه) اۆزلریله شهر دن خارجه آپارار و چۆلده بوراخارلار و بو ایشله اوغورسوزلوغو (نحسی) دا ائولریندن و اۆزلریندن اوزاقلادیرمیش اولارلار.

بایرام گونلری هرکس خصوصیه اوشاقلار تازا پالتارلارینی گئیرلر و بۆیوکلر کیچیکلره بایراملیق وئدرلر. حکومت ده مأمورلار بایراملیق معاشلارینا معادل بایراملیق وئدر.

نوروز خالق آراسیندا مذهبی باخیمدان دا موبارک بیر گون سایلمیشدیر. حضرت امام جعفر صادق-دن نقل ائدیلن بیر روایتیه گۆره اولو پیغمبریمیز، حضرت علی-نی بو گون اۆزونه جانشین (خلیفه) ستچمیشدیر.

^۱ - قوزئی آذربایجاندا بونا سمنی دئییرلر.

یعنی غدیر خم گونو نوروزا تصادوف ائتمیشدیر. عینی روایتیه گۆره حضرت علی نهروان ساواشیندا دوشمنلره بو گون غلبه چالمیشدیر و ۱۲- جی امام (امام زمان) نوروز گونو ظهور ائده جک و دونیادا عدالتی برپا ائده جکدیر.

نوروز بایرامی ایرانین هر طرفینده گنجیریلدیگی حالدا بعضی بؤلگه لرده اؤزونه مخصوص واریانتلاری واردیر. مثلاً آذربایجاندا چرشنبه آخشامی اود اوستوندن آتیلارکن بونلاری دئی لر:

آتیل- ماتیل چرشنبه

باختیم آچیل چرشنبه

آغیرلیغیمی وئردیم سنه

یونگوللو یونو آلدیم سندن

ساریلیغیمی وئردیم سنه

قیرمیزیلیغینی وئر منه

آنلار قیزلارینا بو سۆزلری سۆیله دیرکن بایراما قدر قیزلارینا ائلچی گله جگینی اومارلار.

بو باره ده اوستاد شهریار "حیدر بابا" منظومه سینده بئله دئتمیشدیر:

بایرامیدی گئجه قوشو اوخوردو

آداخلی قیز بگ جورابین توخوردو

هر کس شالین بیر باجادان سوخوردو

آی نه گۆزل قایدادی شال ساللاماق

بگ شالینا بایراملیغین باغلاماق

باکیچی^۱ نین سۆزو- سووو کاغیدی

اینکلرین بولاماسی، آغوزو

۱- اسکیدن سوویت رژیمیندن اؤنجه باکی یا گندیب گلنلر مکتوب و خبر ده گتیریردیلر.

قىزلار دئير: اتيل - ماتيل چرشنبه

آينا تكين باختيم اچيل چرشنبه

يومورتانى گۇچك - گوللو بوياردىق

چاقىشدىريب سىنانلارن سوياردىق

اويناماقدان بيرجه مگر دوياردىق

على منه ياشيل اشيق وئردى

ايرضا منه نوروز گولو درردى.

اردبيل و چئوره سىينده نوروز بايرامينا آي ياريم قالميش تكمچيلر كوچهيه چىخاردىلار ۱۲ - ۹ ياشلاريندا اوشاقلار جوت اولاراق كوچهلرى گزر اللرينده بير تکه نين كيچيك هيكلينه مينجىقلى پالشار گئيدىريب، اورتاسى دليک بير تاختانين اوزرينه تاخارلار و دليکدن بير آجاج اونون قارنينا تاخيپ، تکه - نى اوينادار و سايا اوخوردولار. اؤنلرينه گلن ايلک قاپيني چاليپ، قاپى اچيلان كيمي ايچرى گيرردىلر. ائو صاحىبي گوله - گوله اوشاقلارى قارشىلار و تكمچيلر بو ماهنيلارى اوخوباردىلار:

باهار آمد، باهار آمد، خوش آمد

سيزين بو تزه بايراميز موبارك

آييز - ايليز، هفته - گونوز موبارك

اميرالمومنين تخته چىخاجاق

يزيدين بوينونا نوختا ووراجاق

تکه م - تکه م اتلاما

قول قيچيني قاتلاما

صباح ياي - ياز اولاندا

گنڊيپ چؤلده اوتلاما

بو تکه نين کندی وار

کسه يی وار کندی وار

هر حیطده اويناسا

بیر نلبکی قندی وار

اٲو صاحیبي بیر نلبکی قند و یا بیر- ایکی شاهی پول وٲرر، هم ده چوخ سٲوینر و بونو اوغور سايار. اوشاقلار دا حاللاريندان راضي باشقا اٲوه گٲدرديلر. بو مراسيم اردبیل اطرافينداکی کسدرده ايندی ده توتولار.

قايناقلاار

- آٲار الباقیه، ابوريحان بیرونی، ترجمه اکبر داناسرشت. انتشارات امير کبير ۱۳۶۳- تهران. اسلام آنسیکلوپديسی- نوروز مادهسی، استانبول ۱۹۷۷. دوكتور م. ع. فرزانه نين يادداشتلاری. فرهنگ معین، تهران ۱۳۴۷، انتشارات امير کبير. وحید درگیسی، ه. میر مطهری، اردیبهشت ۱۳۴۳. کهکشان شماره ویژه نوروز، اول سال ۱۳۶۹. کهکشان شماره ویژه نوروز، فروردین ۱۳۷۲. کهکشان شماره ویژه نوروز، فروردین ۱۳۷۳. کهکشان شماره ویژه نوروز، نهم اسفند ۱۳۶۹.

تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب^۱

در آغاز سخن باید یادآور شد که مقصود از تمدن غرب مجموعه‌ی آداب و رسوم اقوام آریایی نبوده بلکه مجموعه معارفی است شامل علم و صنعت امروزی اروپا که منشأ و اساس آنها نه از فرهنگ غربی بلکه از معارف اسلامی سرچشمه گرفته است. نگاهی به تاریخ تمدن اروپا و مقایسه آن با تاریخ تمدن اسلام این نکته را بخوبی روشن میسازد. در این مقایسه و نتیجه‌گیری سعی خواهد شد از گفته‌ها و نوشته‌های خود غربی‌ها گواه و شاهد آورده شود و منابع دانشمندان مسیحی مورد استناد قرار گیرد. قبلاً لازم است برای اطلاع و روشن شدن ذهن خوانندگان مختصری از مقام و منزلت علم و عالم که پایه‌های اساسی تمدن امروز را تشکیل میدهد از زبان قرآن و خود پیغمبر اسلام یادآوری شود و بعد مواردی از اکتشافات و معارف اسلامی که در پیدایش تمدن غرب مؤثر بوده‌اند بعنوان مثال ذکر شود.

با اینکه در دین اسلام، همه‌ی ملل و افراد بطور مطلق مساوی و برابرند معهداً در قرآن کریم بین عالم و جاهل فرق گذاشته شده است.

آیه‌ی شریفه‌ی زیر این مسئله را به خوبی روشن میسازد:

«هل یستوی الذین یعملون و الذین لایعلمون، هل یستوی الظلمات و النور، هل یستوی الاعلمای و البصیر، ام کیف یستویان.» (آیا برابرند کسانی که علم دارند با کسانی که علم ندارند. آیا نور و ظلمت برابرند، آیا کور و بینا یکسانند. چگونه می‌توانند یکسان باشند).

اولین دستور الهی برای پیغمبر اسلام با کلمه‌ی بخوان (اقرأ) آغاز میشود و خداوند در قرآن کریم بقلم و آنچه قلم مینویسد سوگند یاد می‌کند. تنها دینی که علم را از عبادت هم بالاتر و پرارجتر میدانند اسلام است. چند نمونه از احادیث نبوی این نکته را بخوبی ثابت مینماید.

- تحصیل جهاد مقدس است.
- دانشمندان در دنیا معتمد خدا و وارث پیغمبرانند.
- عالمی که از علمش استفاده شود از هزار زاهد اولی‌تر است.
- درجه علم بالاترین درجات است.
- مرکب دانشمندان و خون شهیدان سنجیده شد اولی سنگین‌تر آمد.

^۱ به نقل از وارلیق، بهمن ۱۳۵۸، شماره ۱۰، صص ۲۴-۱۷.

- هر چیزی راهی دارد. راه بهشت علم است.
- فقری بدتر و وحشتناک‌تر از جهل نیست.
- گرانبهارترین میراث برای فرزند تحصیل نیک است.
- عالم باش و یا شاگرد و یا شنونده و یا دوست عالم. غیر از اینها مباش که نابود می‌شوی.

حضرت علی (ع) در این مورد میفرماید:

الناس معلم او متعلم و الباقي كالهمج (مردم یا معلم‌اند و یا شاگرد و بقیه در حکم هیچ...).

این نکته نیز لازم بتذکر است که آنچه را غربی‌ها تحت عنوان تمدن عرب بررسی می‌کنند تمدن اسلامی است که در ساختن آن ترکان و ایرانیان بیش از سایر ملل سهمیم بوده‌اند (آصف فیضی مولف هندی).

حال شایسته است نظری به تاریخ بیفکنیم:

شاید نیازی بیادآوری نداشته باشد که کاغذ مهمترین وسیله‌ی ثبت و ضبط اندیشه‌ها و تراوشات ذهنی و به عبارت دیگر علم و معرفت انسانی است. برای نوشتن و چاپ مقاله و کتاب و قرار دادن آنها در اختیار مردم وجود کاغذ به مقدار زیاد و به قیمت ارزان از ضروریات است. این وسیله‌ی گرانبها که حالا به قیمت ناچیز در دسترس همگان است بوسیله مسلمانان ساخته شده و از شرق به اروپا رفته و در اختیار غربیها قرار گرفته است. گرچه چینی‌ها از سال ۱۰۵ میلادی از پپله کرم ابریشم موفق به ساختن کاغذ شده بودند، لیکن بعلت گرانی و انحصار صنایع ابریشم به چین و آسیای میانه کاغذ چینی به کشورهای غربی راه نیافت. پرفسور ژاک ریسلر استاد مؤسسه اسلامی پاریس در کتاب "تمدن عرب" چنین می‌نویسد:

شکی نیست که کاغذ یکی از بهترین نعمتهایی است که اسلام به اروپا آورده است. مسلمانان صنعت کاغذسازی را از خمیر کتان در سمرقند و بعد پنبه‌ای را که در الجزایر و مصر فراوان بود، جانشین آن کردند. بدین ترتیب فتح سمرقند (۷۱۲ میلادی) را میتوان مبداء تاریخ پخش کاغذ در دنیا به شمار آورد.

اولین کارگاه کاغذ سازی در سال ۷۹۴ در بغداد ایجاد شد بعد از آن در مصر و بعد در قرن ۱۲ میلادی در اندولس کارخانه کاغذسازی خدیو بر پا شد. قسمت غربی اروپا کاغذ خود را از این کارخانه تأمین میکرد. در حالیکه کشورهای اروپای شرقی کاغذ را از شام وارد می‌کردند.

ویل دورانت مؤلف کتاب "تاریخ تمدن" در این باره چنین می‌نویسد: اولین کارگاه کاغذسازی در سال ۷۹۴ در بغداد توسط الفضل برمکی تأسیس شد و اصول کاغذسازی بوسیله مسلمانان به سیسیل و اسپانیا برده شد و از آنجا به ایتالیا و فرانسه راه یافت. با تدارک کاغذ ارزان و زیاد تهیه کتاب به مقدار

فراوان آسان شد. بطوریکه در قرن دهم میلادی در کتابخانه صاحب ابن عباد وزیر دیلمیان در قرن دهم میلادی به اندازه مجموع کتابهای کتابخانه‌های اروپا کتاب بود و بقول گوستاولوبن در کتابخانه الحکم دوم خلیفه اموی (قرطبه) ششصد هزار جلد کتاب بود. در صورتیکه در چهارصد سال بعد در کتابخانه سلطنتی شارل پنجم پادشاه فرانسه بیش از نهصد جلد کتاب نبوده است.

گوستاولوبن میگوید کاغذ اسلامی دوران جدیدی در تمدن جهانی باز کرد و باید در نظر بیاوریم که اگر میراثهای اسلامی مانند کاغذ و باروت و قطب‌نما نبود، نهضت رنسانس ما چگونه می‌توانست شکل بگیرد. اگر مسلمانان نبودند رنسانس علمی ما قرن‌ها به تأخیر می‌افتاد.

چاپ کتاب و مطبوعات نیز ریشه اسلامی دارد. پرفسور ریسلر در این باره چنین مینویسد: اهل صلیب فن چاپ باسمه‌ای قالبهای چوبی بر روی پارچه‌ها را در مصر از مسلمانان آموختند و این فن پایه‌ی چاپ را در اروپا تشکیل داد. در آنزمان فن چاپ باسمه‌ای در اندولس هم پیشرفت کرده بود. در قرطبه منشی عبدالرحمان اسناد رسمی را با وسایلی که ماهیت آن هنوز هم بر ما کشف نشده تکثیر می‌نمود.

از قرن ۱۹ به این طرف بسیاری از دانشمندان غربی به این حقیقت فراموش شده تاریخی اعتراف نموده‌اند که اساس تمدن امروزی مدیون فرهنگ قدیم یونان و روم نبوده بلکه از تمدن درخشان اسلامی سرچشمه گرفته است (پرفسور گوئییه استاد دانشگاه الجزایر، کتاب اخلاق و آداب مسلمانان).

حال مختصری درباره‌ی شعب مختلف علوم بحث می‌کنیم و سخن خود را با علم پزشکی آغاز می‌نمائیم. پرفسور ریسلر در این باره چنین اظهار می‌نماید: مسلمانان در پزشکی بالاترین موضوع و مقام را بدست آورده و بیش از پانصد سال در رأس پزشکی جهان قرار گرفتند. بنابه روایتی از پیغمبر اسلام پزشکی و الهیات اساسی‌ترین شعب علوم را تشکیل می‌دهد. تعداد احادیثی که مجموعاً طب نبوی را تشکیل میدهند بالغ بر سیصد حدیث است. این احادیث بیشتر درباره اعتدال و امساک در غذا و رعایت اصول بهداشتی است. مثلاً یکی از آنها چنین است: اگر در جایی طاعون بروز کرد وارد آنجا نشوید و اگر در آنجا بید از آنجا خارج نشوید. این دستور اساس قرنطینه‌ی امروزی را برای جلوگیری از سرایت مرض تشکیل می‌دهد.

ریسلر می‌گوید:

پزشکان مسلمان بعد از ترجمه و آموختن طب بقراط و جالینوس به آنها اکتفا نکردند بلکه اصول مشاهده شخصی و تجربه بالینی را برای تشخیص و درمان انتخاب کردند و از آن تاریخ پزشکی ماهیت علم تجربی را پیدا کرد.

علی ابن عباس پزشک عالیقدر اسلامی می‌نویسد:

بررسی و تحقیقات او از بیمارستانها جمع‌آوری شده و از آن به بعد در مدارس اسلامی دانشکده‌های فنی و پزشکی و آزمایشگاه دایر شده است.

بنا به گفته ویل دورانت در سال ۷۰۴ میلادی نخستین بیمارستان اسلامی به نام "بیمارستان" در شام تأسیس شد و در سال ۹۷۸ هیئت پزشکی این بیمارستان را ۲۴ پزشک تشکیل می‌داد. تدریسات پزشکی در بیمارستان انجام می‌شد و بدون امتحان و گرفتن شهادت نامه (دیپلم) کسی حق اجرای طبابت نداشت. در زمان هارون-الرشید در بغداد نخستین بیمارستان تأسیس شد. در قرن دهم میلادی پنج بیمارستان دیگر در آنجا دایر شد. بنظر میرسد در ساختن این بیمارستانها از بیمارستان دانشگاه جندی شاپور بعنوان نمونه استفاده شده است. پرفسور ژرژ ریوار در کتاب چهره اسلام میگوید، پزشکان اسلامی بیشترین پیشرفت را در جراحی به دست آوردند. آنها در قرن یازده میلادی عمل آب مروارید (با در آوردن عدسی) و عمل سنگ مثانه (با خرد کردن سنگ) و کوتریزاسیون (داغ کردن) را انجام میدادند و برای بی‌حسی و بیهوشی از گیاه مخصوصی مانند گندم تلخه *ivraie* و خشخاش استفاده میکردند. ابوالقاسم خلف بن عباس قرطبه‌ای بسیاری از آلات جراحی را ابتکار کرده و در جراحی به کار برده است. داروسازی و تدقیق علمی موادی که در پزشکی برای درمان به کار میرود اساس اسلامی است. ولی دورانت معتقد است که ابن سینا بزرگترین مؤلف و رازی بزرگترین پزشک و جابر بزرگترین شیمیست قدیم به شمار می‌رود.

آثار ابن سینا و رازی پایه پزشکی امروزی را تشکیل داده و قرن‌ها در مدارس پزشکی غرب کتاب درسی بوده است. در کتاب اخلاق و عادات مسلمانان پرفسور گوتی‌یر آمده است که اروپای قرون وسطا و رنسانس بیش از بهراط و جالینوس پیرو پزشکان اسلام بود. رازی (۹۳۲-۸۵۰) مدت پنجاه سال در بغداد طبابت نمود. آثار او در قرنهای ۱۶ تا ۱۸ بارها به لاتین ترجمه شد. ابن سینا سلطان پزشکی محسوب میشود و از رازی هم مهمتر است.

کتاب "قانون" او به اغلب زبانهای اروپایی ترجمه شده است. تا قرن ۱۷ کتابهای این دو مؤلف اساس تدریسات پزشکی را تشکیل می‌داد. ترجمه کتاب "قانون" مدت چند قرن کتاب درسی در اروپا بود و به گفته‌ی ریسلر کتاب مقدس پزشکی شده است.

آثار رازی درباره ابله و سرخک در نتیجه مشاهد و بررسی مستقیم بیماران و تحلیل بالینی نوشته شده و این اولین اثر علمی درباره بیماریهای عفونی است. ترجمه انگلیسی این دو اثر در طول قرنهای ۱۸ و ۱۹ چهل بار چاپ و منتشر شده است.

علم پزشکی و طبابت از مکاتب اسلامی از طریق مکتب پزشکی سالرن ایتالیا و مکتب مونت پلییه فرانسه به اروپا راه یافت. مکتب سالرن در قرن نهم میلادی بوسیله شارل ماین تأسیس شد و مدت سه قرن مرکز پزشکی اروپا بود.

ریاضیات نیز مانند پزشکی یک اثر اسلامی است. پایه‌ی ریاضیات و علم حساب روی ارقام اعشاری و صفر گذاشته شده. در اروپا تا اواسط قرن ۱۳ میلادی بجای اعداد ریاضی از حروف الفبای لاتین استفاده میشد. مثلاً بجای یک

I و به جای دو II و بجای سه III بجای ۵ حروف V و بجای ۱۰ حرف X و بجای ۱۰۰ حرف C بکار برده و به اینها ارقام رومی گفته می‌شد. برای حساب از نوعی چرتکه استفاده میشد. ریسر و سدیلوت و ویل دورانست معتقدند که ارقام اعشاری و صفر ساخته مسلمانان است و اولین بار در قرن نهم میلادی بکار گرفته و اشتباهاً ارقام هندی نامیده شده است. در سال ۹۷۶ ابن احمد در کتاب مفاتیح العلوم پیشنهاد کرد که اگر در خانه عشرات عددی موجود نباشد برای حفظ ترتیب دایره‌ی کوچکی گذاشته شود. این دایره به عربی صفر (خالی) نامیده شد و در ترجمه‌ی لاتینی و ایتالیایی زرو (ZERO) نام گرفت.

کلمه شیفر (chiffre) به معنی عدد نیز از همین جا پیدا شد. به عقیده گوتی‌یر نام اقلیدس بزرگ مینماید، ولی استاد ریاضیات غربی‌ها مسلمانانند.

پرفسور سدیلوت متخصص تاریخ مقایسه‌ای ریاضیات قرن ۱۹ در کتاب خود میگوید: چون مسلمانان در علم هیئت کار میکردند علاقه‌ی آنها به ریاضیات یک امر طبیعی بود و در این باب کوشش زیادی از خود نشان دادند. بطوریکه میتوانیم آنها را استادان خود بدانیم. آنها نه تنها در حساب و هندسه و جبر بلکه در اوپتیک و مکانیک نیز به پیشرفتهای مهمی نایل شدند. آرتور پلگون عضو آکادمی علوم مستعمراتی در کتاب "اسلام در دنیا" چنین مینویسد: دانشمندان مسیحی قرون وسطی ریاضیات را از مسلمانان آموختند. ولی دیری نگذشت که از استادان خود جلوتر رفتند. مهمترین ریاضی-دان‌های اسلامی اینها بودند:

الخورزمی (محمد بن موسی) ۸۵۰-۷۸۰. زرقانی که در قرن یازدهم می‌زیسته و اسطرلاب را اختراع کرده است. محمد البطانی متوفی در ۹۲۹ میلادی که حرکات خورشید و ماه را محاسبه و ثبت نموده است. عباس ابن فیناس که موفق به ساختن بلور شد و طیاره‌ای ساخت که مسافتی را در هوا پیمود. از هیئت شناسان از ابو یونس و ابوالعباس فرغانی نام می‌برد. ویل دورانست درباره خوارزمی میگوید، در تکامل پنج رشته علمی خدمات گرانبهائی کرده است. اولاً ارقام عربی- هندی را تدقیق کرد و زیج یا جدول کوسمرگرافی را تهیه کرد.

قدیمی‌ترین جدولهای مثلث اثر اوست. با همکاری شصت و نه دانشمند دایره‌المعارف جغرافیایی را برای مأمون خلیفه تهیه کرد. در کتاب جبر و مقابله خود تحلیل و راه حل‌های هندسی معادلات درجه دوم را نشان داده است. گرچه متن عربی این کتاب مفقود شده ولی ترجمه لاتینی آن از قرن ۱۲ تا ۱۶ در دانشگاه‌های اروپا مأخذ و کتاب درسی بوده و بدینوسیله کلمه‌ی الجبر بشکل الزبر وارد کتابهای اروپائی شده است. تطبیق جبر به هندسه نیز در قرن نهم میلادی توسط ثابت ابن قره انجام شده است.

پرفسور گوتی‌یر می‌گوید، وقتی حرکت تکاملی تمدن اسلامی متوقف شد ما اروپائیان با استفاده از دستاوردهای تمدن اسلامی شروع به ساختن تمدن جدید کردیم و این یادآور مسابقات و دوندگانی است که در یونان قدیم (مسابقه ماراتون) مشعل مقدس را دست بدست می‌سپردند.

ویل دورانست درباره علم مثلثات مینویسد:

بطانی بجای راه حل مربعی بطلیموس راه حل مثلثی را اقامه کرد و بجای وتر (هیپارک) جیب (زاویه سینوس) را قرار داد و نسبت‌های متداول امروزی را ارائه کرد.

در علم هیئت نیز مسلمانان ترصد، مشاهده و تجربه را اساس کار و تحقیقات خود قرار دادند و به پیشرفتهای چشمگیر نائل شدند. هیئت نخستین رشته‌ای بود که نظر دانشمندان اسلامی را به خود جلب نمود. خلفای بغداد و اندولس و سلاطین سلجوقی و ایلخانیان مغول و تیموریان علاقه‌ی خاصی به هیئت و ستاره‌شناسی نشان میدادند و در اغلب شهرهای بزرگ اسلامی رصدخانه‌های بزرگی بر پا نمودند. مشهورترین آنها رصدخانه‌های بغداد، قاهره، قرطبه، تولدو، سمرقند و مراغه بوده است. ویل دورانت در این باره می‌گوید: مأمون خلیفه هیئتی را مأمور ترصد و ساختن زیج نمود تا اکتشافات بطلیموس را بررسی و لکه‌های خورشید را تحت مطالعه قرار دهند. این دانشمندان به کروی بودن زمین معتقد بودند و وضع خورشید را در پالمیر (در سوریه) و سنجار (در الجزایر) در آن واحد ثبت و زاویه عرضی را اندازه‌گیری کردند، مساحتی که بدست آمد ۲۶۵ میل یعنی نیم میل بیش از محاسبه امروزی درآمد. با نتایجی که بدست آوردند محیط زمین ۳۵ هزار کیلومتر بود. این دانشمندان کاملاً علمی کار می‌کردند و چیزی را که با تجربه به اثبات نمی‌رسید نمی‌پذیرفتند. کتاب هیئت البوالفرغانی که در سال ۸۶۰ میلادی تألیف شد در اروپا و آسیای غربی هفتصد سال مأخذ علمی بود.

ویل دورانت درباره ابوریحان بیرونی مینویسد، این دانشمند به کروی بودن زمین اعتقاد کامل داشت و جاذبه زمین را کشف و ثبت کرد و بعقیده‌ی وی اساس هیئت را میتوان بر مبنای حرکت وضعی و دورانی زمین بدور خود و خورشید و یا بر عکس توضیح و توجیه نمود.

بنظر ریسلر اصطراب بوسیله مسلمانان اختراع و ساخته شد و در قرن دهم میلادی به اروپا آورده شد و تا قرن هفدهم از طرف دریانوردان مورد استفاده قرار گرفت. بعلاوه آثار و کتب دانشمندان اسلامی در اسپانیا از عربی به زبان لاتین ترجمه شد و قرن‌ها کتب درسی و مطالعه اروپائیان قرار گرفت.

موسیقی نیز در دوران طلایی اسلامی پیشرفت فوق‌العاده‌ای نمود و بصورت یکی از رشته‌های ریاضیات مورد استفاده قرار گرفت. به نظر اغلب مؤلفین اروپایی منشأ موسیقی اسلامی را موسیقی قدیم ترکستان و موسیقی کولی‌ها تشکیل میدهد. در قرن پنجم میلادی عده‌ای از کولی‌ها به دعوت بهرام پنجم از هند به ایران آمدند و بدین ترتیب موسیقی کولی وارد ایران شد. در قرن نهم میلادی زریاب موسیقی‌شناس معروف اسلامی که از اکراد، موصل بود این موسیقی را به قرطبه برد. در قرن دهم میلادی فارابی (ابونصر محمدبن طرخان ابن اوزلوق اهل فاراب ترکستان) فیلسوف و موسیقی‌شناس بزرگ اسلامی این آهنگها را بشکل علمی تدوین نمود. فارابی در کتاب "الموسیقی" خود نظریات غلط فیثاغورث را درباره منشأ آسمانی (آهنگ کرات آسمانی و ستارگان) موسیقی را رد کرد و برای اولین بار

تولید اصوات موسیقی را با اهتزاز هوا و طول موج این اهتزازات مربوط نمود در سایه این کشف تجربی فارابی موفق به ثبت قواعد مورد نیاز در ساختن ابزار موسیقی شد. در نتیجه این پیشرفتهای موسیقی در اسپانیای اسلامی و پرتقال متکامل شد.

بنا به نوشته‌ی ویل دورانت مسلمانان از قرن هفتم به بعد شروع به نوشتن آثار موسیقی مبنی بر قواعد نمودند و نت‌های اسلامی ارتفاع و مدت صدا را نیز ثبت می نمود. در صورتی که نظیر اینگونه آثار تا آخر قرن دوازدهم در اروپا ناشناخته بود. بنابراین موسیقی اروپایی از قرن ۱۲ به بعد تحت تأثیر موسیقی اسلامی تشکیل شده است.

درباره ادبیات نیز وضع به همین منوال است. شارل میلز مؤلف انگلیسی در کتاب تاریخ محمدیسم چنین مینویسد:

ادبیات از راه ایتالیا و اسپانیا به سایر نقاط اروپا انتشار یافت. رمانهای قدیم اسپانیا تماماً تحت تأثیر افکار اسلامی نوشته شد. مفاهیمی مانند شرف، جذبه‌ی عشق، آهنگ ممزوج اندیشه و احساس، ظرافت افسانه‌ای، عرف و عادات و سجایای زنان در اشعار شعرای مردمی فرانسه همانند شعر شرقی است. قافیه نیز به همراه اشعار اسلامی به غرب آمده است. قهرمانان اسلام در نوشتن داستان‌های شوالیه‌ها نیز الهام بخش بوده است.

ژ. باررو در ۱۸۴۲ در کتاب تاریخ سیاسی ملل مسلمان می‌نویسد که اسلام روح مردانگی را با دین پیوند داد و این روح در ادب تمام ملل مسلمان نمایان شد و بوسیله آنها به اروپائیان رسوخ نمود. ریسر در این باره میگوید که:

در اندولس شعر بصورت ابتلای همگانی درآمده بود. حتی امرا و حکام نیز شعر میسرودند. از قرن هشتم میلادی عشق افلاطونی و احساسی موضوع عمده شعر عرب را تشکیل می‌داد. در اواخر قرن یازدهم این موضوع از جنوب فرانسه به اروپا آمد. شعرای مردمی فرانسه معنی‌های زجاجله قرطبی را تقلید میکردند.

رمانهای قهرمانی اسپانیا و قصه‌ی دون کیشوت هم منشاء اسلامی دارند. به عقیده سروانتس نویسنده داستان اصل قضیه به عربی نوشته شده است.

کمدی الهی دانته نیز بسیاری از صحنه‌های زیبای خود را مدیون فیلسوف و متصوف اسلامی ابن عربی است. قسمتهای جالب و افسانه‌ای بهشت و جهنم این منظومه جادوانی پر از تصاویر ادبی اسلامی است.

در قسمت معماری نیز غرب مدیون اسلام است. مسجد اولین نمونه هنر اسلامی است و نخستین نمونه آنرا پیغمبر اکرم در مدینه شخصاً طرح‌ریزی کرده است. مسجد سعادت در زمین مربعی به طول ۵۰ متر با نظر مستقیم پیغمبر ساخته شد. ابتدا در اطراف این زمین دیواری از آجر گل رس و درخت خرما کشیده شد بعد در ضلع جنوبی آن دری گذاشته شد و در مجاور ضلع دیگر اطاقهایی برای زنان پیغمبر

ساخته شد. در شمال حیاط سقفی برای جلوگیری از تابش مستقیم آفتاب و باران ساخته شد. پیغمبر اصحاب خود را در این حیاط روی قالی می‌پذیرفت و نماز هم در همان جا برگزار می‌شد.

برای نشانه‌گذاری قبله در ضلع جنوبی بطور برجسته‌ای بسته شد و در دیگری در یکی از دیوارهای حیاط باز شد. از آن به بعد این برجستگی نمایانگر قبله بنام محراب نامیده شد و در ساختمان مساجد بعدی تکرار شد. هنر معماری همراه مساجد و بناهایی که بعدها در بلاد مختلف اسلامی ساخته می‌شد پیشرفت می‌کرد و در هر منطقه و زمانی تغییرات تکاملی در آن ظاهر می‌شد. معهذرا در میان همه‌ی آنها مشابهت اساسی که ملهم از اسلوب و عنعنه‌ی اسلامی بود دیده می‌شد.

پرفسور ژ.پ.رو در کتاب "اسلام در غرب" در مورد تأثیر معماری در ساختمان کلیساهای بزرگ اروپا چنین می‌نویسد:

در ساختمان کلیساهایی نظیر سانتارماریا بلاتکا در شهر تولدو در اسپانیا اشکال معماری اسلامی بکار رفته است. در این کشور ضمن تقلید از معماری اسلامی گاهی در ساختن کلیسا و اینیه‌ی تاریخی اسرای مسلمان نیز بکار گرفته شده‌اند. از مناره‌های مساجد برای ساختن برجهای زنگ کلیسا استفاده می‌شد.

بنظر میرسد معماری نظامی اروپا نیز از تقلید معماری نظامی اسلامی بوجود آمده و نتیجه مشاهدات اصل صلیب در جنگهای صلیبی است. مثلاً استحکامات آگومورت با الهام از استحکامات دیمات مصر ساخته شده. در معماری شهری نیز غربی‌ها خیلی چیزها از شرق مسلمان آموخته‌اند. مثلاً در ساختن آپارتمان و بناهای چند طبقه‌ای و تهویه هوای سرد و سیستم آب رسانی به داخل منازل مسلمانان مدت‌ها قبل از اروپائیان پیشقدم بوده‌اند.

در مورد لباس و قیافه ظاهری نیز غربی‌ها از شرق اقتباس و تقلید نموده‌اند. لباس رومیها و یونانیان قدیم مانند شمال آفریقا منحصر به پیراهن و احرام بوده و لباس شکل کت و شلوار و چکمه و بوتین و کلاه از آسیای میانه به اروپا رفته است. این حقیقت تاریخی در نتیجه حفریاتی که در قرن ۱۹ میلادی توسط هیئت مرکب از محققین انگلیسی و فرانسوی و آلمانی در ترکستان انجام شد معلوم گردید. در دیوارهای معابد و بناهای قدیمی ترکستان نقاشی‌های رنگی از مردان و زنان بر روی گچ نمایان گردید که تمام خصوصیات لباسهای امروزی را نشان میداد. پرفسور فن لوکوک نمونه‌های این نقاشیها را در اطلس رنگی در ۱۹۲۵ در برلین انتشار داد.

در نتیجه تماس مداوم و تأثیر فرهنگ و تمدن اسلامی در زبان و لغت غرب نیز بسیاری از کلمات و اصطلاحات شرقی وارد شده که اگر بخواهیم نمونه‌هایی از آنها را در اینجا نقل کنیم به درازا خواهد کشید. لهذا فعلاً به همین مختصر قناعت نموده و نتیجه می‌گیریم که تمدن امروزی غرب نه محصول احیای تمدن قدیم یونان و روم است و نه ابتکار شخصی اروپاییهاست. این تمدن ادامه‌ی همان تمدن و معارف اسلامی است که از نیاکان ما به اروپای عقب مانده قرون وسطایی نفوذ نموده و در دست‌های تازه بکار افتاده‌ی آنها بکار گرفته شده و تکاملی و پیشرفت حاصل نموده و بشکل امروزی درآمد است.

محمد امین رسول زاده^۱

طالع سنه بیر گون گوله جکدیر بو محقق

بیر گون گله جک باطلی تختدن قوواجاق حق!

حمید نطقی

محمد امین رسول زاده ۱۸۸۴/۱/۳۱ (۱۲۶۲ شمسی) - ده باکی نین یاخینلیغیندا نوخانی کندینده، روحانی بیر عایله ده آنادان اولموشدور. آتاسی حاجی ملا علی اکبر، عینی زاماندا اونون معلمی اولموش و رسول زاده عربجه و فارسجانی اونون یانیندا اؤیرنمیشدیر. ایلک تحصیلینی باکی - دا روس - تاتار مکتبینه آلیب، سونرا باکی تکنیکومونا داوام ائتدی. لاکین سیاسی و اجتماعی مسأله لره علاقه سی، مکتبی بیتیرمگه مانع اولدو. ۱۹۰۳ - ده "شرق روس" قزئتینده "باکیدان مکتوب" آدی ایله بیر مقاله سی و "مخمس" آدی ایله ایلک شعری چیخدی و او زاماندا رسول زاده مطبوعات و اجتماعی حیاتا باشلادی.

۱۹۰۴ - ده "روسیه سوسیال دموکرات پارتیاسی" نین باکی - دا "همت" آدی ایله مسلمان شعبه سی نین قورولماسیندا اشتراک ائتدی و گیزلی شکلده قورولان بو پارتیانین چیخار تدیغی نشریه لره یازیلاری چیخدی. رسول زاده بو زاماندا استالین ایله همکارلیغا باشلاییر و چارلیق علیهینه مبارزه آپاریر. بیر دفعه اونو اؤلومدن، بیر دفعه ده زنداندان قورتاریر.

۱۹۰۵ - انقلابیندا سونرا وئرلین آزادلیقدان فایدالاناراق باشقا قلمدارلاری کیمی مقاله لرینی آچیق شکلده نشر ائتمگه باشلامیش، ۱۹۰۸ - ۱۹۰۵ آرالاریندا حیات، ارشاد، تکامل، فیوضات، بولداش و ترقی قزئتلرینده داوملی مقاله لر یازمیشدیر. ۱۹۰۶ - دا بیر مدت تکامل و یولداش قزئتلرینی شخصاً اداره ائتمیش و ترقی نین رداکتورو اولموشدور.

^۱ وارلیق، قیش، ۱۳۶۹، سایه ۷۹، صص. ۲۳-۷-دن نقل ائدلمیشدیر.

رسول‌زاده یازدهمی اجتماعی - سیاسی مقاله‌لرینده آزادلیق، ملت، ملیت، انسان حاقلاری و مدنیت مفهوملارینی خالقا تانیتدیرماغا و منیمستمگه چالیشیردی. نجه کی، آز بیر مدت سونرا اونون بعضی سؤزلری "انسانلارا خربت، ملتله استقلال" شعارینا چئوریلدی و اونون آدینا تاریخده ثبت اولدو.

رسول‌زاده عینی زماندا ادبیاتا و شعره ده علاقه گؤستریب، شعر یازماغا باشلامیش و "قارانلیقدا ایشیقلار" و "ناگهان بلا" ادلی نمایشنامه‌لرینی یازمیشدیر. "قارانلیقدا ایشیقلار" ایلک دفعه ۱۹۰۸-ده باکی‌دا تماشایا قویولموشدور.

۱۹۰۸-ده باکی سوسیال دموکرات کومیته‌سی طرفیندن گیلان انقلابینا نظارت اوچون رشت شهرینه گلمیش و همان ایل مجاهدلرله بیرلیکده تهرانا گلیب، مشروطه انقلابی حرکاتیندا اشتراک اتمیشدیر. تهراندا آز مدتده مشروطه رهبرلری نین دقتینی جلب ائتدی و دموکرات پارتیاسی نین قورولماسیندا، اونون مرانامه‌سی نین یازیلماسیندا اشتراک ائتدی و بو فیرقه‌نین اورقانی اولان / ایران نو قزنتی نین باش یازارلیغینا سئچیلدی و ایران-دا ایلک دفعه أوروبا اوصولوبلا قزنت چیخارماغا باشلادی. بو باره ده او زمان دموکرات فیرقه‌سی نین مجلسیده کی رهبری و رسول‌زاده نین پارتیا یولداشی سید حسن تقی‌زاده اونون اولومو مناسبتیله سخن درگیسینده یازدیغی مقاله‌ده بلله دئییر:

در اوایل انقلاب ایران با آزادی طلبان ایرانی باکو همدستی کرد و در موقع استبداد صغیر ایران (۱۳۲۷ قمری = ۱۹۰۸) سفری به رشت کرد. بعد از فتح تهران در اواسط همان سال به تهران آمد و بزودی استعداد فوق‌العاده نویسنده‌گی او نمایان شد و سردبیر روزنامه معروف / ایران نو شد که بهترین و معروفترین جراید دوره دوم مشروطیت و مجلس دوم بود. طریقه جدید روزنامه‌نگاری به سبک اروپائی را در ایران داخل و رایج کرد. او از ارکان حزب دموکرات بود و بواسطه مبارزه شدید آن حزب بر ضد تجاوزات روسیه، سفارت روس تبعید او را خواست و محمد ولیخان سپهسالار صدر اعظم وقت امر به اخراج او از ایران کرد.

رسول‌زاده مقاله‌لرینده آچیقدان آچیغا استبداد و کهنه اصول - اداره‌نی تنقید آتشینه توتور و اسکی استبداد تشکیلاتیندان حمایت ائدن روسلاری افشا ائدیردی. او حتی محافظه‌کار آزادخیواهلاری تمثیل ائدن "اعتدالیون فیرقه‌سی" نی تنقید ائدیب، اونلارین علییه "رساله تنقید اعتدالیون" ادلی رساله‌نی یازدی. بو رساله‌ده اعتدالیون فیرقه‌سینی ممتاز و اشراف طبقه‌نین مدافعی و قوروجوسو کیمی گؤستریر و بو طبقه‌نی ایران-ین بدبخت‌لیک‌لری نین و بو گونکو وضعیتده قالماغی نین مسئولو بیلیر. بو رساله‌نین

اساس حصه‌سی سوسیالیزم اصولونون شرح و ایضاحینا حصر اندیلمیشدیر و بو مکتب حاقیندا فارسجا یازیلان ایلك رساله‌دیر. بو رساله سوسیولوژی علمی‌نین یئنی ترمینلری جهتیندن ده دگرلی‌دیر.^۱

دوکتور فریدون آدمیت و باشقالاری‌نین یازدیغینا گۆره، رسول‌زاده ایران دموکرات فیرقه‌سی‌نین متفکری (اندیشه‌ساز) اولموشدور.

رسول‌زاده‌نین اود پوسکورن مقاله‌لری، اونو ایران آزادیخواه‌لاری آراسیندا بیر قهرمان کیمی مشهور ائتدی و نهایت روسلارین تضيیقى ایله ۱۹۱۰- دا ایران-دان سورگون اندیلمه‌سینه سبب اولدو.

رسول‌زاده قیصا بیر مدت باکیدا قالب "مساوات" حزبینی قورماغا چالیشدی. لاکین تزار حکومتی طرفیندن توتولما تهلهکه‌سی‌نین قارشیسیندا ایستانبول-ا گئتدی. بو زمان مرحوم تقی‌زاده ایستانبول-دایدی و رسول‌زاده استانبول-دا مبارزه دوستو تقی‌زاده‌نین یانینا گئتدی و بیر ایل یاریم اونونلا بیر اوتاقدا یاشادی و معاشینی دوستو ایله برابر فارسجا درس وئرمکله تأمین ائتدی و کیمسه‌دن یاردیم قبول ائتمه‌دی. بو باره ده تقی‌زاده‌نین یازیلاری ماراقلی، هم ده حاق و حریت یولوندا مبارزه اندنلره یاخشی بیر درس دیر. ۱۹۱۳- ده روسیه‌ده وئرلین عمومی عفودن سونرا رسول‌زاده باکی‌یا قاییدیر و اورادا سیاسی و فرهنگی مبارزه‌لرینه یئنی‌دن باشلاییر. حتی بیر دفعه چار حکومتی طرفیندن توتولاراق عسکری محکمه‌یه وئرلییر، فقط ۱۹۱۷- انقلابی اونون آزاد اولماسینا سبب اولور.

رسول‌زاده بیر مدت *اقبال* قزئتینی اداره ائتمیش، ۱۹۱۵- ده *آچیتق سؤز قزئتینی* نشر ائتمیش و آذربایجان ادبی دیلی مباحثه‌لرینده اورتا یولو سچمیشدیر. رسول‌زاده ۱۹۱۴/۱۶- ایلرینده دیرلیک-ده ده مقاله‌لر یازدی و تورکلوک، اسلامچیلیق و مدنیت حاقیندا دوشونجه‌لرینی خالقا یایماغا چالیشدی. ۱۹۱۷- ده مساوات فیرقه‌سی‌نین صدری سچیلدی و فیکیرلرینی داها گئنیش مقیاسدا یایماغا فرصت تاپدی.

۱۹۱۷- ده مای آییندا (۱۱-۱) مسکو دا توپلانان "روسیه مسلمانلاری شوراسی"‌ندا آذربایجان نماینده‌سی کیمی اشتراک ائتدی و کونقره ده روسیائین ملی- محلی مختاریت‌لر اساسی اوزرینده قورولان "جمهوریتلر اتفاقی" شکلینده اداره اولونماسینی تکلیف ائتدی. کونقره رسول‌زاده‌نین بو تکلیفینی قبول ائدیپ، عینی ایله بولشویکلر اقتداری اله آلتدان سونرا تفلیس-ده آذربایجان تورکلری گورجولر و ارمنی‌لرین اشتراکی ایله قفقاز ملت وکیللری "ماوراء قفقاز سئیمی" (پارلمان)‌نی تشکیل وئرдіلر. لاکین ۱۹۱۸- ده مای آیی‌نین ۲۶- ۲۵ گونلرینده گرجو و ارمنی نماینده‌لری سئیمدن

^۱ - ایندولوژی نهضت مشروطیت ایران. فریدون آدمیت. صفحه ۲۸۵.

آیریلیب، اؤز استقلاللارینی اعلان ائله دیکدن سونرا "آذربایجان ملی شوراسی" آدیله توپلاشان آذربایجان ملت وکیللری رسول زاده‌نی اؤزلرینه سؤزجو و رهبر سئچدیلر (۲۸ مای). بو شورا رسولزاده‌نین ریاستینده "میثاق ملی" قرارینی آلیب، قوروجولار مجلسی‌نین توپلاناجاغی زامانا قدر آذربایجانلی اداره ائتمگه باشلادی و رسولزاده‌نین رهبرلیگینده فتحلی خان خویلو باش وزیر سئچیلهرک کابینه سینی قوردو و باکی اشغال آلتیندا (چارین ارمنی قوشونو) اولدوغو اوچون گنجه دولت مرکزی سئچیلدی و اورادان اؤلکه اداره ائدیلمگه باشلاندی باکی‌نی دوشمن اشغالیندان قورتارماق اوچون آذربایجان حکومتی‌نین ایستگي و آدیقلاری مشترک قرارا عثمانلی تورک اوردوسو نوری پاشا قوماندانلغیندا اسلام اوردوسو آدی ایله باکی-یا طرف یوردو و باکی ۱۵ سپتامبردا تورک اوردوسو و آذربایجان کؤنوللو (داوطلب) قوشونو طرفیندن اوچ آی ساواشدان سونرا آزاد ائدیلدی و اوندان سونرا حکومت مرکزی باکی-یا انتقال ائتدی.

رسولزاده ۷ دسامبر ۱۹۱۸ (۱۰/۱۹/۱۲۹۸) ده باکی‌دا آذربایجان ملت مجلسی‌نی آچدی و آچیلیش نطقینده بئله دئدی: "بیر دفعه یوکسلن بایراق بیر داها ائتمز". آذربایجان-ین اوچ رنگلی و آی- اولدوزلو بایراغی ایکی ایل سونرا قیزیل اوردونون اشعالی ایله آذربایجان ملت مجلسیندن و دیگر رسمی یئرلردن ائندیریلدیه ده خاطیره‌سی خالقین و اولادلاری‌نین اؤرگینده و ذهنینده یاشاماغا داوام ائتدی و ۷۰- ایل سونرا اسمگه باشلایان آزادلیق نسیمی ایله یئنیندن آذربایجان سماسیندا داغالانماغا باشلادی!

مستقل آذربایجان جمهوریتی ایلك دفعه ایران دولتلی و سونرا باشقا دولتلر طرفیندن رسماً تانینمیش و قورولان کابینه‌ده "مساوات" فرقه‌سیندن باشقا دیگر پارتیالارین دا نماینده‌لری اشتراک ائتمیشلر.

مستقل آذربایجان حکومتی سوسیال دموکرات، عینی زاماندا ملی و مسلمان بییر حکومت ایدی. حکومتین آنا یاساسیندا بوتون وطنداشلار، قادین- کیشی، هر ملت و مذهبین اولور اولسون، برابر حقوقلو تانینمیشدی. حکومتین شعاری:

هر که خواهد گو بیا و هر چه خواهد گو بگو

کبر و ناز و حاجب و دربان در این درگاه نیست

(هر کس ایسترسه گل سین و هر نه ایسترسه دئ سین؛ کبر، ناز، حاجب و قاپیچی بو درگاهدا یوخدور.)

رهبری اولدوغو مساوات فرقه‌سی‌نین "استقلال" ادلی قزنتی نین شعاری "تورکلشمک، اسلاملاشمق و معاصرلشمک" ایدی.

حکومت، ایلیک باشدان آنا دیلینی دۆلتین رسمی دیلی تانییدی و باکی-دا دارالفنون آدی ایله ایلیک آذربایجان اونیورسیته سینی قوردو.

۱۹۲۰- ده آپریل (نیسان) آییندا بولشویکلر اؤنجه دن حاضیرلادیقلاری توطئه ایله باکی-یا هجوم ائتدیلر و آپریلین ۲۷- سینده ۱۱- نجی قیزیل اوردو باکی-نی اشغال ائتدی و آذربایجان حکومتی-نین باشچیلارینی توتوب اعدام و یا حبسه سالدی و گویا یئرلی کومونیستلردن بیر شورا و حکومت قوردو. یثنی قورولان موسکویا باغلی حکومتده دوکتور نریمان نریمانوف کیمی ملی شخصیت اولسا دا، ایشلر داها چوخ روس، ارمنی و گرجولرین ایینه گئچدی. دوننه قدر داشناک اولان میکویان، میرزایان لار کومونیست پالتاری گئیب اسکی انتقاملارینی جماعتدن آماغا، ملی آدمالاری بورژوا- خالق دوشمنی آدی ایله قیرماغا باشلادیلار. بو باره ده، او سیرادا بیر آی باکی-دا گیزلنن و سونرا شاماخی-نین لاهیچ قصبه سینه قاچان رسولزاده، لاهیچ-ده یازدیغی "عصریمیزین سیاوشو" ادلی رساله سینده بئله یازیر:

باکی-نین بوتون ثروتی تاراجا گئتدی. دوکانلر عادتاً قولدور باسار کیمی یاریلدی، انولر صاحبیلریندن آلیناراق میراث کیمی پایلانندی. کندلی-یه تورپاق کاغیذ اوزرینده وئرلیدیسه ده زراعتین محصولو ذخیره مأمورلری طرفندن چالیندی. سنه لردن بری دپو اولونان نفت بلابدل روسیایا آقیدیلدی. پارچا، شکر، چای نه وارسا واقونلارا، گمیلره یوکلنه رک موسکویا آپاریلدی. خالقین حقیقی ثروتی، مالی منالی غضب اولوناراق پول دئییه بولشویک کاغیذلری دونیانی بورودو. چؤرک ایسته-ین آج خالقا توپ و مترالیوز گؤستردیلر.

بیر ایکی "مسلمان" کومیسرین پرده سی آلتنده امور اداره تامامیله روس آجنته لری و مأمورلری ایینه گئچدی. مملکتی گویا کی آذربایجان کومونیست فیرقه سی اداره ائدیر، حالبوکی بو فیرقه-نین استناد ائیلهدیگی حقیقی قوت اکثرأ اجنبی و خیرستیان عمله دن تشکول ائدن باکی سوویتندن عبارت، امضانی نریمانلار، علی حیدرلر قویارسا دا، احکامی میکویانلار، چورایفلر و سالایوفلار یازیرلار.

بو باره ده کئچن ایل "وارلیق" ین ۷۵/۴ سایه سیندا نشر ائتدیگیمیز "نریمان نریمانوف-ون" ایکی مکتوبو دا رسولزاده-نین یازدیقلارینی ثبوت ائدیر.^۱

رسولزاده ایکی آی گیزلندیکدن سونرا داغیستان-دا بولشویک حکومتی-نین مأمورلاری طرفیندن توتولور و محاکمه اوچون باکی-یا گتیریلیر و "چکا" اداره سینده کی آسوبی آتدئل (خصوصی زندان شعبه سی) زندانینا سالینیر و گئجه لر سورغو- سوآلا چاغیریلیر. رسولزاده-نین توتولما خبری اونون

^۱ - نریمانوف-ون ۱۹۲۳- ده استالین-ه یازدیغی مکتوبلار، وارلیق، سایه ۴- ۷۵- ۶۸

قدیم مبارزه یولداشی و جانینی قورتاردیغی استالین-ه چاتدیریلیر. استالین ولادی قفقازدان باکی-یا گلیر و گنجه واختی رسولزادهنین محکمه سینده حاضر اولور، قاضی نین یانیندا اوتورور و بیر آز سونرا قاضینی اوتاقدان چیخارتدیریر. سونرا رسولزاده یه: "منی تانیدین می؟" دئییه سوروشور. استالین اؤزونو بیر کورکه (پوستین) بورودویو اوچون رسولزاده اونو تانییا بیلیمیر. سونرا استالین کورکونو آچیب، اؤزونو اونا تقدیم ائدیر (تانیتدیریر) و اونون اوچون موسکودان باکی-یا گلدیگینی سؤیله ییر. استالین اونا: سن آزادسان، ایسترسن باکی-دا قالا بیلرسن و یا خارجه و یا منیمله موسکویا گنده بیلرسن. من مصلحت گؤرورم منیمله مسکویا گله سن" دئییر.

رسولزاده قبول ائدیر. لاکین زندان یولداشی عباسقلی کاظمزاده نی بیرلیکده آپارماغی ایسته ییر. استالین رسولزاده ایله کاظمزاده نی قاتار ایله موسکویا آپاریر. رسولزاده قاتارین یوللاماسیندان قاباق سون دفعه اولراق عمیسی نین قیزی اولان خانیمی و اوشاقلارینی گؤرور و اونلارلا همیشه لیک وداغلاشیر. رسولزاده نین ایکی اوغلو و بیر قیزی وار ایدی. کیچیک اوغلو "آذر" او زامان ایکی آیلیق ایدی و آتاسی ایله ایلک گؤروشو، سون گؤروشو اولموشدور.

موسکودا اونلارلا ایکی اوتاقلی بیر ائو وئریلیر. اونلار ایکی ایل موسکودا، شرقیات انستیتوسونده فارسجا درس وئرمکله ماعاشالارینی تأمین ائدیرلر.

۱۹۲۱- ده تقی زاده ایران حکومتی طرفیندن بولشویک دولتسی ایله تجاری مقوله باغلاماق اوچون موسکویا گئدیر و رسولزاده ایله گؤروشور. رسولزاده اونا باشیندان گئچنلری شرح وئیر.

رسولزاده ایکی ایله سورگون حیاتی یاشادیقان سونرا، دوستو کاظمزاده ایله برابر علمی تدقیقات باهانه سیله لنینقراد-ا گئدیر و اورادان مساواتچیلارین، خصوصیه تاتارلارین کؤمگی ایله قاییقلا فنلاند-ا و اورادان دا آلمانیا یولو ایله (۱۹۲۲) تورکیه یه گئدیر و اورادا یئنین مبارزه یه باشلاییر.

رسولزاده موسکودا ایکن بولشویکلرین تشویقی ایله آذربایجان-دا قدیم الیفبانی دگیشدیریب، لاتین حرفلرینی ایشلتمک جریانسی قوتله نیر. رسولزاده یازدیغی روسجا مقاله ده بو ایشین اسلام- تورک دونیاسی نین مدنی (فرهنگی) بوتونلویونو پوزاجاغینی خاطرلادیر و الیفبانی دگیشدیرمک یئرینه اصلاح اولونماسینی تکلیف ائدیر.

رسولزاده استانبولدا "یعنی قافقاسیا" درگیسینی چیخارماغا باشلاییر و ۱۹۲۷- یه قدر آیدا ایکی سایه (توپلام ۱۰۰ سایه) چیخاردیر. بو درگیده ایلک دفعه اؤز امضاسی ایله نشر ائتدیگی "ضروری بیر ایضاح" و "استالین-ه آچیق مکتوب" عنوانلی مقاله لرینده، استالین-ه اسکی گنجلیک دوستونو اولومدن

قورتاردیغی اوچون تشکور ائله دیکدن سونرا، کومونیست پارتیسی نین سیاستینی و مأمورلاری نین خالقلا رفتارلارینی تنقید ائدیر.

رسولزاده "یئنی قافقاسیا" دا روسیاداکی مسلمان تورکلرین مسأله لریندن بحث ائدیپ، اونلارین حاقلارینی مدافعه ائتمیش، اونلارا اولونان حاقسیزلیق و ظلومو دونیا عمومی افکارینا چاتدیرماغا چالیشمیشدیر. تورکیه ده یاینلادیغی ایلك اثری "آذربایجان جمهوریتی، کیفیت تشکولو و شیمدیکی وضعیت" ادلی کتابی اولموشدور. سونرا لاهیج-ده یازدیغی "عصریمیزین سیاووشو" ادلی رسالهنی ده اسکی حرفلره چاپ ائتدیرمیشدیر. (۱۹۲۳).

۱۹۲۷- ده سوویت روسیاسی نین تضحیقی ایله تورکیه دن سورگون ائدیلمیش، اؤنجه لئهستان-ا، سونرا آلمانیا یا گتتمیش و روسیا محکومو ملترین قوردوغو "پرومته" ادلی جمعیتین درگی سینده ۳۹-۱۹۲۸ ایلرینده منتظم اولراق مقاله لری چیخمیشدیر.

۳۴-۱۹۲۷ ایلرینده برلین-ده چیخان "استقلال" قزئتینده، سونرا "قورتولوش" (۳۹-۱۹۳۵)-دا یازیلاری نشر ائدیلمیشدیر. آیریجا بو ایلریده اورپادا چیخان "مسوات بولتن" ینده بیر چوخ مقاله لر یازمیشدیر. سونرا اونون نظارتی ایله آذربایجان مسأله سی ایله علاقه دار (لئهجه، آلمانجا) رساله و کتابلار نشر ائدیلمیشدیر. یئنه اونون ادی ایله "چاغداش آذربایجان ادبیاتی" (روسجا، ورشو و ۱۹۳۶)، "آذربایجان مسئله سی" (آلمانجا، برلین ۳۸) و "آذربایجان" (فرانسیزجا، پاریس ۱۹۳۶) اثرلری نشر اولونموشدور.

۱۹۳۴- ده ورشووا گئدیپ، سیاسی فعالیتینه اورادا داوام ائتمیش، لاکین ورشو روسلار طرفیندن اشغال اولوناندان سونرا برلین-ه گتتمیش آلمانلارلا آذربایجان استقلالی اوزرینده هم رای اولمادیغی اوچون ۱۹۴۳- ده فیکیرلرینی بیر اخطاریه (memorandum) شکلینده آجیقلامیش و بوخارست-ه گتتمیشدیر.

۱۹۴۴- ده بوخارست بولشویکلر طرفیندن اشغال اولونجا فرایبورگ و سونرا آلمانیا نین آمریکالی اشغالی بؤلگه سینده گتتمیشدیر.

۱۹۴۷- ده تورکیه به گلمیش؛ آنکارادا یئرلشمیش و اولومونه قدر (۶ مارس ۱۹۵۵) اورادا یاشامیشدیر.

رسولزاده ۱۹۲۲- ده استانبولدا "آذربایجان ملی مرکزی" نین صدری اولموش و ۱۹۴۹- دا بو مرکزین تشبثو ایله آنکارادا قورولان "آذربایجان کولتور درنگی" نین فخری رئیسی اولموشدور. بو درنگ ۱۹۲۵- دن بری ایلیق "آذربایجان درگیسی"- نی چیخاردیر.

رسولزاده آنکارادا یاشارکن ماعاشینی ملی کتابخانادا ایشله مکه تآمین ائتمیش، فقط حیاتی نین سون گونونه قدر چیخیشلاری ایله، علمی آراشدیرمالاری ایله کیتابلار و مقاله لری ایله آذربایجان داعواسینی ایزله میس و اونون اوغروندا یاشامیش، اونون حسرتی ایله ده اؤلموشدور. اونون فاجعه لی حیاتی، اوغرونا حیاتینی وقف ائله دیگی آذربایجان-ین فاجعه سی دیر.

اؤتون اولومونده آنکارادا یاشایان بوتون آذربایجانلیلار و تورک دوستلاری آغلادی و اونا طنطنه لی جنازه مراسیمی توتولدو. اورک یاخان آغیلار اوخوندو. آذربایجان درگیسی نین اؤزل سایبسی، قارا جلدده اونا حصر اندیلمیش یازیلارلا چیخدی. هر طرفدن "آذربایجان کولتور درنگی" نه و عایله سینه باش ساغلیغی، تلقراف و مکتوبلار گؤندریلدی. ایران دا تقی زاده کیمی شخصیتلر، "ایران ما" و "پرچم خاورمیانه" قزنتلری اونون حاقیندا گؤزل یازیلار یازدیلار. لاکین تأسفله خاطر لاتمالی یام کی، تورکیه-ده یاشارکن حکومت طرفیندن اونا و آذربایجان لایق شکیلده رفتار اندیلمه دی. حتی تورکلوگه یاراشان قوناق سئورلیک ده اونا گؤستریلمه دی. او، ایلك مسلمان- تورک جمهوریتی نین قوروجوسو و رهبری ایکن هر شئیینی وطنی و ایدئالی یولوندا الدن وئرمیشدی. اونو بیر قارداش اؤلکه سینده داها حؤرمته قارشیلاییب، داها یاخشی آغیرلایا بیلر دیلر!

عایله سی: محمد امین رسولزاده نین نوه سی اولان فیروزه خانیم محم دووانین وئردیگی معلوماتا گؤره، رسولزاده نین بؤیوک اوغلو ۱۹ یاشیندا ایکن ۱۹۳۷- ده "تصفیه" ده اعدام اندیلیمیش و ۱۷ یاشیندا کیچیک اوغلو آذر قازاغیستانا سورگون اندیلیمیشدیر. قیزی لطیفه خانیم ۱۹۳۰ - دا لاهیچلی داماد مسلم زاده ایله ائو نمیش، لاکین اونون دا اری حبسه آتیلاراق اؤزو ده قازاغیستانا سورولموش و اورادا وفات ائتمیشدیر. آذر، بوگون ۷۰ یاشیندا رسام دیر و قازاغیستاندا، قارقاندا شهرینده یاشاییر.

رسولزاده سون زامانلاردا بیر لئهیستانلی قادیلا ائولنمیشدی، فقط اوندان اولادی اولمامیشدیر.

رسولزاده نین شخصیتی و مفکوره سی:

رسولزاده نین شخصیتی و مفکوره سی باره ده تورکیه و قوزنی آذربایجان دا بیر چوخلاری طرفیندن مختلف یازیلار یازیلیمیشدیر، فقط بیزه گؤره اونون حاقیندا قیسا دا اولسا، ان گؤزل یازیلاری ایرانلی محقق لر، او جمله دن یاخین دوستو "تقی زاده" و فریدون آدمیت یازمیشلار. مقاله میزین سون حصه- سینده اونو داها یاخشی تانیتماق اوچون آدلارینی چکدیگیمیز یازیچیلاردان بعضی پارچالاری ترجمه- لری ایله برابر نقل ائده جه ییک:

"رسولزاده یکی از مردان نامدار فوق‌العاده بود که اگر بگوییم من در تمام مدت عمر خود نظیر او را در مشرق زمین ندیده‌ام، هیچ نوع مبالغه نکرده‌ام. وی مردی تربیت شده و صاحب منطق قوی و سلیم و صفای قلب و صدیق و راستگو و متین و پاک بتمام معنی و با ایمان به مرام خود و فداکار و جان نثار و مجاهد و صاحب نفس مطمئنه بود که نظایر او در این زمان، در این سامان در حکم معدوم و شاید در همه دنیا معدود است. رسولزاده در عقاید سیاسی و ملی خود استوار و فوق‌التصور ثابت قدم و راسخ بود. در اخلاق شخصی سرمشق راستی و درستی و انصاف و اعتدال و متانت بود. هرگز در عمر خود یک کلمه برخلاف راستی حرف نمی‌زد و صدق محض بود و بالاتر از این هیچ وقت مبالغه در کلام نمی‌کرد و اعتدال خود را از دست نمی‌داد.

او از جریان امور عالم با اطلاع و نویسنده زبردستی بود. قوت ایمان و قدرت بیان او حیرت انگیز بود و من بسیار خوشبختم که او را شناختم و با او معاشر و بیشتر از رفیق بودم و مفتون اخلاق او گردیدم. هر ملتی که چنین رجالی دارد، خوشبخت است. او پیشوای کامل العیاری بود و به پیروان خود القای شور و ایمان میکرد و من خوشوقتم از یاد اینکه قسمتی از فعالیت سیاسی پرشور او در ایران و برای ایران بود و تا آخر زندگی علاقه و محبت خود را به ایران از دست نداد."

"... صد سال دیگر او، پیغمبر و گانندی آذربایجان شمالی خواهد شد." (پایان یک زندگی پر حادثه بقلم سید حسن تقی‌زاده، مجله سخن، شماره ۴-۱۳۳۴-تهران).

مرحوم تقی‌زاده‌نین سؤزلری بیر وجیزه‌دیر. یازدیقلارینی بوتون وجودی ایله حس ائدرک، تایننا از راستلاتان بیلگی و قلمی ایله یازمیشدیر. اولنلاری باشقا دیله چئویرمک ممکن اولسا دا اصلی قدر تأثیرلی اولمایاجاغی محقق‌دیر. بونو نظرده توتاراق فارسجا بیلیمین اوخوجولاریمیز اوچون ترجمه ائده-جه‌بیک.

ترجمه سی: رسولزاده، آدلی-سانلی، خارق‌العاده آدم‌لاردان بیری ایدی. بوتون عؤمروده مبالغه‌سیز، شرقرده اونون کیمی آدم گؤرمه‌میشم. زامانیمیزدا، بیزیم اولکه‌لرده تابی تاپیلمايان، بلکه بوتون دونیادا چوخ آز اولان محمدمامین رسولزاده تربیه‌لی، قوتلی و ساغلام منطق صاحیبی، تمیز قلبلی، صداقتلی و دوز دانشان و متانتلی، تام معناسیله پاک، دوشونجه و مرامینا اینانان، فداکار و مجاهد، نفسینه صاحیب بیر ذات ایدی.

رسولزاده اؤز سیاسی و ملی ایناملاریندا تصورون فوقوندا دؤنمز و مؤحکمدی. شخصی اخلاقی جهتدن دوزلوک، وجدان، اعتدال و متانتین تمثالی و اورنگی ایدی. او، حیاتیندا بیر کلمه یالان سؤیله‌مه‌میش، مطلق دوغورلوقدان ایریلمامیش و دانشیققلاریندا مبالغه ائتمه‌میش و اعتدالینی الدن وئرمه‌میشدیر. او،

دنیادا گنچن حادثه و جریانلاری بیلیر و ماهیر بیر یازیچی ایدی. اونداکای ایمان و ایفاده قدرتی حیران اندیچی ایدی. اونو تانیدیغیمدان و معاشری و یولداشدان دا اونا یاخین اولوب اونون اخلاقینا مفتون اولدوغومدان چوخ ممنونام. اونون کیمی دولت آدماملاری اولان ملت خوشبخت دیر. او، تام معناسی ایله بیر اؤندر (رهبر) ایدی. اونو ایزلهینلره ایمان و هیجان تلقین ائدردی. اونون آتشین سیاسی فعالیتلریندن بیر حصه سی نین ایراندا و ایران اوچون جریان ائتمه سینی خاطیرلارکن اؤزومو شاد و بختیار حس ائدیرم. او، عؤمرونون سونونا قدر ایرانا علاقه و سئوگی سینی الدن وئرمه دی... او یوز ایل سونرا قوزئی آذربایجان-ین پیغمبری و گاندی سی اولاجاق."

دوکتور فریدون آدمیت یازدیغی "فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران" (ایران مشروطیت انقلابیندا سوسیال دموکراسی فیکری) ادلی تحقیقی کتابیندا رسولزاده نی ایران-دا اجتماعی آزادلیغین ایلک تبلیغاتچیسی و معلمی کیمی تانیتدیریر و رسولزاده نین "تنقید فرقه اعتدالیون" رساله سیندن بعضی پارچالاری نقل ائدیر. مثلا: اما "وطن عزیز ما ایران نیز از آنجایی که قسمتی می-باشد از دنیا، بالطبع تابع جریان عمومی عالم بوده، محکوم اقتضات قانون تکامل می باشد. آن راهی را که ملل متمدنه عالم گذشته اند. ما هم خواهیم گذشت. استبداد ایران... عمر خود را به اتمام رسانید و انقلاب خونین سنوات اخیر، مشروطیت را پایدار نمود. بالطبع در دوره مشروطیت نیز ایران آن مراحل را که ملل دیگر گذشته و میگذازند طی خواهد کرد."

ترجمه: بیزیم عزیز وطنیمیز اولان ایران داخی دنیانین بیر پارچاسی اولدوغو اوچون، البته کی عموم عالمده کی جریانلارا تابع و انکشاف قانونونا محکومدور. مدنی ملتین گنچدیگی یولدان بیز ده گنچه-جگیک، ایراندا استبدادین... عؤمرو توکندی و سون ایللرین قانلی انقلابی مشروطیتی برپا ائدی. بیر طبقه نین حکومتی ملی حکومته چئوریلیمکده دیر... مشروطیت دؤرونده داخی باشقا ملتین گنچردیگی مرحله لری ایران دا گنچیره جک.

بورادا رسولزاده نین ایران-ی اؤز وطنی بیلدیگی و اونون مقدراتی ایله نه قدر باغلی اولدوغو گؤزه چاریریر. "دوکتور آدمیت" ین یازدیغینا گؤره بو رساله نین ۲/۳ حصه سی سوسیالیزم باره سینده یازیلیمشیدیر. بو رساله سوسیالیزم حاقیندا فارسجا یازیلان ایلک رساله دیر. رسولزاده نین ملت و ملیت حاقیندا دا دوشونجه سی ماراقلی دیر. اونا گؤره: "ملیت بو گونکو مفهوم ایله بیر قان و عرق تأثیریندن زیاده مشترک حرث (فرهنگ) محصولو، مشترک بیر عرفان دیر" (عصریمیزین سیاوشو، ص ۳۰).

سونرا بیله داوام ائدیر: "بعضا ایکی آیری سویدان اولان حرثلرین اشتیراکی او قدر سیخی اولور کی حد ذاتیندا یثنی بیر حرث، یثنی بیر ملیت نمونه سی حادث اولور." بونون باریز مثالی فارسلا، آذربایجان تورکلری نین مشترک ایران ملیتینی تشکیل ائتمه لری دیر."

رسولزاده ایلک مسلمان جمهوریتی و مستقل آذربایجان دولتی نین قوروجوسو اولموشدور. فقط قوردوغو دولتین طالعی اونون اؤز طالعی کیمی فاجه‌لی اولموشدور.

اونون فیکیرلرینی تانیتماق مقصدی ایله مستقل آذربایجان حکومتی نین اساسینی و اکثریتینی تشکیل وئرن مساوات فیرقه‌سی نین اساسنامه‌سیندن بعضی پارچالارین نقل اولونماسینی فایدالی گؤروروک.

۱- آذربایجان، خلق جمهوریتی شکلینده اداره اولونور.

۲- دۆلتین رسمی دیلی تورکجه‌دیر.

۳- قانون نظرینده، جمله اهالی دین، مذهب و ملت آیرمادان کیشی و قادین مساوی‌دیر.

۴- جمعیت یا خود اتفاق تشکیلی اوچون هئچکسندن اجازه ایسته‌مگه احتیاج یوخدور.

۵- محکمه‌لر یالنیز قانونا تابع اولوب، هر نوع مداخله و تضييقدن مصون قالمالی‌دیر.

۶- دارالفنون (اونیورسیتیه) و دیگر عالی مکتبلرین جمله‌سی داخلی ایشلرینده مختاریتلی و تدریسات خصوصوندا آزاد اولمالی‌دیرلار.

۷- تعلیم ابتدائی و رشدیه عمومی (متوسطه) مجانی و مجبوری اولمالی‌دیر.

۸- ۴۰ اوشاق توپلاشا بیلسه، اقلیتده قالان ملّتلر اوچون اولمالی‌دیر.

۹- مالکیت محدوددور و تورپاق اکینچی نین دیر. یالنیز یئر آلتینداکی معادن دولتین مالی‌دیر.

۱۰- اسلام دین عالیم‌لری نین حیثیت و حؤزمتلرینی تأمین ائتمک و عینی زاماندا مؤمنلری اعتقاد و اجتهادلاریندا تامامیله شرع شریفین وضع ائیلهدیگی اساسلار باغلاماق اوچون فیرقه اداره روحانی نین الغاسینی و علمانین روحانی نامیله مأمورین دۆلندن بیر صنف مخصوص تشکیل ائتمه‌مه‌سینی موافق گؤرور.

رسولزاده نین اثرلریندن بحث ائتمکدن قاباق، اونون شعر یارادیجیلیغینی تانیتماق اوچون شعرلریندن نمونه اولراق "وطن قهرمانلارینا اتحاف" ادلی شعرینی نقل ائدیریک:

هایدی (باللاه) اوغلوم، من سنی بو گون اوچون دوغوردوم

خمیرینی ایگیتلیک دوغوسویلا یوغوردوم

تورک اولادی اودورکی، یوردو اولان توریاغی

آنا عیرضی بیلهرک یاد آیاغی باسدیرتماز

بیر یابانجی بایراغی

اذان سسی دیولان هئج بیر یئرده آسدیرتماز

گنت اولادیم، ایلرجه اوغولسوز قالایم

بو یارالی قلبیمه قارا داشلار جالاییم!

هایدی، اوغولوم، هایدی گنت،

یا غازی اول، یا شهیدا^۱

اثرلری:

رسولزاده‌نین بوتون اثرلری نین هله ده کروئولوژیک بیر سیاهه‌سی حاضیر لاتمامیشدیر. البته کی بیر گون اونون حیاتی نین هر صفحه‌سی کیمی اثرلری ده جسدی شکیلده آراشدیریلماق و کلیاتی حاضیر لاتماق دیر. بیزه معلوم اولان مهم اثرلری نین آدلاری بونلاردان عبارت دیر:

۱- رساله تنقید اعتدالیون یا اجتماعیون اعتدالیون (فارسجا)، ۱۹۰۹ - دا تهران-دا یازلمیشدیر.

۲- آذربایجان جمهوریتی (تورکجه) ۱۹۲۳.

۳- مقدمه مرامنامه حزب دموکرات ایران (فارسجا) تهراندا یازلمیشدیر.

۴- عصریمیزین سیاووشو. بو رساله آذربایجان-ین سیاسی ادبیاتی نین اؤلمز اثرلریندن دیر.

مؤلف بو اثری بولشویک اشغالیندان سونرا گیزلی یاشادیغی گونلرده یازمیشدیر. اؤزو کیتابین مقدمه-سینده بئله یازیر:

"شاماخی نین لاهیج قصبه‌سینده بیر وطنداش ائوینده گیزلندیگیم گونلر او ائوین کیچیک کیتابخاناسیندا بیر نئچه فارسجا، تورکجه و روسجا کیتاب وار ایدی، من او کیتابلاردان "شاهنامه" نی سئچدیم. شاهنامه‌نی قاباقدان اوخوموشدوم. یئنه ده باشدان اوخوماغا باشلادیم. شرقین بو بؤیوک رومانیک اثری، او زامان چوخ حساس اولان روحومو استیلا ائتدی. کئچیردیگیمیز ماجرالی حیاتی شاعرانه بیر صورته تازادان یاشاتدیران نه حکایه‌لر، دستانلار، نه تیپلر، نه فلسفه‌لر واردی. بونلارین یانیندا ماراغیمی ان چوخ جلب ائدن بیر حکایه ایدی؛ سیاووش دستانی. بو دستانی او قدر سئودیم کی. نئجه دفعه اوخودوم و اوندان ایلهام آلاق "عصریمیزین سیاووشو" نو یازماغا باشلادیم. بو دستاندا، سیاووش کیکاوس-ون توران شهزاده‌سی بیر قیزلا ائولنمه‌سیندن عمله گلیر و فردوسی اونو بئله توصیف ائدیر:

به چهره بسان بت آذری

جدا شد ازو کودکی چون پری

^۱ - قایناقلاریمین زنگینلشمه‌سینده منه یاردیم ائدن حؤرمتملی همکاریم و دوستوم دوکتور محمد کنگرلی-به تشکور اتمگی وظیفه بیلیرم.

ترجمه: اوندان پرى (ملک) کیمی بیر چوجوق دوغدو، اوزو "آذرى" بوتلرینه بنزه بیردی.
بو آذرى بوته سیاووش آدی وئرلیدی.

رسولزاده سیاووشو هر جهتدن آذربایجان- بنزه دیر. اونا گؤره ده یازدیغی آذربایجان ماجراسی نین آدینی عصریمیزین سیاووشو قویور. او، آذربایجان تورکلرینی تورک سویو ایله فارس کولتورو قاریشیغی بیلیر و بئله دئییر: بیزلرده تورکلرین متانت، غیرت و چالیشقانلیغی فارسلا رین ذکاء و اینجه لیگی ایله بیرلشمیشدیر.

۵- دموکراسی نین استقبالی (تورکجه) استانبول.

۶- سوسیالیزهین سیرى، تورکجه.

۷- روسیه ده سیاسی وضعیت.

۸- اختلالچی سوسیالیزمین ایفلاسی و دموکراسی نین گله جگی.

۹- ملیت و بولشویزم (مقاله لر مجموعه سی).

۱۰- ملیت مسئله سی (مقاله لر).

۱۱- استقلال مفکوره سی و گنجلیک.

۱۲- مساوات فیرقه سی نین قورولما تاریخی و آذربایجان دموکراتیک جمهوریتی تشکولونه دایر.
آنسیکلوپدیا بریتانیکا.

۱۳- آذربایجان شاعری نظامی، ۱۹۱۵- آنکارا.

۱۴- تورک آنسیکلوپدیسینده آذربایجان- عاید مقاله لر.

۱۵- دیگر مقاله و اثر لر.

موسم علی یف-ین یازدیغینا گؤره بوتون اثرلرینی بیغسان ۵۰-۶۰ جیلد کیتاب اولار.
رسولزاده بعضاً مقاله لرینی باشقا آد و امضالارلا نشر ائتمیشدیر. او جمله دن بعضی یازیلارینی "یالواج اوغلو" آدی ایله چاپ ائتدیرمیشدیر.

سون سؤز:

ایندی هر شئی دگیشمک حالیندادیر. ۷۰ ایل، حاقیندا ان چیرکین بؤهتانلاری سوووروب، حکومتینی بورژوا و یابانجی اویونجاغی و خالق دوشمنی کیمی گؤستردیکدن سونرا، ایکی- اوچ ایلدن بو یابا وئرلین نسیبی آزادلیق سایه سینده یئنه آذربایجان-دا محمدمین رسولزاده آذربایجان-ین اؤلمز حقیقی رهبری و اونون حکومتی یگانه ملی و مستقل حکومت کیمی اورتایا چیخمیش و اونون اوچ رنگلی و آی-

اولدوزلو بايراغی اۇنجه خالق جيههسىنين، سون زامانلاردا دا حكومتين بايراغی سئچيلىب، حتى اونون قوردوغو آذربايجان دولت اونيورسيتهسى ۷۰ ايله ياخين "كيروف" آديله مشهور اولاندان سونرا يئنه اسكى بانيسى محمدامين رسولزادهنين آدينا چئوريلميشدير. آلديفيميز خبرلره گؤره سوويت سوسياليست آدى دا آذربايجان جمهوريتىنين قاباغيندان حذف انديلميشدير. بلى، حقيقت هر زامان بولود آلتيندا قالماز و هاميني هميشهليك آلداتماق اولمازا!

بو گون شوروى رژىمى دؤرونده آنادان اولوب، كومونيست تربيهسى ايله بؤيويون و او كولتورو آلان آيدينلار داخى رسولزادهنى قوزنى آذربايجان-ين حقيقي رهبرى و ابدى اؤندرى كيمي تانيماغا و سئومگه باشلاميشلار. باكى و نخجوان-دا چيخان مطبوعاتين بير حصهسى رسولزاده و اونون اثرلرينه حصر انديلمكدهدير. بورادا، نمونه اوچون سوويت رژيمينده بؤيوك شان- شؤهرت قازانميش اولان و قيزيل اوردو ايله تبريزه گلن پروفسور جعفر خندان-ين اوغلو پروفسور "رفيق ذكا خندان"-ين آنكارادا رسولزادهنين قبريني زيارت اندركن سؤيلهديگى شعردن بير پارچاسيني نقل انديريك:

محمدامين رسولزادهيه

درمان ديله ين يوردوموزون دردلى گونونده
 قليبم يانيبور آنكارادا قبرين اؤنونده
 ... انسانلارا حرّيتى جانندان ديلهدين سن
 ملتله استقلالى سن مژدهلهدين، سن
 سن سؤيلهدين آلچاق ياغيلار توركلرى يئنمز
 بير كز اوجالان بايراغيميز بير داها ائتمز
 يوردون ان اذيتلى، ان علتلى چاغيندا
 تورك دؤلتى قوردون ابدى تورك اوجاغيندا
 كئچميش دنهيمم، كئچسه ده يئتميش ايل او چاغدان
 گؤردوكجه او برآق گونو يئتميش ايل اوزاقدان
 گل ايندى عزيز يوردونا يوردداشلارى ديندير
 دينديركى، اوركلرده جوشان ماهنى سنيندير
 آرديندا گئدن جانلى ايگيدلر سنى سسلر

اوغروندا اؤلن شانلی شهیدلر سنی سسلر
 ... آند ایچدیک آدین آندیمیز اولدو، جانیمیز سان
 جانلار سنه قوربان جان آذربایجانیمیز سان
 ای ملتینه آیدین اوققلار آچان اوستاد
 آغ گونلرین عشقیله شافاقلار ساچان اوستاد
 گل سنوگیلی باشکندینه (پایتخت) باشکند سنی ایستر
 دۇران دگیشیب، گون دگیشیب حؤکمونو گؤستر
 ... ایلیسلری باشکنددن اینانجینلا چیخارتدیق
 یول گؤسترن البته کی، سنسن بیزه آرتیق
 ائتمز یثره بیر یول اوجالان بایراق امیندین
 ایمانلی رسول اوغلو بؤیوک محمد امیندین
 تاریخده قالیرسان اونودولماز سوی آدینلا
 عشقینله، غرورونلا، وبقارینلا، آدینلا^۱

پروفیسور خندان-ین بو شعر، بیزه تقی زاده نین اونون حاقیندا یازدیغی مقاله سینی خاطرلادیرسا دا،
 اونون رسولزاده حاقینداکی اؤن گؤروشو (پیش بینی) یوز ایل یوخ، ۳۵ ایل سونرا گئرجکلشمیش و بو
 گون بئله بو طالعسیز رهبرین شخصیتی آنا یوردوندا بایراقلاشمیشدیر.

قایناقلار:

- آدمیت، فریدون؛ *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، تهران.
 آدمیت، فریدون؛ *فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران*، تهران.
 آذربایجان آیلیق کولتور درگیسی، مارت ۱۹۵۵، آنکارا.
 آذربایجان تورکلری، سای ۴، استانبول.
 آذربایجان درگیسی، نمره ۲۷۱ و ۲۶۹، ۱۹۸۹، آنکارا.

^۱ - آذربایجان تورکلری سای ۴ - تموز ۱۹۹۰ استانبول.

آذربایجان ژورنالی، عصریمیزین سیاووشو ۴- ۱۹۹۰، ماییس علیزاده، "گله جک نسیلره خطاب"، موسوم علیف.

بایقارا، حسین؛ *آذربایجان استقلال مجادلهسی تاریخی*، ۱۹۷۵، استانبول.

تقی زاده، سیدحسن؛ "پایان یک زندگی پرحادثه"، مجله سخن، شماره ۴- ۱۳۳۴.

"دو نامه از دکتر نریمان نریمانوف صدر کمیته انقلاب و کمیته اجرائی آذربایجان شوروی"، وارلیق سای ۴- ۷۵، ۱۳۶۸ تهران.

رسولزاده، محمدامین؛ بایراقلاشان شخصیت، آذربایجان جمهوریتی کیتابی، اؤن سؤز، دوکتور یاووز آق پینار، عرفان مراد ییلدیریم، صباح الدین چاغین، ۱۹۹۰، استانبول.

رسولزاده، محمدامین؛ *عصریمیزین سیاووشو*، ۱۹۲۳، استانبول.

علی اوغلو، موسوم؛ "آذربایجانین روحو (محمدامین رسولزاده نین حیاتی)"، اونودولموش صفحه لر، آذربایجان ژورنالی ۳- ۱۹۸۹، صفحه ۱۸۳/۱۷۸.

محمدزاده، میرزابالا؛ *آذربایجان میثاق ملیسی*، ۱۹۲۷، استانبول.

ممدوف، آلتخان؛ "آذربایجان دموکراتیک رسپوبلیکاسی دؤرونده ادبیات"، اولدوز، سای ۵- ۱۹۹۰.

نوائی، عبدالحسین؛ "ورقی از تاریخ مشروطه، حیدرعمواوغلو و محمدامین رسولزاده"، مجله یادگار، سال پنجم، شماره اول و دوم.

سید ابوالقاسم نباتی^۱

سید ابوالقاسم نباتی ۱۳-جو عصرین (ھ.ق) ان گۇرکملی شاعیرلریندن دیر. بعضی قوزئی آذربایجان مؤلیفلری اونون میلادی ۱۸۰۰-ده اوستیبین-ده آنادان اولدوغونو و ۱۸۷۳-ده وفات ائتدیگینی یازیرلار. شعرلرینه باخیلیرسا اونون محمدشاه زامانیندا یاشادیغی آیدین اولور.

نباتی "خان چوبانی"، "مجنوشاه" و "نباتی" تخلصلریله و بیر ده "محترم اوغلو" آدی ایله مشهور اولموشدور:

بیلمرم سجع نه دیر، قافیہ نه آنلامارام
من قاراداغلی یام وئر منه خورما- خورما
"محترم اوغلو" دئییرلر منه آدیم "مجنون"
بیر آدیم "خان چوبانی" بیر بیغی بورما- بورما

بونونلا بئله، نباتی وزن و قافیہده اوستاددیر و بوتون وزنلرده طبیعی سینامیش و گؤزل شعرلر یازمیشدیر.

اونون تورکجه و فارسجا یازدیغی شعرلری هله اؤز ساغلیغیندا الدن-اله گزیر و ائلدن-ائله دولاشیر و بیر چوخ شعرلری ایران و آذربایجان-دان باشقا تورکیه و اورتا آسیادا دا مشهور اولموشدو. اؤزو بو باره ده بئله دئییر:

میدان عشقده سگیرتدیم آتی
از شعر دلفریب نباتی نه این جهان
مسخر ائیلهدیم رومی، هراتی
نه گنبد سپهر برین زیب و شان گرفت

اؤز قلمینه خطاباً بئله دئییر:

ای قلم ای انیس اهل بیان
گل گتیر باده ای گؤزوم ساقی
تا سالمیم بو جهانہ بیر غولغول
گلہلر وجدہ عاشیق و عارف
جهد قیل ائتگیلن سؤزو زیبا
کی وئریم چهره‌ی مقاله صفا
باشلایم تازه بیر عجیبه نوا
دوشه‌لر رقصه پادشاه و گدا

^۱ وارلیق، قیش ۱۳۶۹، سای ۷۹، صص ۲۳-۷-دن نقل ائدیلیمیشدیر.

نباتی متصوف بیر شاعیردیر و تورکجه- فارسجا دیوان یازمیشدیر. دیوانی ایلک دفعه تبریزده سونرا تهران و باکی-دا چاپ اولموشدور.

نباتی هم کلاسیک ادبی اسلوبدا هم ده خالق شعرى طرزینده شعرلر و یازمیش و محلی آهنگله اوخونان کرمی، گرایلی و قوشمالاری عاشیقلا رین ازبری اولموشدور.

نباتی حاقیندا ایلک تحقیقی معلوماتی قوزئی آذربایجان-ین مشهور ادبیاتشناسی مرحوم فریدون کؤچرلی وئر میشدیر. کؤچرلی اونون باره سینده بئله یازمیشدیر:

سید ابوالقاسم نباتی آذربایجان تورکلری نین خواجه حافظی، شمس تبریزی سی و حتی بعضی اشعار و کلامیندا جلال الدین رومی منزله سینده دیر. او درویش مسلک بیر انسان اولوب دونیانین شوکت و مالینا اعتنا ائتمزدی.

نباتی باره سینده ایکینجی یازلی منبع مرحوم محمدعلی تربیت-ین یازدیغی "دانشمندان آذربایجان" دیر. تربیت-ین یازدیغینا گؤره نباتی سیدمحرتم اوشتیبیینی نین اوغلودور. بیر مدت اوشتیبیین-ده یاشامیش سونرا اهره مهاجرت ائدیپ شیخ شهاب الدین-ین مقبره سینده ریاضت و سعی ایله مشغول اولموشدور. عؤمرونون سونلاریندا اوشتیبیین-ه قاییتمیش و اورادا وفات ائتمیشدیر. مزاری اورادادیر.

شاعیرین "نباتی" و "خان چوبانی" تخلصلرینی سئچمه سی "نبات" ادلی بیر قیزا محبتی و بیر مدت چوبانلیق ائتمه سیله علاقه داردیر. "گؤزلر گؤزلریم" ردیفلی شعرینده چوبانلیقلا علاقه سینى و آنا دیلی- نین تورکجه اولدوغونو بیان ائدیر:

شهر بند دلده بیر سلطانی گؤزلر گؤزلریم
بیر شه زرین کمر خاقانی گؤزلر گؤزلریم
بچه تورکم، دایلم تورکی کلامیم هجو-مجو
خان چوبانی جان آلان جانجانی گؤزلر گؤزلریم
قویونو یوز ائیلهدیم بو چؤلده قیشلاق ائتمه نم
زینت ملک مغان اولتانی گؤزلر گؤزلریم

فارسجا شعرینده ده بئله دئییر:

عاجز شده کلک مانى من	از حامه خان چوبانى من
یک چند بگن چوبانى من	خواهى که شوى تو نیز موسى
دایم ایشیمدی کام آلیرام من نیاتدن	مجنون دئییرلر ادیما اما نباتى یم
ال چکمیشم او سن دئین آب و نیاتدن	عالم بیلیر کی، من یئیرم متصل نبات

باشقا شعرلرينده سئوگيليسى نين آدى نين "گز گز" اولدوغونو بيان ائدير:

ملکين حدی نهدير حوری او حورا حورا	نسبتی یوخ پری به گزگزين آلاه بیلیری
منی دیوانه قیلیب بو گؤزو شهلا، شهلا	بیری صهبادان اولوب مست بیری مینادان
دئیرم گزگزه همتا اولایلی نهچی دیر	قورخورام اینجییه مجنون کوسه مندن یوخسا

ایندی بو عصرده کیم آفت دوران گزگز	گئتدی شیرین و زلیخا اله گلمز لیلی
الینه شمع گؤتور، گون کیمی یان یان گزگز	تاپماسان داخی نباتی کیمی افسانه دئین

نباتی عرب، فارس و تورک دیللرینی یاخشی اویرنیب کلاسیک اثرلری اوخویوب منیمسه-میش و موضوعلارینی اؤز محیط و زامانیدان آلمیشدیر. اونون غزل دیلی ساده، تشبیه و استعاره‌لری یئنی دیر.

نباتی ده حافظین بؤیوک تأثیری اولموشدور. فارسجا شعرلرینده حافظ غزللری نین تخمیسسی خصوصی یئر توتار. تورکجه شعرلرینده ده حافظ-ین دوشونجه‌لری و دونیا باخیشی اؤز تأثیرینی گؤستریمیشدیر.

اوستیبینده باده خلاری گؤزلر گؤزلریم	درد نوش حافظم رندانه معنی سؤیلرم
-------------------------------------	----------------------------------

یئنه ده حافظ باره-سینده:

غنی نمود مرا گنج خفته‌ی حافظ	فرح فراست درهای سفته حافظ
بر آسمان چه عجب گرز گفته حافظ	ملال دل ببرد شعر رفته‌ی حافظ

سماع زهره برقص آورد مسیحا را

نباتی-ده نسیمی نین ده گوجلو تأثیری واردیر. بیر چوخ دوشونجه‌لری، موضوع، سؤز و ایفاده‌لری نسیمی-یه چوخ بنزر. نسیمی نین "منده سیگار ایکی جهان، من بو جهاننا سیمازام" فیکیر و ایفاده سی نباتی-ده:

در حیرتم چگونه مرا این جهان گرفت	شد جلوه گر جمال تو چون در مثال من
----------------------------------	-----------------------------------

شکلینده بیان ائدیلمیشدیر.

نباتی-ده علیشیر نوائی نین ده تأثیری اولموش، لاکین فضولی نین تأثیری داها گوجلودور. فضولی:

توتما زهادین مخالف پندینی پیمانہ توت	ای اسیر دام غم بیر گوشه میخانه توت
--------------------------------------	------------------------------------

نباتی:

توتدوم گینه خوش آهنگ ایله میخانه‌نی، میخانه‌نی
ساقی اماندیر دورما وئر پیمانہ‌نی، پیمانہ‌نی

فضولی:

دوست بی پروا، فلک بی رحم، دوران بی سکون
درد چوخ، همدرد یوخ، دشمن قوی، طالع زبون

نباتی:

یار بی رحم و فلک در سرکین، من بی کس
چاره آنست که سر داد در این ره باری

نباتی-ده صائب-ین ده تأثیری اولموش، نباتی صائب-ی محرم خلوت و مونسای حساب ائدیر:

محرم خلوت اولسون هانی صائب، صائب
لحنه باخ، نغمه به باخ، بولبول شیدا نه چی دیر
سهل ساندیم عشقی اول پس دئدیم بازیچه دیر
ایندی گل گور موجه بی طوفانی گوزلر گوزلریم

صائب:

گرفتم سهل سوز عشق را اول ندانستم که صد دریای آتش از شراری میشود پیدا

بونلردان باشقا شاه نعمت الله ولی، خیام، مولوی، جامی خصوصاً مولوی نین ده اوندا تأثیری اولموشدور.
مولوی نین تأثیری فارسجا شعرلرینده داها چوخدور: مثلاً:

دیوانه شو، دیوانه شو از جمله کس بیگانه شو
عاشق مشو گفتم ترا چونکه شدی مردانه شو
بر باده ده سجاده را آتش بزن این خرقة را
بر شمع روی مهوشی پروانه شو، پروانه شو
با زاهدان الفت مکن با عابدان صحبت مکن
در حلقه‌ی دردای کشان پیمانہ شو، پیمانہ شو
با خرقة پوشان کم‌نشین، از صوفیان دوری گزین
چون عاشقان سنگ و مست مستانه شو، مستانه شو
این پند من در گوش کن، جام تجرد نوش کن
در گوشه‌ی میخانه‌ای رهبانه شو، رهبانه شو
در خانه منشین چون زنان، بیرون خرام از خانمان
مانند مجنون در زبان افسانه شو، افسانه شو
باید نمودن ترک سر از دین و دل گشتن بدر

گر طالب یاری ز خود بیگانه شو، بیگانه شو
از مسجد و از صومعه حاصل نگردهد مطلبی
همچون "نباتی" ساکن میخانه شو، میخانه شو

مولوی:

حیلت رها کن عاشقا دیوانه شو، دیوانه شو
و اندر دل آتش در آ پروانه شو، پروانه شو
گر عاشقی در عشق او دیوانه شو، دیوانه شو
ور هوش داری زودتر مستانه شو، مستانه شو
گر عاشقی رو غم مخور در آتش عشقش گذر
پس پیش شمع روی او پروانه شو، پروانه شو
گر مرد عشقی مردسان از خانه بیرون نه قدم
ور مرد عشقین نیستی با خانه شو، با خانه شو

ایندی مولویانه تور کجه بیر غزلینی اوخویاق:

اؤیله مستم بیلیمز کیم منی نه دیر، مینا نه دیر
گول نه دیر، بولبول نه دیر، سونبول نه دیر، صحرا نه دیر
اود توتوب جانیم سراسر یاندی اما بیلیمه دیم
دل نه دیر، دلبر نه دیر، باشیمدا بو سودا نه دیر
بیلیمه دیم عؤمرومده هرگز کفر و ایمان هانسی دیر
احمد و محمود کیم دیر، موسی و عیسی نه دیر
شاهباز اوج وحدت واحد وحی و قدیم
خالق ارض و سما اول فرد بی همتا نه دیر
صدر ایوان جلالت شمع بزم کائنات
آفتاب عرش عزت لافتی الا نه دیر
شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار
ماه کنعانی چو ائندی رنج زندان بی قرار
اولدی زنجیر جفادان جسم پاکی پار پار
حددن اؤتدو چو محنت تاپمادی بیر غمگسار
یوز دوتوب درگاه حقه سؤیله دی بی اختیار
شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار

لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار
 ای "نباتی" مدح شاهی دایم ائیله آشکار
 تاکی اولسونلار خوارجلر حسدن کور و کار
 حاصل اولدو تا مرادین غافل اولما زینهار
 سؤیله بو اسم عظیمی دمبدم بی اختیار
 شاهمردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
 لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

نباتی زمانیندا ایران- روس ساواشلاری فقیر و جاهل قالمیش خلقی داها فجیع و دؤزومسوز بیر دوروما
 گتیرمیشدی. نباتی بو فقر و فلاکتلره و هرج و مرجه شاهید اولموشدو. بو جریانلار اونون حساس روحونو
 سیزلابیب شعرلرینده اؤز تاثیرینی قویموشدور. آشاغیداکی روباعی بونون بیر مثالی دیر:

در درگه خلق بندگی ما را کشت از بهر دونان دوندگی ما را کشت
 گه منت روزگار و گه منت خلق ای مرگ بیا که زندگی ما را کشت

بو چؤل اولموشدا منیم باشیما چوخ ایش گلدی
 چاتمامیش یایه خبر گمتدیله کی قیش گلدی

نباتی بوجانی یاخان حادیشه لردن اومیدینی کسمیر و بیر ایناملای بو دردلره چاره ائنده جک بیر قهرمانین
 یولونو گؤزله ییر:

غارت ائیلر عؤمرو هر بی درده دردی سؤیله مک
 غم یوکون اچماغا بیر غمخواری گؤزلر گؤزلریم
 بی کس و بیمار دوشمنلر کسب اطرافیمی
 بیر شه خونخوار، بیر سیافی^۱ گؤزلر گؤزلریم

ای دل غمدیده برکش آه و افغانی تو نیز
 سر بیالین نه شبی در فکر جانانی تو نیز
 چون نگین سلطنت در دست دیو افتاده است
 پس بدست آور در این کشور سلیمانی تو نیز

بعضا ده شاعیر اومیدسیزلیگه دوشور، گؤزلهدیگی نین حسرتیله فریادا گلیب فلک لری ده اتهام ائدیر:

^۱ - سیافی = شمشیر ووران.

نه مدت دیر من بیچاره یارب یار سیز قالدیم
 پوزولندو رونقیم داغیلدی ائو پرگارسیز قالدیم
 کیمه اظهار اندیم دردیم هانی بیر محرم اسرار
 غمیم چوخ، غمگساریم یوخ، عجب غمخوارسیز قالدیم
 غم هجرانا یاندیردین منی ای چرخ دون بسدیر
 رحیم اسمینه آلاهیین دئییم اقرارسیز قالدیم

نباتی نین اثر لرینده ظولم و ظالیمره قارشی چوخلو کسگین ایفاده لر واردیر. بو صوفی مسلک شاعیر
 اوزون مدت تشیع و وحدت وجودا اینانیب و بو ایناملا قصیده لر یازمیش بعضاً ده حیرت و تردیده
 دوشموش و بو زمینه ده ده غزل لر سؤیله میشدیر. "هله لنگ لنگ لنگم" شعری اونون بو تردیدینی بیان
 ائدیر:

نه مکدرم نه شادم نه نهان نه آشکارم
 نه ز خاکم و نه بادم هله لنگ لنگ لنگم
 نه چو غنچه در شگفتم نه نعم نه لا شنفتم
 نه غمش بدل نهفتم هله هله لنگ لنگ لنگم
 نه شرابی ام نه بنگی نه خیالی ام نه رنگی
 نه مغنی ام نه چنگی هله لنگ لنگ لنگم
 نه رفیق بوستانم نه قرین گلستانم
 سگ کوی دلستانم هله لنگ لنگ لنگم
 نه ستاره ام نه ماهم نه گدا نه پادشاهم
 نه میان ایندو راهم هله لنگ لنگ لنگم
 نه زمین و آسمانم نه از این و نه از آنم
 نه دیار لامکانم هله لنگ لنگ لنگم
 نه پری نه جن و انسان نه ملک نه حور غلمان
 نه فلاتم و نه بهمان هله لنگ لنگ لنگم
 نه زکان و معدنم من نه ز گنج مخزنم من
 نه منم نه من منم من هله لنگ لنگ لنگم
 نه جوانم و نه پیرم نه کمانم و نه تیرم
 نه صغیر و نه کبیرم هله لنگ لنگ لنگم
 نه ز لعل بی بهایم نه ز در بی صفایم
 نه نوا نه بینوایم هله لنگ لنگ لنگم
 نه حلولی یم نه دهری نه کناریم نه بحری

نه ریاضی ام نه جفری هله لنگ لنگ لنگم
 نه منجم و نه کاهن و نه ساحر و مداهن
 نه بزارغان کواهن هله لنگ لنگ لنگم
 نه نباتی ام نه بنگی نه مصالحم نه جنگی
 نه مجوس و نه فرنگی هله لنگ لنگ لنگم

نباتی آختاردینی حقیقتی طرقتیلرده ده تاپا بیلمه‌دیگی اوچون طریقتلر آراسینداکی مباحشه‌لردن
 بنزیکیر و بئله دئییر:

جانا اود ووردوم اوزوم پروانه‌لردن کوسموشم
 تاکی مجنون اولموشام دیوانه‌لردن کوسموشم
 بیر غلط سؤزدورکی درلر گنج اولور ویرانه ده
 گنج یوخ ویرانه ده ویرانه‌لردن کوسموشم
 حاصلیم اولدو تسحردن ندامت توشه‌سی
 ایندی اول باش آغریدان افسانه‌لردن کوسموشم
 من ائشیتدیم اول گولون میخانه‌لردن منزلی
 اصلی گوردوم یوخ گلیب میخانه‌لردن کوسموشم
 خانیمانیمدان منی سالدی "نباتی" دربه در
 عقله باخ مجنون کیمی بیگانه‌لردن کوسموشم

نباتی‌نین ترجیع بند شکلینده یازدیغی ساقی نامه‌سی اونون ان یاخشی شعرلریندندیر. ساقی نامه بئله
 باشلائییر:

دئ دوشوب باشینا عجب سودا	ای ائندن عشق نامه‌سین انشا
ابتدا قیل سؤزو بنام خدا	قوی گیلن باشا تاج بسم الله
کی اودور سرور همه اسما	کی اودور هر کلامه سر مطلع
فالق الحب خالق اشیا	قادر ذوالجلال والاکرام
عالمی یوخدان ائیه‌ین پیدا	صانع عرش و فرش و شمس و قمر

منی غم ائندی لاله تک دلخون	ساقیا دور گتیر مئی گلگون
درد ائدیپ داغلی باغریمی کانون	هجر ائدیپ اودلو سینه‌می گلخن
سرو تک قذیمی چو حلقه‌ی نون	آتش عشقی گور نئجه ائندی
من سالیب یاده بیر عجب مضمون	ساقیا سن مئی مروق وئر
گل بیر از دا توناق طریق جنون	عقل و مقل و کمالدن گنچدیک

یاندیراق رخت و تختی مستانه

سیر اندک کوچه‌لرده چون

قوی قدم راه عشقه مردانه

گیر خراباته مست و مستانه

بو ساقی نامه‌ده بیر چوخ یترده حضرت علی(ع)-نی مدح اندیر:

هانی شیرخدا شه مردان

صاحب ذوالفقار خون آشام

هل اتی شان و انما شوکت

لافتی مدح و شاه عرض مقام

و سونونو ایران شاهی محمد شاه-ین مدحی ایله قور تاریر:

هره بیر شاهه اولدولار مداح

من کیمین بنده شاه ایرانه

شاه من شاه مفخر قاجار

که سالیب دیو ظلمی زندانه

شه محمد شه سکندر شان

التفات ائتمز آب حیوانه

سن "نباتی" دوعانی ائيله تمام

نه ایشین وار ائشیتدی شه یا نه

شکر صد تاپدی سوز انجام

دردیمیز یاخشی یئتدی درمانه

کام دل حاصل اولدو مشکل حل

گلدی ساقی الینده پیمانه

من مسکینه وئردی بیر نچه جام

گئتدی هوشوم کلاته سیرانه

گلدی ناگه خروشه ناله دف

بو سؤزی سؤیله‌دی صریحانه

دندی ای مست جام باده‌ی ناب

دور داخی بسدی تورک و تور کانه

قوی قدم راه عشقه مردانه

گیر خراباته مست و مستانه

نباتی‌نین خالق شعری و نغمه‌لرینه اویغون یازدیغی شعرلری لیریک حیسسلرله بیرلیکده یوکسک اجتماعی فیکرلری ده احتوا ائتمکده‌دیر. بو یولدا واقف‌دن ده فایدالانیب اونون یولونو دوام ائتمیشدیر. خالق دیلینده یازدیغی شعرلرینده نباتی‌نین موسیقی‌شناس اولدوغو دا آشکار اولور. بو کیمی شعرلرینده بیر چوخ موغاملارین آدینی (نواز میخوارا، شور شهناز، حسینی، نیشابوری و سایره) ذکر ائتمیشدیر.

مثلا اونون "گلمه گلمه گنت، یاخشی یاخشی سن"، "گنت دولانگینن خام سن هنوز" و "بؤیله بی‌وفا اولما ای پری" مصراعلاريله باشلانان شعرلری زمین هوارار تصنیفی "آهنگینه چوخ اویغوندور".

نباتی‌نین خالق شعری روحوندا یازدیغی اثرلر اوزون مدت عاشیقلرین دیلی‌نین ازبری اولموش حتی گنچن عصرده یارانان بعضی آذربایجان داستانلارینا گنچمیشدیر. قوزئی آذربایجان و موغان-ین مهم حصه‌سی‌نین ایران-دان آیریلماسی ایله علاقه‌لی اولان و بو اونودولماز غملی حادثه‌نی ترنم ائدن

آشاغیداکى ائل ماهنیسی نباتی نین آدینا باغلی اولاراق دئیلمیشدیر. بعضیلرینه گؤزه ده بو ماهنیینی اؤزو سؤیله میشدیر.

گنبدین دئیین خان چوبانا
مغان باتیب ناحق قانا
گلمه سین بو ایل مغانا
.....

سون اولاراق اونون فارسجا- تورکجه بیر شعرینی نقل ائدیریک:

ای خسرو مه رویان، گل بیرجه گولوستانه
تا مهر رخت پرتو سالسین گول و ریحانه
ساقی زکرم جامی، لطف ائیله منی زاره
بر دور سرت گرده، بیر دور ائله مستانه
آن نرگس جادویت، سالدی منی صحرايه
ابروی کماندارت ائتدی منی دیوانه
برخیز و خرامان کن اول قامت دلجویی
این عاشق مجنون را بیرجه دولو پیمانہ
بگذر به سر لیلی بو دین و بو مذهبدن
خاک ره زندان شو اول خادم میخانه

.....
.....

آن ساغر زرین را ساقی منه وئرسین بیر
تا اینکه زخم پایی بو ملک سلیمانہ
سمتانه بیاور من سرگرم ائله عشاقی
یکدم بکن احسانی بو جمع پریشانه
برخیز و "نباتی" را بیر جام ایله قیل سرمست
آنگاه تماشا کن بو مرغ خوش الحانه

نباتی یارادیجیلیغیندا ایکی ادبی مکتب و اسلوب گؤزه چارپماقدادیر: کلاسیک و شیفاهی خالق یارادیجیلیغی. نباتی نظامی و دیگر اوستادلاردان تعلیمینی آلدیغی حالدا شعرلری نین موضوعلارینی اؤز محیط و زامانیندان آلمیشدیر. اونون غزل، قصیده، رباعی و دیگر اثرلری نین مضمونلاری تامامی ایله یثنی دیر و گونون مسأله لرینه، اؤزونون حیاتینا باغلی دیر.

تهران دا و تبریزده

اوستاد شهریارى اوغورلاما قورولتايى^۱

چاغداش بۇيوك شاعير يميز اوستاد سيد محمد حسين شهريارى اوغورلاماق و اثرلرينى تدقيق ائتمك مقصدى ايله تهران-دا بۇيوك قورولتاي گئچيريلدى. بو قورولتاي ايران و آذربايجان جمهوريتيندن شهريارى سنون و اثرلى ايله تائيش اولوب تدقيق ائدن ادبياتچى و شاعيرلر قاتيلديلار.

قورولتاي ايران فرهنگ و ارشاد اسلامى وزارتى طرفيندن وزارتىن معاونى جناب خوشرو-نون باشچيلىغى ايله بر پا اولونموش و فرهنگ وزير يميزين مشاورى آقاي دوكتور شعر دوست طرفيندن اداره ائديلميشدير.

قورولتاي آذر آيى نين ۱۳- ۱۰ گونلرينده تهران-دا و ۱۵- ۱۴ جى گونلرينده تبریزده بر پا اولوندو.

قورولتاي جمهور رئيس يميز جناب هاشمى رفسنجانى نين پيامى ايله وحدت سالونوندا آچيلميش و هر گون، گون اورتادان سونرا ساعات ۱۸/۵- ۱۵ آرالاریندا عینی سالوندا داوام ائتميشدير.

ايران جمهور رئيسى گوندرديگى پياميندا دئميشديركى: شهريارىن آدى انقلاب تاريخى و شعر و ادبيات ساحه سينده هميشه قالاچاقدير.

ايران فرهنگ و ارشاد وزيرى جناب دوكتور على لاريجاني كونقره نين آچيليش چيخيشيندا اوستاد شهريارىن ادبى- بديعى شخصيتى و مفكوره سى باره ده دانيشدى و بئله دئدى: شاعير و عاليملىرى اوغورلاييب تجليل ائتمك مدنى حياتين نشانه سى اولوب علم و ادبياتين انكشافينا يول اچار. بوگون مختلف اولكهلردن گلن عاليم، اديب و شاعيرلرين شهريار كونقره سى مناسبتيه بير ارادا توپلانماسى و بير بيرلريله تائيشيب دانيشماسى و فيكيير مبادلهلرلى هم بيزلرلى بير- بير يميزه ياخينلاشديراجاق، هم ده حقيقتين تجليسيينه وسيله اولاجاقدير. اوستاد شهريار شعرينده عشق هر شئيدن چوخ گوزه چاربير.

^۱ وارلىق، پاييز ۱۳۷۱، سايى ۸۶، صص ۲۲-۱۵-دن نقل ائديلميشدير.

اونون دندیگینه گۆره عشقین اوچ شکلی و مرحلهسی واردیر: شخصی و مجازی عشق، اجتماعی عشق و ایلاهی عشق. ایلاهی عشق آنجاق عاریفلره قسمت اولور و عشقین سون مرتبهسی دیر.

شهریار دا بؤیوک نظامی کیمی شاعیرلری پیغمبرلردن بیر مرتبه آشاغیدا توتور و دئییرکی پیغمبرلره وحی اولدوغو حالدا شاعیرلره ایلهام اولور. اونون ان مهم ایلهام منبعی قرآن کریم اولموش، سونرا ایران-ین بؤیوک عاریف شاعرلریندن سعدی، مولوی و خصوصیله حافظ-دن ایلهام و تأثیر آلمیشدیر. شهریار قرآنی بشریت اوچون ان یاخشی یول گۆسترن چیراغ و فیض منبعی ساییر و اونو تانری-نین معجزهسی بیلیردی.

جناب دوکتور لاریجانی-دن سونرا کونقره-نین کاتبی آقای علی-اصغر شعردوست دانیشدی و سۆزلرینی شهریارین شعرى ایله باشلادی:

به مرگ چاره نجستم که در جهان مانم
به عشق زنده شدم تا که جاودان مانم
ز جویبار محبت چشیدم آب حیات
که چون همیشه بهار ایمن از خزان مانم.

ترجمه:

دونیادا قالماق اوچون اؤلومه چاره آختارمادیم
عشق ایله دیریلدیم کی ابدیتته قوووشام
محبت چشمه سیندن آب حیات ایچدیم کی
ابدی باهار کیمی پاییزدان قورونام.

سونرا آقای شعردوست اوستاد حاقیندا بیر نجه سۆز سؤیله-دیکدن سونرا کونقره-نین برنامهسی حاقیندا معلومات وئردی و دندی کی بو کونقره فرهنگ و ارشاد وزارتی طرفیندن و آذربایجان جمهوریتی علملر آکادمیسی و ادبیات انستیتوسونون همکارلیغی ایله بر پا اولونموشدور. کونقره-میزه آذربایجان جمهوریتیندن آکادمی نین باشقانی پروفسور ائلدار سالایف، مطبوعات وزیرى حؤرمتلی صابیر روستمخانی و ادبیات انستیتوسو-مودورو پروفسور یاشار قارایف، مشهور ایرانشناس پروفسور روستم علی یف، یازیچیلار اتفاقی صدری مشهور یازیچی آنار رضایف، آکادمی نین معاونلری پروفسور ضیاء بنیادوف و پروفسور بکیر نبی یف، پروفسور قاسم قاسم زاده و بیر نجه ادیب و شاعیر گلیب اشتراک انتمیشلر. کونقره-یه دؤرد یوزه یاخین مقاله و شعر گؤندریلیب، لاکین واختیمیز محدود اولدوغو اوچون آنجاق اونلارین بیر قیسمی کونقره اجلاسلا-ریندا اوخوناجاق، اما هامیسی نشر ائده-جگیمیز کونقره-یه مخصوص مجموعه ده چاپ اولوناجاقدیر.

سونرا گؤرکملی موسیقی-شناس و کومپوزیتور-موز آقای فرهاد فخرالدینی "شهریار و موسیقی" باره ده چیخیش ائلهدی و بئله دندی: اوستاد شهریار موسیقی شناس اولوب و اؤز ده یاخشی سه تار چالار و اوخوردو. او موسیقی-شناسلیغی شاعیره و اجیب بیلیم "دیوانی" نین مقدمه-سینده یازیردی کی، ایلك شاعیرلر هر ائلهده و ملتده موسیقیچیلر (عاشیقارلار) اولموشلار. ایران شاعیرلری-نین آناسی ساییلان رودکی ده چنگ چالار و موسیقی بیلردی.

او موسیقینی ده شعر قدر عزیز توتوب و بئله دئیردی:

آنچه دیدم از نوای زندگی نا مبتذل
نالهی سیم سه تارم بود و دیوان غزل

ترجمه:

باشایشیمدا بایاغی (مبتذل) اولمایان

آنجاق سه تاریمین ناله‌سی ایله غزل دیوانیمی گؤردوم.

او شعر و موسیقینی ایکی ایلهام فرشته (ملک) سی آدلاندیریر و ایران معاصر موسیقی شناسلارینا و اوخویانلارا او جمله‌دن ابوالحسن صبا، عبادی، حبیب سماعی و خصوصاً یاخین دوستو و آذربایجان-ین مشهور خواننده‌سی اقبال سلطان ۱- درین حؤرمت و محبت بسله‌ییردی. سونرا آقای دوکتور خلیجی (علامه طباطبائی اونورسیتیه‌سی- نین رکتورو) و آقای دوکتور تجلیل (ادبیات اوستادی) دانیشدی‌لار. آذربایجان جمهوریتیندن علملر آکادمیسی رئیس‌ی جناب ائلدار سالایف و معاونی بکیر نبی‌یف، انار رضایف (یازبیچیلار اتقاقی صدری) و شهریارین چوخ سنودگی و یاخین دوستو مشهور ایران‌شناس پروفیسور روستم علی یف، نظامی آدینا ادبیات انستیتوسو مودورو پروفیسور یاشار قاریف و داها بیر چوخلاری چیخیش ائله‌ییب تحقیقی مقاله‌لر اوخودولار. عینی زاماندا اوتایلی- بوتایلی شاعیرلریمیز شهریارین شعرلریندن و یا اونا یازدیقلاری اؤز شعرلریندن اوخودولار. او جمله‌دن آقای مجیدزاده ساوالان شعر اوخودو و گنج شاعیرلریمیزدن سولماز (موغانلی) شهریار حاقیندا اوره کدن گلن چوخ دوغولو چیخیشلا بیرگه شهریار باره ده یازدیغی اؤز شعرینی اوخودو و چوخ آلفیشلاندی. قورولتایین بیرینجی گونو اوتایدان گلن آذربایجانلی باجی- قارداشلاریمیز اسلام انقلابی رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای ایله گؤروش گنچیردی‌لر. آیت الله خامنه‌ای بو قبول گؤروشونده قوناقلاریمیزی آغیرلاییب اونلارا اوستاد شهریار باره ده دانیشدی و اوستادین حیدربابا منظومه‌سیندن اوخودو و بئله دئدی: شهریارین ادبی ارثی اونو ایران-ین ان بؤیوک شاعیرلری سیراسینا چیخارتمیشدیر. شهریار اسلام و انقلابا مفتون اولوب اؤز وظیفه‌سینی ایفاء ائتمیشدیر.

خارجه وزیریمیز جناب دوکتور ولایتی، پنجشنبه گونو قورولتای اجلاسیندا چوخ معنالی- تاریخی چیخیشیندا اوستاد شهریارین ایران و اسلام اولان عشق، علاقه و مناسبتیندن دانیشاندان ایران تاریخینه تماس ائده‌رک سون ایکی یوز ایلهده ایران‌دان زورلا آیریلان یئرلرده و بو مناسبتلرله باغلانان قارداشلاردان دانیشدی و بو قارداشلاردان گولوستان- تورکمنچای مقاله لری نین خصوصی و مستثنا موقعینی آچیقلا‌دی. مسئله‌نی دریندن تدقیق ائدن خارجه وزیرین فیکرینه گؤره گولوستان و تورکمنچای مقاله لری اونا گؤره هامیدان آغیر و اونودولونماز بدبختلیک تمثالی و مثالی اولموشلار کی آیریلان پارچا و خالقین ایراندا قالان دوغما قارداشلاری دیگر ایرانلی قارداشلاریمیزدان داها جوشغون و احساسلی اولموشلار و بو پارچالانما و آیریلماغی هئج بیر واخت اونوتامیشلار. هم ده همیشه آیریلان قارداشلارلا مناسبتلرین داوام ائتمه‌سینه چالیشمیشلار و دیگر ایرانلی قارداشلاریمیزا دئتمک ایسته‌ییرک کی بیز هئج واخت سیزلری اونوتما‌دیق و هامیمیز سیزلری اؤزوموزدن بیر پارچا و دوغما قارداشلاریمیز ساییریق و سیزلرله سیخ و درین قارداشلیق علاقه‌لری ساخلانماق ایسته‌ییریک. اوچونجو گون قورولتایدا دانیشان آکادمیک بکیر نبی‌یف، "شهریار و کلاسیک آذربایجان شعری" عنوانلی مقاله‌سینده شهریارین

خالقا و اینسانلیغا اولان باغلیلیغینا و اینسان پرور مفکوره سینه تماس اندیپ اونون کلاسیک شاعیرلریمیزله علاقه لریندن بحث ائتدی و دندی کی شهریارین موضوعا زنگین، شکیلجه تصویر و ایفاده واسطه لری اعتباریله اولان صنعت باغچاسیندا کلاسیک تورک دیللی شعرین عطرینی و نثرن چیچکلر آز دئییل. مثلاً ملا پناه واقف-پن "بایرام اولدو" مطلعلی و "یوخدور" ردیفلی قوشماسینی یادیمیزا سالاق:

بایرام اولدو هنج بیلیمیرم نئیله بیم
بیزیم انوده دولو چووال دا یوخدور.
دویویله یاغ هامی چوخدان توکنمیش
ات هنج اله دوشمز، موتال دا یوخدور.
آللاها بیزمیشیک نا شوکور بنده؟
بیر سؤز دئسم داخی قویمازلار کنده
خالق باتیب بوغولا شکره، قنده
بیزیم انوده اخته زوغال دا یوخدور.
بیزیم بو دونیادا نه مالیمیز وار
نه ده انوده صاحب جمالیمیز وار
واقف اؤیونمه کی کمالیمیز وار
آللاها شوکور، کمال دا یوخدور.

ایندی شهریارین "نیست" ردیفلی "جمال و کمال" شعرینده کی بعضی بیتلره فیکیر وئره ک:

مرا به سفره یکی قرص نان خالی نیست
فغان که سیر ز حال گرسنه حالی نیست
ترا اگر پز عالی و جیب شد خالی
مرا بگو که پزم نیز همچو عالی نیست
گرسنه ام به دیاری که نامش ارزان است
خدای شکر در این شهر قحط سالی نیست
ز بی جمالیم ای بخت شکوه بیشتر است
کی بی جمالی کمتر ز بی کمالی نیست
کدام فصل زمستان به عمر من دیدی؟
که روی من سیه از شرم بی زغالی نیست

ایندی ده میرزا علی اکبر صابیرین "ای دربدر گزیب اورگی قان اولان جوجوق" مصراعسی ایله باشلايان ساتیراسینی و شهریارین "یتیم" شعرینی گؤتورک:

ای در به در گزیب اورگی قان اولان جوجوق
بیر لقمه نان اوچون گؤزو گریان اولان جوجوق
اشکیله آبروسو دا ریزان اولان جوجوق!

مطلوبو نان، قازانديغى حرمان اولان جوجوق

شهریاردان:

ای پا برهنه دربدر کوچها یتیم
 گوید زبان حال تو با من چهها یتیم
 چون در اشک خود چه شدی بی بها یتیم
 دامان آبرو مکن از کف رها یتیم
 اشکم بین و حسرت بی انتها یتیم
 ای پا برهنه دربدر کوچها یتیم

هر ایکی شاعیر بو وضعیتى دوغوران سبیلر اوزرینده دوشونور و ایکیسی ده تقصیری جمعیتده، ملتین اؤز گله-
 جگی اولان اولادینا عدالتسیز مناسبتده گؤرور:

انسان کیمی بیلینسه ایدی قدر و قیمتین
 آچمیش اولوردو مکتب ملی جماعتین
 حاقلی دئییل او کیم سنه دتر: وار قباحاتین
 منجه قباحات ایسه اولدو حال ملتین
 ائتستیدی تربیت سنی اهل ولایتین
 سائللیگه قالیردی می هرگز ده رغبتین
 باشسیز قالب ایقلارا افغان اولان جوجوق
 ای دربه در گزیب اورگی قان اولان جوجوق

شهریاردان:

می سوزم ای نهال طبیعت برای تو
 کز باغبان ندید نوازش نهال تو
 گوید زبان حال تو با من ملال تو
 مسئول؟ ملت است به تنگ سوال تو
 ملت گناهکار و تو بینی جزا یتیم
 ای پابرهنه در به در کوچها یتیم
 و یا حاجی سیدعظیم شیروانی گنچن عصرین اورتالاریندا یازیب:
 گنتمه ترسا بالاسی من ده سنه سایه گلیم
 دامتیندن یاپیشیب من ده کلیسایه گلیم

بو دا سیدمحمد حسین شهریارین کلامی:

اذن وئر توی گنجهسی من ده سنه دایه گلیم
 ال قاتاندا سنه مشاطه تماشایه گلیم

بکر نبی یف-حن سونرا یاشار قارایف "شهریار تاریخیمیزده و طالعیمیزده" یا خود دا "شهریارین اوج سنحری، اوج معجزهسی" آدلی مقالهسینی اوخودو. همان مقالهنی بو راپوروموزون سونوندا نقل ائدهجگیک.

دوردونجو گون قوناقلاریمیزدان پروفیسور توفیق حاجی یف "شهریارین بدیعی دیلی"، پروفیسور قاسم قاسم زاده "آنا دیللی شهریار شعرینده صنعتکارلیغا دایر بعضی قیدلر"، رقیه خانم قنبرقیزی و خانم شیخی اووا، ناظم رضوان "شهریارین مبارزه پوئزیاسی"، سراج الدین حاجی یف "محمدحسین شهریار یارادیجیلیغی آذربایجان علمی-نظری فیکرینده"، شیریندل آلیشانوف "شهریارین" "حیدربابایا سلام" پوئماسیندا بدیعی قاییدیش" موضوعلاریندا اؤز تحقیقی معروضه لرنی اوخودولار و دوکتور شاهین فاضیل ایران حاقیندا قوشدوغو شعرینی اوخودو. بو مقاله لری سیراسی گلدیگده درگیمزده چاپ ائتدیرهجگیک.

اوستاد شهریارین تهران-دا گنچیریلن اوغورلانا و آنما قورولتایی چوخ طنطنه لی و صمیمی گنچدی. قوناقلاریمیز شنبه گونو تبریزه گنیدی اورادا گنچیریلن قورولتایدا اشتیراک ائله دیلر. تبریزده بیر گنجه شهریارین دا مقبره سی اولان مقبره الشعرا دا شعر گنجهسی توتولموش سونرا موزه حالینا سالینان اوستادین ائوینی زیارت ائدیب شیعی فاکولته سینده کی کیتاب سرگیسیندن گؤروش ائله دیلر و یکشنبه گونو تهرانا قاییدی، دوشنبه گونو باکی یا دؤندولر.

شهریار قورولتایی باخیندا نوروز تعلقیلرینده باکی-دا دا ایرانلی شهریارشناسلارین اشتیراکی ایله گنچیریله-جکدیر.

اوستاد شهریار یاشارکن هئج بیر زامان اوتایی قارداشلاریمیزی اونوتما دی و یازدیغی شعرلرینده اؤزونون و آذربایجانلی قارداشلاریمیزین آیریلیق حسرتیندن دوغان حسرتلریمیزی و آرزولاریمیزی بیان ائدی و حتی شعرلرینین بیرینده (روستم علی یف-ه خطاباً) بو گونلری داعی گؤرموش کیمی موژده وئردی و بئله دئدی:

بیر گون گلی بو ساغ- سولا بیز فاتحه وئرریک

دوشمن ده محبت تاپا بیزلر یولا وئرریک

قارداش اوزونو گؤرمگه من چکمم او گون آه

خالقی اودا یاندرماغا بیز تک قالار آلاه

کؤنول بئله ایسته بیرکی بوگون کاشکی شهریار ساغ اولسایدی و اؤزونون بو طنطنه لی آغیرلانا و اوغورلانا گونلرینده اورگینده و شعرینده آرزولادیغی گونلرین حقیقت اولدوغونو گؤرستیدی. شهریار قورولتایی مناسبتیله اوستادین دؤرد جیلد دیوانی چاپ ائتدیریلره ک قورولتای اشتیراکچیلارینا هدیه ائدیلمیشدیر. دیوانین دوردونجو جلدی اوستادین تورکجه شعرلر مجموعه سی (کلپاتی) دیر. آلاه تعالی اونا رحمت ائیله سین.

پروفیسور روستم علی یف-ین یاسیندا^۱

پروفیسور روستم علی یف فروردین آیی نین ۱۸-۱۸-۵۰ ده بیر آی سورن بیر بئیین قاناماسیندان سونرا تانری نین رحمتینه قوووشموشدور. قاناما بئیین پردهسی نین آلتیندا یوکسک قان تضییقی نتیجه سینده تشکول ائتمیش و عملیاتلا بوشالیدیغی حالدا خسته میزین اؤلومونه سبب اولموشدور. من او گونلر باکی دا ایدیم و تأسفله اعتراف ائتمه لی یم کی خسته لیگین شکلی و گئدی شی بیر آز آلدادیجی اولموش و قاناما گئج تشخیص وئریلمیش و عملیات دا جراحدان آسیلی اولمایاراق گئج آپاریلیمیشدیر.

بویوک عالییم، شرق شناس و ایران شناس و ایرانی اورکدن سئون روستم علی یف-ین اؤلومو بیزی و اونون دوستلارینی ماتمه بوروموشدور. من تهران-ا قاییداندان اوچ گون سونرا ایران رادیو-تلویزیون خبرلریندن اونون اؤلومونو اؤگرنیدیکدن سونرا همان گنجه باکی-یا تلفون ائله دیم و اونون حیات یولداشی و همکاری رقیه خانم قنبرقیزی ایله دانیشدیم و اونا اوزوم و قلمداشلا ریمیز طرفیندن باش ساغلیغی وئردیم.

صباحینا وارلیق یازیچیلاری طرفیندن تسلیت تلقرافی گؤندردیم. روستم علی یف نه اینکی تک آذربایجان-دا هم ده بوتون دونیادا تایینا آز راستلانا عالیملردندی. اوندکی ذکا، قاوراما و اؤیرنمه قابیلیتی فوق العاده ایدی. او گنج یاشلاریندا فارس-عرب، روس و انگلیس دیللی و شرق ادبیاتی خصوصیله ایران ادبیاتینی اؤیرنمیش و قیسا بیر زاماندا ایران ادبیاتینی نین متخصصی اولموش و سعدی، حافظ و فردوسی کیمی دنیا مقیاسیندا شهرت صاحیبی شاعیرلریمیزین دیوانلارینی تدقیق، ترجمه و نشر ائتمیش و بیر ایرانشناس کیمی اوزونو تانیتمیشدیر. اونون گئچن ۴۰ ایله ایران ادبیاتینا ائله دیگی علمی-ادبی خدمتترینه گؤره هم اسلام انقلابیندان اول، هم ده اوندان سونرا ایران-دا تانیلمیش و دفعه-لرله ایران-ا دعوت اولونموش کونقره لرده اشتراک ائتمیش و عزیزلنمیشدیر.

روستم علی یف-ی منه عزیز دوستوم پروفیسور نورالدین رضایف تانیتمیشدیر. اونو ایلیک دفعه ۱۹۷۱-ده اشتراک ائله دیگیم ملتر آراسی جراحی قورولتایی گونلرینده تانیتمیشدیم. قورولتایدان اوچ آی سونرا روستم ایرانشناسلیق کنگره سینده دعوتلی اولاراق ایران-ا گلدی و تهران-دا قالدیغی مدتده بیر چوخ

^۱ وارلیق، باهار ۱۳۷۳، سای ۹۲، صص. ۴۵-۵۰-دن نقل ائدیلیمیشدیر.

دفعه اونونلا گؤروشوب، دانشیدیق. او اوستاد شهريارا وورغوندو. اونا گؤره ده سون ايکي ايلده چيخارتديغي قزئتین آدینی "شهريار" قويموشدو. رحمتلی سهنده ده چوخ قيمت وئریردی. او سیرالاردا روستم، منه، رحمتلی سهنده و ديگر آذربایجانلی دوستلاریمیزا اوستاد شهرياری تهرانا گتیریب بورادا قالماغینی توصیه ائتدی. اونون فیکری و تکلیفینی اصابتلی گؤردوگوموز اوچون اوستاد و عایله سی ایکی هفته سهندين ائوينده قالاندان سونرا بیزه گلديلر و بئش آی بیزده قالدیلار. او زامانلار بیزیم ائو امیرآباد دا "هیئت" خیابانیندا ایدی و اوستاد شهريارين گلمه سیله ائویمیز فارسجا- تورکجه ادبی محفيله چئوریلیمیشدی. روستم تهران-دا قالدیغی مدتده هر آخشام بیزه گلردی و مجلسلریمیزه روح و نشئه گتیرردی. او زامان ادبی مجلسلریمیزده منتظم اولاراق اشتیراک ائندن ادیب و شاعیرلریمیزین بیر چوخلاری رحمته گندیبلر. قالانلاردان دوکتور حمید نطقی، محمدعلی فرزانه و حسن مجیدزاده و باشقلاری یاخشی بیلیرلر کی پهلوی رژیمین قیزقین اقتدار دؤرونده و ساواکین آدمالاری الکتریک صندلر اوزرینده اوتوردوب داغلادیغی گونلرده بئله بیر محفلین قورولماسی هم ده شوروی-دن گلن بیر آذربایجانلی عالیمین اورادا فعال شخصیت کیمی اشتیراک ائتمه سی کیچیک بیر حادثه دئییلدی.

اوستاد شهريارين عایله سیله تهران-ا گلیب بیزده قالماسی و یئنیندن انا دیلینده شعرلر قوشوب ادبی مجلسلریمیزده اوخوماسی و ديگر آذربایجانلی شاعیرلریمیزین ده اونون اطرافیندا پروانه کیمی توپلاشیب انا دیللرینده شعر اوخومالاری ساواک-ین و حتی دربارین گؤزلریندن گیزلی قالمامیشدی. نجه کی بیر گون ملکه فرح-ین دفتریندن بیرسی اوستادی گؤرمگه گلدی و ملکه نین سلام و محبتینی یئتیرندن سونرا اوستادا دئدی کی ملکه فرح سیزین تهران-دا ائوینیزین اولماماسیندان ناراحاتدیر و ایسته ییر سیزین اوچون بوردا بیر ائو آلسین. اوستاد اونا دئدی کی علیا حضرته سلام سؤیله یین و دئیین کی ساغ اولسونلار. منه ائو آلماق یئرینه اجازه وئرسینلر منیم تورکی شعرلریم ده فارسی شعرلریمله بیر یترده چاپ اولسون. او زامان من اؤزوم ائو آلماقا قادر اولاجام!

او گونلرین بیرینده من خسته خانادان ائوه گلدیگیم سیرادا چرچیل (بوگون نوفل لوشاتو اولموش) خیابانیندا روستم-ی گؤردوم. سوویت سفیرلیگیندن چیخیب یئنی نادری هوتلینه گئتمک ایسته- پیردی. من اونا باخدیغیمدا اونون صورتی قیپ- قیرمیزی قیزارمیش سانکی قان باشینا- بئینینه وورموشدو. در حال ماشینی ساخلادیم و اونو اؤز یانیمدا میندیردیم و نییه بئله عصی لشیب چیلدیردیغی نین سببی نی سوروشدوم. او منه شوروی سفیری ایله دالاشدیغینی سؤیله دی و دئدی کی آلاه هئج بیر کیچیک ملتی بؤیوک و گوجلو یاد ملتله برابر یاشاماغا محکوم ائتمه سین. سیزلر بیزه گؤره خوشبخت سینیز.

بو روسلار بیزه آشاغی باخیرلار و یئری گلنده تاتارسکی، تاتارسکی دئییرلر. بورادا منه آنلاتدیقلارینی تفصیلاتلا یازماغا مجال یوخدور. لاکین او گون منه یقین اولدو کی روستم سوویتلر اؤلکه‌سینه قایداندا اونو راحت بوراخمایاجاقلار و بیر داها بیز اونو ایراندا آرامیزدا گۆره بیلمه یه‌جگیک.

روستم موسکویا قایداندا سهند سوویتلرله تجارت ایشینده روستم-دن یاردیم گۆردویو اوچون اونا موسکودا بیر ماشین آلا بیلمه‌سی اوچون اوتوز مین تومنلیک قیزیل وئرمیشدی. من ده اونون بیرینجی خانیمی نین سفارش وئردیگی کیچیک قیزیل قرآن قابی، قیزیل پنج‌تن بویون باغی و بعضی کیچیک هدیه‌لر آلمیشدیم. او زامان سوویتلر اؤلکه‌سینه قیزیل آپارماق هله دک‌لاره ائتمه‌دن (خبرسیز) گۆمروکدن گئچیرتمک یاساق ایدی. روستم-ین ده داها قاباقدان داوولو (طبلی) چالینمیش و حالوایی پیشیریلیمیشدی. موسکو هاوا میدانیندا بو هدیه‌لری باهانا ائده‌رک اونا قالین- قئیمیم دوسیا دوزلتدی‌لر و اونو محکمه‌یه وئردیلر.

او سیرالاردا روستم-ین رئیسی رحمتلیک آکادمیک پروفوروف غفوروف (تاجیک) تهران-ا گلمیشدی. من سهندله اونو گۆرمگه گئتدیگ و اونا مسأله‌نین ایچ اوزونو آنلاتدیق. او دا بیزه الیندن گلدیگی قدر روستم-ه یاردیمجی اولاجاغینا سؤز وئردی و سونرادان خبر ال‌دیغیمیزا گۆره سؤزونه صادیق قالدی. بونونلا بئله روستم-ی حزبدن و موسکو اونیورسیتیه‌سیندن چیخارتدی‌لار و موسکو کیمی شهرده ایشسیز و ماعاشسیز بوراخدی‌لار. بو خبر بیزلره چاتاندا هامیمیزی سارسیتدی. اوستاد شهریار بو خبری ائشیدن سونرا نفرت یاغدی‌ران بو غزلینی یازدی:

بیر خبر چاندی منه نوح نبی قارقیشی تک

ایچریمده بیله‌سن قوپدو نه طوفان روستم

یاندی بیر لحظه‌ده خرمن کیمی آرزیم- اومودوم

جانیم اول یانقیدا یاندیقجا دئدیم جان روستم

.....

حزب شیطانندان اولان قوی سنی اخراج ائله‌سین

باشدا یازمیش سنی اؤز حزبینه رحمان روستم

روستم بو حادثه‌دن سونرا آنا یوردو باکی-یا قایتیدی. فقط اورادا دا ک.گ.ب. اونو راحت بوراخمادی. اونون اؤز دئدیگینه گۆره او زامان آذربایجان-ین رهبری حیدرعلی یف اولماسایدی بلکه ده اونون حیاتی تهلوکه‌یه گیره‌جکدی.

یوخاریدا اختصارلا وئردیگیم حکایه روستم ماجراسی نین کیچیک بیر حیصه‌سی دیر. اما بو گونکو آذربایجانلی قارداشلاریمیزین چوخونون بونلاردان خبری یوخدور. هله بونلارین اونون باشینا نه سببدن گلدیکیندن تام خبرسیزدیرلر. اما بیزه و روستم ایله او حادثه‌لرده بیرگه چالیشان دوستلاریمیزا

معلومدور کی بوتون بو مصیبتلر اونون باشینا ایران-لا هله آذربایجانلیلارلا دوستلوق قوروب و اوتای - بوتای آراسیندا کۆریو (روستم کۆرپوسو) سالیب علاقه یاراتدیغی اوچون گلمیشدیر. بونلاری یئنی نسلین بیلیب آراشدیرماسی چوخ فایدالی و لزوملو بیر وظیفه اولدوغو کیمی منه ده بو حادثه‌لری قیساچا دا آنلاتماق وجدان بورجودور.

روستم-ین اخلاقی تند و دیلی ده کسکین و بیر آز دا آجی ایدی. هله عصبی لشدیگی واخت هر شئی اونودور، اؤز مصلحت و منفعتینی ده گۆرمزدی. روستمله گنجینمک چتین ایدی. بونو هر کسدن چوخ اونون حیات یولدانی رقیه خانیم بیلیردی. اونولا گنجیندیگی اوچون ده تقدیره لایق دیر. او عینی زاماندا اؤز بیلیگینه ده مغروردو و کیمسه‌نی بگنمزدی و هر کسین بیلمه‌دیگی بیر شئی آچیقجا اوزونه سؤیلردی، هم ده بیر آز قاباجا سؤیلردی. ائله بو سببلردن اؤتوروو بیر چوخ دوست و تانیشلارینی دا اؤزوندن اینجیتیمیشدی. یئنی نسیل ده اونون گنجیمیشده‌کی خدمت‌لرینی بیلمه‌دیگی اوچون بو تصورلرینه و ایران طرفداری اولدوغونا گۆره اونو تنقید ائدیرلر. اونو یاخیندان تانیانلار یاخشی بیلیرلر کی او بوتون بونلارا باخمیاریق قلبی صاف، صمیمی و یاردیم سئون بیر عالیم و وطنپرور بیر مدنیت خادمی ایدی. او ایران-ا و فارس ادبیاتینا عاشیق اولدوغو کیمی آذربایجان-ا و آنا دیلینه بوتون وارلیغی ایله باغلی ایدی. اساسا او دا بیزلر کیمی بونلاری بیر- بیریندن آیرمیردی و ایران-ی آذربایجان جمهوریتینه ان یاخین قارداش حساب ائدیردی.

من و منیم کیمی اونولا یاخیندان تانیش اولان بیر چوخ عالیم دوستلاریمیز اونون بیلیگی‌نین گنجیشلیگی و درین‌لیگینه حیران ایدیک. من اونا بو قدر بیلیک و معلوماتی نئجه توپلادین دئییه سوروشاندا او منه: بونلار منیم پششم، سن بیر جراح اولاراق بونلاری نئجه اؤیرندین دئییه جاواب وئیردی. اسلام عنعنه‌سینده بئله عالیملرین اؤلومو بیر نفر یوخ بیر ملتین اؤلومو کیمی وصفلندیریلیمیش دیر. چوخ شوکور بوگون آذربایجان آکادمیسینده پروفیسور واقیف آسلاتوف کیمی آنسیکلوپدیک بیلیگه صاحب عالیملر واردیر. ائله روستم-ین یئتیشدیردیگی و حیات یولدانی اولان رقیه خانم قنبر قیزی اؤزوده کیچیک بیر روستمدیر. فقط نه اولورسا اولسون روستم علی‌یف-ین یئری ایستر آذربایجان-دا، ایستر ایران-دا همیشه بوش قالاچاق و زامان گنچدیکجه اونون قدری قیمتی آنلاشیلاچاق و ایرانشناسلار هر زامان اونو حؤرمته یاد ائده‌جکلر.

وارلیق توپلوسو خصوصیه وارلیق یازبیچیلاری قدیمدن اونو تانییب و چوخ حیصه‌سی روستم کۆرپوسونو قورماقدا اونولا امکداشلیق ائله‌دیکلری اوچون بو آغیر ایتگیده اؤزونو شریک بیلیر و بو وسیله ایله ده اونون ماتملی عایله‌سینه و دوستلارینا باش ساغلیغی وئریر و اولو تانری‌دان او داهئی عالیمه رحمت و مغفرت دیله‌یر.

یونس امره شاعر متصوف ترک^۱

یونس امره و یا قول یونس یا عاشق یونس و یا یونس امرم در نیمه دوم قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ میلادی در آناتولی زندگی کرده است. از احوال این شاعر درویش اطلاعات دقیقی در دست نیست. آنچه از اشعار او و دیگر منابع^۱ "ولایتنامه بکتاشی" بدست آمده نشان می‌دهد که یونس در یکی از دهات کنار رود ساکاریا بدنیا آمده و بعد از دیدن تاپدوق امره مرید او شده و سالها در خدمت او سیر و سلوک نموده و بعد از سالها ریاضت و سیر و سفر خود او هم به مرحله ارشاد رسیده و شیخ سجاده نشین گردیده است.

یونس امره بزرگترین و با نفوذترین شاعر متصوف ترکان آناتولی بوده و اشعارش را به زبان مردم و در شکل و قالب شعر ترکی سروده است.

بنابر آنچه در روایات آمده یونس امره امی بوده و تحصیلات مدرسه را ندیده است. ولی از مطالعه اشعارش چنین استنباط می‌شود که این شاعر علاوه بر آداب و عقاید تصوف به شعر و ادبیات و داستانهای ایرانی آشنائی داشته و تحت تأثیر افکار و اشعار مولوی قرار گرفته است.

درباره مدفن یونس هم نظریات متفاوت ارائه شده. در ترکیه ۱۵ محل مختلف بعنوان مزار یونس امره معروف شده که بنظر می‌رسد قطعی ترین آنها در ساری کوی در حومه اسکی شهر بوده باشد. همچنین در قارامان در حیاط مسجد یونس امره، قبر یونس و مرشدش تاپدوق امره در یکجا میباشد. اخیراً در آذربایجان شمالی هم مقبره‌ای بنام یونس امره و تاپدوق پیدا شده است (طیار اکبروف).

در این باره بختیار واهابزاده شاعر ملی و مشهور آذربایجان شمالی چنین گفته است:

بیر یئرده اولوب بس نییه مین یئرده دوغولدو
عشقینده یانارکن یئنیندن بیر ده دوغولدو
شعرینده کی حکمتلی سطیرلرده دوغولدو
بیر یئرده اولوب بس نییه مین یئرده مزاری

^۱ به نقل از وارلیق، تابستان ۱۳۷۰، شماره ۸۱، صص. ۶۳-۴۴.

هر گون قازیلیر چونکی کؤنوللرده مزاری
 اوتلاردا، چیچکلرده، کونوللرده مزاری
 افسانه می، گرچک می بو انسان نئجه انسان
 وارلیق سسیدیر قوبموش او تورکون قوبوزوندان

ترجمه:

در یک جا مرده پس چرا در هزار جا زاده شده
 در سوختن در آتش عشق یکبار دیگر زاده شده
 در سطرهای حکمت‌آمیز اشعارش زاده شده
 در یکجا مرده پس چرا در هزار جا زاده شده
 زیرا هر روز در دلها آرامگاهش ساخته می‌شود
 در سبزه‌ها و گلها و دلهاست آرامگاهش
 آیا افسانه‌ای ایست و یا حقیقی است چگونه انسان است
 صدا و بانگ هستی است که از ساز عاشیق ترک درآمده

بگفته دکتر محمد اؤندر مولوی‌شناس معروف ترکیه که سالها مسئول موزه‌ها و آثار باستانی قونیه و آرامگاه مولوی بوده یونس امره در جوانی بخدمت مولوی روم رسیده و در حلقه او و درویشان درگاه او قرار گرفته و در مجالس و سماع وی شرکت جسته است. در این باره خود شاعر چنین می‌گوید:

مولانا صحبتنده ساز ایله اشاره اولدی
 عارف معنا یا دالدی چون بله‌دیر فرشته

ترجمه:

در صحبت مولانا با ساز اشارتی رفت
 عارف در دنیای معنی فرو رفت زیرا فرشته چنین است

در اینجا مقصود از فرورفتن در دنیای معنی، عروج ارواح و گردش فرشتگان در اطراف الهی یعنی مجلس سماع است.

در شعری دیگر می‌گوید مولوی روم نظر محبتی به او داشته است:

مولانا خداوندگار بیزه نظر قیلالی
 اونون گؤرکلو نظری کؤنلوموز آیناسی‌دیر

ترجمه:

از وقتی که مولانا خداوندگار بما نظر کرد
 نظر مبارک و آئینه دل ما شد.

بنظر می‌رسد یونس بین ۳۰ - ۲۵ سالگی در سالهای آخر زندگی مولوی در خدمت او بوده و بعد از آن بخدمت مرشد خود تابدوق امره رسیده و مدت چهل سال در خدمت تابدوق به سیر و سلوک پرداخته و بالاخره خود نیز پیر و مرشد زمان خود گردیده است.

یونس از سعدی نیز تأثیر پذیرفته است. مثلاً:

سن جانیندان گنجه‌دین جانان آرزو قیلارسین
 بثلدن زونار کسمه‌دین ایمان آرزو قیلارسین
 طفل نارسته کیمی اتگین آت ائدینیب
 اله چوگان آلمادان میدان آرزو قیلارسین

بیت اول تقریباً ترجمه مطلع غزل زیر سعدی است.

از جان برون نیامده جانانت آرزوست زنار نابریده و ایمانت آرزوست.

 چون کودکان که دامن خود اسب میکنند دامان من سوار کرده و میدانست آرزوست

از یونس امره دو اثر در دست است: رساله انصاحیه و دیوان اشعار.

رساله انصاحیه (رساله پنندهای مخلصانه) یک مثنوی است که از ۵۶۲ بیت تشکیل شده و یک اثر تعلیمی است با ۱۳ بیت و مقدمه کوتاه منشور آغاز میشود و از شش داستان تشکیل شده: روح و نفس، قناعت، غضب (بو شو)، صبر، حسد و خسیسی، عقل.

در آخر رساله انصاحیه سال ختم رساله را ۷۰۷ هجری = ۱۳۰۷ م ذکر کرده است.

سؤزه تاریخ یئدی یوز یئدی ایدی یونس جانی بو یولدا قیدی ایدی

ترجمه:

این سخن در تاریخ ۷۰۷ (هجری، قمری) تمام شد. جان یونس در این راه فدا شد.

در مجموعه‌ای که مربوط به قرن شانزدهم میلادی است سال وفات او را ۷۲۰ هجری و مدت زندگی او را ۸۲ سال قمری ذکر کرده‌اند. بنابراین شاعر در سال ۱۲۴۰ میلادی یعنی ۶۳۸ هجری متولد و در سال ۱۳۲۰ = ۷۲۰ هـ وفات یافته است.^۱

^۱ - قدرت، وجود؛ یونس امره، انقلاب کتاب انوی. استانبول ۱۹۸۵

از محققین ترک مرحوم عبدالباقی گؤل پینارلی و مرحوم فاروق تیمورتاش، طلعت حلمان و شجاعی بورسالی و احمد قابقلی آثار یونس امره را بررسی نموده‌اند. طلعت حلمان برگزیده اشعار او را بشعر انگلیسی برگردانیده و آقای وحید امامی قسمتی از اشعار و مقدمه انگلیسی را به فارسی ترجمه کرده که از طرف مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای در سال ۱۳۵۵ به چاپ رسیده است.

یونس امره در زمان حیات خود در میان مردم شهرت یافته و بعد از مرگش اشعار او از طرف متصوفین خوانده شده و شهرت او تا امروز ادامه یافته است. یونس در اشعارش افکار صوفیانه، وحدت و عشق و محبت و مردم دوستی را تبلیغ نموده است. اشعارش و الهی‌های یونس در شعرای فرقه‌های بکتاشی قزلباش و حیدریه تأثیر نموده و بکتاش‌ها درباره یونس مناقب زیادی قائل شده‌اند.

دیوانش از مثنوی و غزلیات و مسمطهائی بشکل مربع تشکل شده. در مثنویات بعد از مقدمه کوتاهی از داستان روح، نفس، داستان قناعته غضب، در بیان احوال صبر و حکایت یوسف علیه‌السلام، در بیان حالت بخل در بیان داستان عقل صحبت شده و قواعد اخلاق صوفیانه شرح داده شده است در مثنویات او تأثیر عطار، سنائی و مولوی بچشم میخورد. مثنوی یونس با وزن مفاعیل مفاعیل فعول سروده شده است.

قسمت مهم اشعار یونس بشکل دو بیتیهائی است که از چند بند تشکیل شده و قوشما یا «الهی» نامیده میشود. در این اشعار افکار صوفیانه عقاید و وحدت وجود بزبان ساده و عوام فهم بیان شده است.

بعضی از اشعار یونس شبیه شطحیات صوفیانه مولوی است: مانند:

چیقیدیم اریک دالینا آندا یندیم اوزومو.

ترجمه: رفتم روی شاخه زردآلو و در آن انگور خوردم.

مانند غزل مولوی که با مطلع زیر شروع می‌شود:

دوش وقت صبحدم در چرخ پالان یافتم در میان دانه خشخاش سندان یافتم

در اینجا دوش اشاره به عالم الست و وقت صبحدم اشاره به تجلی افعال و پالان به معنی روح است. دانه خشخاش شیء حقیر و سندان هم نفس اماره است.

یونس در اشعارش وزن عروض و هجائی هر دور را بکار برده است. از اوزان عروض و زندهای فاعلات فاعلات فاعلات و مفاعیل مفاعیل فعول را که هجاهای آن اغلب ۱۱ و شبیه به وزن ۱۱ هجائی ترکی است بکار برده است. ولی زیباترین الهی‌هایش با وزندهای هجائی است. یک قسمت از اشعار یونس (مثنوی و الهی‌ها) درباره اخلاق صوفیانه سروده شده است. در این اشعار از فقر، بذل، ترک اختیار،

تواضع مدارا، ایثار، مساوات، عفو و احسان، عدالت و شفقت تعریف میکند و میگوید باید بمرشدی کامل پیوست تا با هدایت او به مقصود رسید. بنظر یونس امره درویشی با خرقه و مرید و تاج بدست نمی آید باید از همه چیز دنیا و نام و ننگ دست کشید تا با عشق الهی بسر وحدت آگاهی یافت آن وقت همه چیز در نظر درویش خوب جلوه میکند و فرقی بین مسلمان و مجوس نمی ماند. درویش حتی به کسانیکه به او بدی کرده اند با نیکی جواب میدهد.

پیروان وحدت وجود ذات باری تعالی را وجود مطلق میدانند و همه کائنات را مظهر وجود او می شمارند. حسن مطلق را از خداوند می دانند و خیر محض را هم برای آن ضروری می شمارند. صفت جبلی حسن میل به تجلی است و فلسفه خلقت هم همین است معنی و مفهوم حدیث کنت کنزا مخفیا هم جز این نیست.

شر و عدم بذاته وجود ندارد بلکه برای تجلی حسن و خیر بصورت خیالی و بطور موقت می نمایند.

بعضی از حکما هم مانند ملاصدرا معتقدند که خیر و شر شبیه علم و جهل اند. یعنی شریک امر عدمی است مانند جهل و فقط بطور نسبی در جهان مادی پیدا میشود، وقوع آن بدلیل تغییر و تحول است آنهم نسبت به انسانها که برای اشیاء و حوادث خوب و بد قائلند و محبت و عداوت می ورزند. در نظر وحدت وجودیها انسان نقطه مرکزی کائنات و مظهر کامل خداست. از این جهت باید انسان را دوست داشت و هر کس خود را بشناسد خدایش را می شناسد. هدف اخلاق صوفیه وصال الهی است که با عشق الهی و غلبه بر نفس و فناء فی الله دست می دهد. آنوقت درویش جز خدا نمی بیند و چون نفس خود یعنی عدمی را از بین برده خود را هم از وجود مطلق می شمارد. در این باره چنین می گوید:

حالی قالدن سئچمه دین	ایکی لیکن گئچمه دین،
فقیه لیک اولدی سنه فاق	حقدن یانا اوچمادین
وئرسین گره کدیر عشقه باج	جبه و خرقه، تخت و تاج
ترک ائیه دی عبدالرزاق	دؤرت یوز مریدله اللی حج
خاچ اوپدو چالدی ناقوسو	آنین گیبی دین اولوسو
گل برو بوتون اودا یاق	سن داخی بوراق ناموسو
عشقدن گلیر هر سؤز دیله	عاشق معشوق بیر دیر بیله
نه قارا اوخودو نه آق	بیچاره یونس نه بیله

ترجمه:

از دوئی نگذشتی حال را ز قال تشخیص ندادی
 بطرف حق پرواز نکردی فقیهی برای تو رزق شد

باید جبه و خرقه، تخت و تاج را در برابر عشق باج بدهی
 عبدالرزاق چهارصد مرید و پنجاه حج را ترک کرد
 بزرگ دینی مانند او خاج بوسید و ناقوس زد (شیخ صنعان)
 تو هم رها کم ناموس را و بیا و در آتش بسوزان
 عاشق و معشوق یکی هستند هر کلامی را عشق بزبان می‌آید
 یونس بیچاره چه میداند نه سیاه خوانده نه سفید

گولر نثار اولسون آنا	کیم بیزه تاش آتار ایسه
دوشم اوپم آیاغینی	اورماقلیغا قصد ائده نین
هر دم دعا قیلام آنا	هر کیم بانا سؤیر ایسه
حق یاندریرسین اوجاغینی	چراغیما قصد ائده نین

ترجمه:

هر کسی سنگ بما پرتاب کند گلهار نثار او باد
 آنکه قصد زدن ما را دارد، بپایش بیفتم و پایش را ببوسم
 هرکس بمن ناسزا میگوید هر دم دعایش می‌کنم
 هر که قصد چراغ مرا دارد خداوند چراغ او را روشن کند

و در جای دیگر می‌گوید:

ینتمیش ایکی ملته بیر گوؤز ایله باقمایان
 خلقه مدرس ایسه حقیقت ده عاصی دیر

ترجمه:

کسی که به ۷۲ ملت به یک چشم نگاه نمی‌کند
 اگر مدرس هم باشد در حقیقت عاصی است

و درباره وجود چنین میگوید:

وجود سیرینی قیلدیق	معنی بحرینه دالدیق
جمله وجوددا بولدوق	ایکی جهان سر بسر
گوکده ینددی اولدوزی	گنجه ایله گوندوزو
جمله وجوددا بولدوق	لوحده یازیلان سؤزی
گوکده بیت المعموری	موسی چیقدیغی طوری
جمله وجوددا بولدوق	اسرافیل ده کی صوری

فرقان ایله زبوری	تورات ایله انجیلی
جمله وجوددا بولدوق	بونلاردان هم بیانی
داغلاری، دنیزلری	یئددی گۆگ، یئددی یثری،
جمله وجوددا بولدوق	اوچماق ۱ ایله تاموی ۲
جمله‌میز دئدیک صدق	یونس-ین سؤزلری حق
جمله وجوددا بولدوق	قاندا ۳ ایستر ایسن باق

ترجمه:

در دریای معنی فرو رفتیم و در عالم وجود سیر نمودیم
هر دو عالم را سبب در وجود یافتیم
شب و روز و هفت ستاره آسمان را
کلام نوشته در لوح را همه در وجود یافتیم
طور موسی و بیت‌المعمور آسمان را
صور اسرافیل را همه در وجود یافتیم
تورات و انجیل، فرقان و زبور
و بیان اینها را همه در وجود یافتیم
هفت آسمان و هفت زمین را کوهها و دریاها را
بهشت و جهنم را همه در وجود یافتیم
سخنان یونس حق است همه تصدیق کردیم
هر جا میخواهی نگاه کن همه در وجود یافتیم

بعد میگوید، وجود مطلق هم در وجدان و یا دل انسان منعکس است و از او جدا نیست:

اشکاره جان ایچینده	ایسته‌دیگمی بولدوم
کندین پنهان ایچینده	تاشرا ایسته‌ین کندین
آنسیز کیمسه دیریلمز	قائم‌دیر اول اریلمز
حکمی روان ایچینده	آدیم- آدیم یئر اولچو
جمله دیلی سؤیله‌ین	بو طلسمی باغلایان
گیرمیش بیر جان ایچینده	یئره؛ گۆگه صیغمایان
دالدم آنین بحرینه	گیردیم کؤنول شهرینه

۱- اوچماق: بهشت

۲- تامو/ دامو: جهنم

۳- قاندا: کجا/ هارادا.

عشق ایله سیرا اندرکن
 شاه اولوبن اوتورور
 فرمانینی بویورور

ایز بولدوم جان ایچینده
 قولا بویروق توندورور
 کندی فرمان ایچینده

ترجمه:

آنچه میخواستم آشکار در جان پیدا کردم
 خود را در بیرون جستجو می کرد در داخل خود پنهان بود
 قائم است به او نمیشود دست یافت، بدون او کسی زنده نمی شود
 قدم بقدم می سنجد حکمش روان است
 آنکه این طلسم را بسته و بهمه زبان سخن می گوید
 بر زمین و آسمان نمی گنجد در درون یک جان جای گرفته
 وارد شهر دل شدم، در دریای آن فرو رفتم
 در حالیکه با عشق سیر می نمودم جای پایش را در جان یافتم
 شاه است و جلوس میکند و بغلام فرمان می دهد
 فرمانش را میفرماید خود در میان فرما است

باز درباره دل چنین می گوید:

آق ساققاللی بیر خوجا،
 امک وئرمه سین حجه
 صاغیر^۱ ائشیتیمیز سوزو،
 کور دور منکرلر گوزو
 کونول چلبین تختی
 دوزت کیتابین معناسی

هئج بیلمز کیم حال نئجه
 بیر گونول ییخار ایسه
 گئجه طانور گوندوزو
 عالم منور ایسه
 چلب^۲ کونوله باخدی
 بودور اگر وار ایسه

ترجمه:

زاهد ریش سفید هیچ نمیداند حال چگونه است
 اگر دلی را میازارد رنج سفر حج را بخود نهد
 کر است و نمی شنود، روز را شب می پندارد
 چشم منکران کور است اگر چه عالم روشن باشد
 دل تخت خداوند است خداوند بدل نگاه کرد

^۱ - صاغیر = کر

^۲ - چلب = خدا / مرشد

معنی چهار کتاب این است اگر باشد

یونس هم مانند مولوی و سایر متصوفین بصدور و تجلی معتقد بوده و برای آن قوس نزول و قوس عروج قائل است. ابیات زیر عقیده یونس را در این باره نشان میدهد:

اورادان گؤندر یلدیم	عشق ایله بیله گلدیم
بو عالمه چیقاجاق	بیر عجب حاله گلدیم
گؤز نه یووادان اوچدوم	خلقه رازیمی آچدیم
عشق توزاغینا دوشدوم	توتولدوم اله گلدیم
گلدیم اوش یینه وارام	یینه رحمانیم بولام
سانورلار بنی بوندا	داوارا مالا گلدیم

ترجمه:

از آنجا فرستاده شدم با عشق آمدم
وقتی به این عالم آمدم به حال عجیبی در آمدم
ببین از چه آشیانی پرواز کردم رازم بر مردم فاش کردم
بدام عشق در افتادم گرفتار شدم
آمدم باز بروم و رحمانم را پیدا کنم
می‌پندارند در اینجا برای اموال و احشام آمده‌ام

چون دوست آچدی یوزومو	گؤستردی کندوزومی
کؤنلومده کی رازیمی	سؤیله دیم دیله گلدیم
توزاقداییم نه گولم	نه حالده بییم نه بیلم
بیر غریبجه بولبولم	اؤتمگه گوله گلدیم
توزاغا دوشن گولمز	عاشق هنج راحت ائتمز
کیمسه حالیمدن بیلمز	بیر عجب ایله گلدیم

ترجمه:

چون دوست چهره‌ام را باز کرد مرا بخودم نشان داد
بزبان آمدم و راز دلم را باز گفتم
در دامم چگونه بخندم نمیدانم در چه حال
یک بلبلیک غریبم آمدم برای گل بخوانم
آنکه در دا افتاد نمی‌خندد عاشق هرگز آرام نمی‌گیرد
کسی از حالم خبر ندارد با حال عجیبی آمدم

در اینجا یونس خودش را چون مرغ الهی میداند که از آشیانیش دور شده و آرام ندارد. میخواهد هر چه زودتر به مسکن اصلیش برسد. مولوی نیز در این زمینه چنین گفته است:

مرغ دلم می‌طپید هیچ سکونی نداشت مسکن اصلی‌اش دید یافت در او ساکنی.

در اشعار یونس نیز مانند شعرای متصوف ایران از آن جمله مولوی، محمودشبه‌ستری دوریه مبتنی بر عقیده دور شامل قوس نزولی «قوس عروج: منه بدأ الامر والیه یعود و یا انا لآله و انا الیه راجعون» ملهم از آیات دیده می‌شود.

این درویش ساده و آزاد اندیش اینگونه افکار و عقاید فلسفی و عرفانی را با زبانی ساده در اشعار خلقی خود بطوری بیان نموده که با احکام شرعی و عقاید مذهبی مردم هم مغایرت پیدا نکرده است.

اشعار یونس امره پیام آور صلح و دوستی و مدافع ارزشهای انسان است. یونس برجسته‌ترین نماینده سنت انساندوستی در فرهنگ ترک است. بهمین جهت نه تنها در ادبیات ترک بلکه در ادبیات جهان نیز شاعری امروزی است. در اشعارش به طبقات محروم توجه بیشتر دارد و بی‌پروا به ظلم طبقه حاکم و ثروتمندان اعتراض می‌کند. در یکی از اشعارش چنین می‌گوید:

گیتدی بیگلر مروتی	جوانمردی از دل اربابان رفته است
بینمیشلر بیرر آتی	اکنون هم یک بر اسبی سوارند.
یئدیگی یوقسول اتی	گوشت فقیران را می‌خورند.
ایچدیگی قان اولوسار	خون بینوایان را می‌نوشند.

یونس امره بعد از وفاتش نیز مورد توجه مردم و دراویش طریقه‌های مختلف مانند: بابائی، ابدالیه، بکتاشی، حروفی، قزلباش، قلندری و حیدری قرار گرفته است. از طریقه‌های فوق شعرا و دراویش بکتاشی بیش از دیگران از یونس استقبال و پیروی نموده و برای او مناقبی ذکو نموده‌اند.

شیوه شاعری یونس بجز خانقاه‌های مولوی در تمام تکه (خانقاه)های ترکیه بصورت سنت درآمده و شعرای بزرگی مانند عاشیق پاشا، قایقو، سوز آبدال، بایرام ولی و دیگران سبک و شیوه یونس را در اشعار خود بکار برده‌اند.

زبان یونس امره: یونس امره با لهجه ترکی قدیم آناتولی شعر گفته است. ترکی قدیم آناتولی با ترکی اوغوز کمی متفاوت است و شکل نسبتاً پیشرفته آن است. ترکی اوغوز ما در لهجه‌های آناتولی و آذری است. زبان اشعار یونس امره زبان گفتگوی مردم است و کمی هم با زبان دده قورقود (ترکی اوغوز) متفاوت است. زیرا شاید یک قرن بعد از آن گفته شده و به لهجه ترکی قدیم آناتولی تبدیل شده

است. زبان اشعار یونس امره حد فاصل ترکی آذربایجانی و آناتولی است و شاید به ترکی آذربایجانی قدری نزدیکتر است.

در اشعار یونس واژه‌های ترکی قدیم بچشم میخورد که امروز متروک شده است. مانند: آستی = فایده، ایس = صاحب، سین = قبر، قاندا = کجا، آیتماق = گفتن (این واژه هنوز در ترکی ترکمنی رایج است)، بنجیله‌یین = مانند من، قامو = همه، قانجارو = به کجا، آغماق = بالا رفتن، برجسته شدن، آغو = زهر، آقچا و آقچه = پول، آنداق = فوراً، در آن لحظه؛ آرقوری = کج، معکوس، مقابل، آرماق = خسته شدن، ام = دوا، چاره؛ آیاق = پیمانه، قدح، بای = ثروتمند، بیگی = مانند، بون = غم، بوئشو = غضب، بانلاماق = اذان دادن، چلب = خدا، بیٹی = نامه، نوشته، چری = سرباز دون = شب، دوتون، توتون = دود... ضمناً واژه‌های مخصوص ترکی آذربایجانی نیز دیده می‌شود. مثلاً: آرتوق یا آرتیق = زیاد، آزدورماق یا آزماق = از راه بدر کردن، منحرف شدن، برک = محکم، بزک = زینت، چیغیرماق = فریاد کردن، داد = مزه، لذت، دگمک = تماس، رسیدن، دک، تک = مانند، دؤن = لباس، دوزمک = مرتب کردن، چیدن، اگین، ایسین = تن، تنه شانه، امجک = پستان، گوینه‌مک = سوزش کردن، ایلدوز (اولدوز) = ستاره، ایراق = دور، ایستی = گرما، ایمدی و ایندی = حالا، قاریماق = پیر شدن، قوجا = پیر، قودوق = کره خر، کؤز: آتش، نوکر، خدمتکار، اوغرو = دزد، اؤتمک = گذشتن، اؤزگه = دیگری، ساج = ساج، ساوولماق / سوولماق = گذشتن، سینماق = شکستن، سونوک (سوموک) = استخوان، تان (دان) = صبح صادق، شفق، تاپشورماق = سفارش کردن امانت، تایاق (دایاق) = تکیه‌گاه، توش = شبیه، روبرو شدن، اوتماق = بردن در برابر باختن، یاد = بیگانه، یاغی = دشمن، یراق = تجهیزات، یازی = دشت، یوخو = خواب، یوماق = شستن...

در زبان یونس امره واژه‌های زیاد عربی و فارسی بکار رفته. او برای بیان مفاهیم مذهبی، عرفانی اغلب از واژه‌های عربی-فارسی استفاده کرده است. با وجود این زبان او هنوز هم برای ترک زبانان ایران و ترکیه به آسانی قابل فهم و نسبتاً ترکی ساده است.

اینک بعنوان نمونه چند قطعه از اشعار او را با ترجمه‌های فارسی آنها در اینجا درج میکنیم:

دشمنیمیز کین‌دیر بیزیم	آدبیمیز مسکین‌دیر بیزیم
قامو عالم بیردیر بیزه	بیز کیمسه‌یه کین توتمایمیز
بیر گؤز ایله باقمایان	جمله یارادیلیمیشا
حقیقت‌ده عاصی‌دیر	خلقه مدرس ایسه
بیر گؤنول اله گتیر	چالیش قازان یی، یندیر
بیر گؤنول زیارتی	یوز کعبه‌دن ینیرکدیر
ایشی قولای قیلالیم	گلین تانیش اولالیم

ستوله‌لیم، ستوله‌لیم

دونیا کیمسه‌یه قالماز

ترجمه:

نام ما مسکین است	دشمن ما کین است
ما به کسی کین نمی‌ورزیم	همه عالم برای ما یکی است
کسی که به همه مخلوقات	بیک چشم نگاه نمی‌کند
اگر مدرس مردم باشد	در حقیقت عاصی است
بکوش و بدست آر، بخور و بخوران	دلی بدست آور
از صد کعبه بهتر است	زیارت یک دل
بیائید با هم آشنا بشویم	کار را آسان کنیم
دوست بداریم و دوستان بدارند	دنیا برای کسی نمی‌ماند.

ای عاشقلار، ای عاشقلار	عشق مذهبی دین دیر بانا
گۆردو گۆزوم دوست یوزونو	غم و یاس دویون دور بانا
سن سنه نه سانیرسان	آیریغا دا آنورسان
دۆرد کتابین معناسی	بو دور اگر وار ایسه

ترجمه:

ای عاشقان، ای عاشقان مذهب عشق دین من است
چشمم روی دوست را دید برای من غم و ماتم جشن و عروسی
تو برای خودت هر چه می‌اندیشی برای دیگری هم بیانیش
اگر معنائی برای چهار کتاب قائل هستی همین است

عشقین آلدی بندن بنی	بانا سنی گرک سنی
بن یاناریم دونو گونو	بانا سنی گرک سنی
نه وارلیغا ستوینیریم	نه یوقلوغا ایرینیریم
عشقین ایله آوونوروم	بانا سنی گرک سنی
عشقین عاشیقلا اؤلدورور	عشقی دنیزینه دالدیریر
تجلی ایله دولدورور	بانا سنی گرک سنی
عشقین شرابیندان ایچم	مجنون اولوب داغا دوشم

بانا سنی گرک سنی
 آخی لره آخرت گرک
 بانا سنی گرک سنی
 کولوم گوویه ساوورالار
 بانا سنی گرک سنی
 گون گنچدیکجه آرتار اودوم
 بانا سنی گرک سنی

من ترا می خواهم ترا
 من ترا می خواهم ترا
 و نه از نبودن دل تنگم
 من تو را می خواهم تو را
 در دریای عشق غوطه ور میکند
 من تو را می خواهم تو را
 مجنون بشوم و بکوهساران بروم
 من تو را می خواهم تو را
 اخی ها آخرت می خواهند
 من تو را می خواهم تو را
 خاکسترم را به هوا بیفشانند
 من تو را می خواهم تو را
 روز بروز آتشم تندتر میشود
 من ترا می خواهم تو را

سولار گییی چاغلار می سین
 یوللاریمی باغلار می سین
 بولونماز دردیمه چاره
 بنی بوندا ائیلر می سین
 اونولماز باغریمین باشی

سن سین دونو گون اندیشه م
 صوفی لره صحبت گرک
 مجنونلارا لیلی گرک
 اگر بنی اؤلدوره لر
 توپراغیم آندا چاغیریر
 یونس دورور بنیم آدیم
 ایکی جهاندا مقصودیم

عشقت مرا ایه من گرفت
 من شب و روز می سوزم
 نه از بودن خوشحالم
 با عشقت دلخوشم
 عشقت عاشقان را میکشد
 با تجلی پر می کند
 میخوام از شراب عشقت بنوشم
 شب و روز به تو می اندیشم
 صوفیان صحبت می خواهند
 مجنونها لیلی می خواهند
 اگر مرا بکشند و
 آنوقت خاکم فریاد می زند
 نام من یونس است
 مقصود من در دو جهان

تاشدین گئنه دلی گوئول
 آقدین گئنه قانلی یاشیم
 نئدم الیم ارمز یاره
 اولدوم ائلیمدن آواره
 یاوو قیلدیم من یولداشی

ایرماق اولوب چاغلارمی سین
 سن آشیری گۆزه تیر سین
 تاش باغیرلی داغلارمی سین
 آرقورو ایلن قارلی داغ
 سن یولومو باغلارمی سین
 سالقیم - سالقیم اولان بولوت
 یاشین - یاشین آغلارمی سین
 یولدا ییم ائللریم قانی
 سایری می سین، ساغلام می سین

گۆزلریمدن قانلی یاشی
 من توپراق اولدوم یولونا
 شو قارشیم گۆیوس گره
 حرامی گیبی یولوما
 من یاریمدان آیری دوشدوم
 قارلی داغلارین باشیندا
 ساچین چۆزوب بنیم اوچون
 اسریدی یونس-ون جانی
 یونس دوشده گۆرور سنی

ترجمه:

مانند آبها شرشر می کنی
 میخواهی راه مرا ببندی
 چاره دردم پیدا نمی شود
 آیا پروای مرا داری؟
 زخم دلم خوب نمی شود
 مانند رود شر سر می کند
 تو کمتر از آن می خواهی
 در برابرم سینه سپر کرده اند
 کوه پر برف و پر فراز و نشیب
 تو راه مرا می بندی؟
 خوشه - خوشه ایستاده اید
 و برای من های های می گریید؟
 در راه مانده ام قوم و قبیله ام کجا
 آیا بیماری یا سلامتی؟

ای دل دیوانه باز لبریز شدی
 اشک خونینم باز سرازیر شدی
 چکنم دستم به یار نمی رسد
 از قوم خود آواره شده
 دوستم را گم کردم
 اشک خونین چشمانم
 من خاک سر راهت شدم
 آیا تو کوهسارانی هستی که
 مانند حرامی سر راهم
 من از یارم جدا ماندم
 ای ابرهائی که بالای کوهها
 آیا زلفهایتان را باز می کنید
 جان یونس سرمست شد
 یونس در خواب می بیند تو را

ها دنمهدن حیران اولور
 بیر دم گلیر گریان اولور
 شول زمهریر اولموش گیبی

حق بیر گۆنول وئردی بنا
 بیردم گلیر شادان اولور
 بیردم سانارسین قیش گیبی

خوش باغ ایله بوستان اولور
 بیز سؤزو شرح ائیلیه‌مز
 دردلیله درمان اولور
 بیردم ائیر تحت السرا
 بیردم تاشار عمان اولور
 یوز سورر آندا یئرلره
 انجیل اوخور ره‌بان اولور
 اؤلموشلری دیری قیلیر
 فرعون ایله هامان اولور
 رحمت ساچار هر محفله
 مسکین یونس حیران اولور

بیردم بشارت‌دن دوغار
 بیردم گلیر سؤیلیه‌مز
 بیردم دیلندن در دؤکر
 بیردم چیقار عرش اوزره
 بیردم سانارسین قطره‌دیر
 بیردم واریر مسجدلره
 بیر دم واردیر دیره گیر
 بیردم گلیر عیسی گیبی
 بیردم گیرر گهر ائوینه
 بیردم دؤنر جبرائیل
 بیردم گلیر گمراه اولور

ترجمه:

ح نگفته حیران می‌شود
 دمی گریان
 مانند آن یخ بندان
 باغ و بوستان خوش می‌شود
 نمی‌تواند سخنی را شرح دهد
 درمان دردمندان میشود
 دمی هم بزیر فرش فرود می‌آید
 دم دیگر لبریز شده عمان میشود
 در آنجا روی بخاک می‌مالد
 انجیل می‌خواند و ره‌بان میشود
 مردگانرا زنده می‌کند
 و فرعون و هامان میشود
 و بهر محفلی رحمت می‌فشانند
 یونس مسکین حیران می‌شود

حق تعالی به من دلی داده که
 دمی شادمان است
 دمی مانند زمستان
 یکدم هم از بشارت
 یکدم نمی‌تواند حرف بزند
 یکدم از زبانش در می‌فشانند
 یکدم به عرش اعلا می‌رود
 دمی پنداری قطره ایست
 یکدم بمسجدها می‌رود
 یکدم وارد دیر میشود
 یکدم مانند عیسی
 یکدم تکبر او را فرا می‌گیرد
 یکدم جبرائیل می‌شود
 یکدم می‌آید گمراه می‌شود

عشق بویادی بنی قانه

من یورورم یانه یانه

گل گۆر بنی عشق نئيله‌دی
 گه توزاریم یوللار گیبی
 گل گۆر بنی عشق نئيله‌دی
 دردلی جگریم داغلاریم
 گل گۆر منی عشق نئيله‌دی
 اول یاری دوشده گۆرورم
 گل گۆر بنی عشق نئيله‌دی
 باشدان آیاغا یاره‌ییم
 گل گۆر بنی عشق نئيله‌دی

نه عاقلم نه دیوانه
 گه اسهریم یئلر گیبی
 گه آخاریم سنلر گیبی
 آخار صولایین چاغلاریم
 شیخیم آنوبن آغلاریم
 مجنون اولوبن یوروروم
 اویانیب ملول اولوروم
 مسکین یونس بیچاره‌ییم
 دوست ایلیندن آواره‌ییم

ترجمه:

عشق مرا بخون آمیخت
 بیا ببین عشق با من چه کرد

می‌سوزم و می‌روم
 نه عاقلم نه دیوانه

گاهی هم مانند راهها گردآلود میشوم
 بیا ببین عشق با من چه کرد
 سینه دردمندم داغدار است
 بیا ببین عشق با من چه کرد
 و یا بوصل خود کامکارم کن
 بیا ببین عشق یا من چه کرد
 یارم را در خواب می‌بینم
 بیا ببین عشق با من چه کرد
 سرتا پا زخمی هستم
 بیا ببین عشق با من چه کرد

گاهی چون بادها می‌وزم
 گاهی همچون سیل خروشان می‌غرم
 مانند آبهای جاری در خروشم
 بیاد شیخ می‌گیرم
 بیا دست مرا بگیر و بلندم کن
 خیلی گریاندی بخندان مرا
 مجنون وار راه می‌روم
 بیدار میشوم و ملول می‌گردم
 یونس مسکین بیچاره‌ام
 ازدیار دوست آواره شدم

باز درباره محبت چنین می‌گوید:

بنیم ایشیم سنوی اوچون
 گۆنوللر یاپماغا گل‌دیم

من گلمه‌دیم غوغا اوچون
 دوستون اتوی گۆنوللردیر

ترجمه:

کار من دوستی است
برای بدست آوردن دلها آمدم

من برای دعوا نیامدم
خانه دوست در دلهاست

بعد درباره خودشناسی - خداشناسی چنین می‌گوید:

نیته کیم بن بنی بیلدوم یقین بیل کیم حقی بولدوم
حقی بولونجایدی قورقوم شیمدی قورقودان قور تولدوم

ترجمه:

تا خود را شناختم یقین حق را دریافتم
تا حق را دریافتم از ترس نجات یافتم

در یکی از الهی‌هایش چنین می‌گوید:

شویله حیران ائیله بنی عشق اودونا یاناییم
هر قانجارو باقار ایسم گوردوگوم سنی ساناییم

آنچنان مرا حیرانت ساز که در آتش عشق بسوزم

بهر جا بنگرم هر چه دیدم تو اش پندارم

ترجمه:

قاندالیغیم بیلمه یه ییم	الهی بیر عشق وئر بنه
ایسته یوبن بولمایاییم	یارو قیلاییم بن بنی
بیلمه یه ییم دوندن گونی	شویله حیران ائیله بنی
آیروق نقشه قالمایاییم	دائم ایسته یه ییم سنی
دولدور ایچیمه سنلیگی	آل گیدر بندن بنلیگی
واریب آندا اولمه یه ییم	بو دونیادا اولدور بنی
اوش یورورم یانا یانا	عشقین بیر اود اوردی جانا
نیجه زاری قیلمایاییم	جگریم غرق اولدی فانا

ترجمه:

الهی عشقی بمن بده که ندانم در کجایم
خودم را گم کنم بخواهم و پیدا نکنم
آنچنان مرا حیران کن که روز را از شب ندانم
دائم روی ترا بخواهم و بنقش دیگر نپردازم

منیت را از من بگیر مرا از خودت پر کن
مرا در این دنیا بمیران در آنجا رفتم نمیرم

بیر ساقیدن ایچدوک شراب عرشدن یوجه میخانهسی
بیر قدحدن اسریمیشوز جانلار آنین پیمانہسی
عشق اودینا یانانلارون کلی وجودی نور اولور
اول اود بو اودا بنزهمز هئج بلورمز زبانہسی
بیزوم مجلس مستلری نون دم لری «انا الحق» اولور
بین حلاج منصور گیبی نه کمینہ دیوانہسی
اول مجلس کی بیزده واردور آندا جگر کباب اولور
اول شمع کی بیزده یانار آی و گونش پروانہسی
بیزوم مجلس بگلری ابراهیم ادهم گیبی دور
بلخ شہرینہ یوز بین اولا هر گوشہدہ دیوانہسی
یونس بو جذبہ سؤزلرین جاهل لره سؤیلمہ گیل
عاقل کامل اولان کیشی بو معنی یه اینانہسی.

ترجمہ:

از دست ساقی شراب خوردیم که میخانه اش بالاتر از عرش سشت
از قدحی سرمست شدیم که پیمانہ اش جانہاست
سوختگان عشق تمام وجودشان نور میشود
آتش عشق بسان این آتش نیست زبانہ نمی کشد
دم مستان بزم ما ان الحق است
ہزاران منصور حلاج کمترین دیوانہ آنہاست
در مجلس ما جگر کباب می شود
ماہ و آفتاب پروانہ شمع بزم ماست
سرخوشان مجلس ما همچون ابراهیم ادهم اند
تا شہر بلخ در هر گوشہ صدہزار ویرانہ دارد
یونس این سخنان جذبہ و شوق را بہ جاہلان مگو
کسیکہ عاقل و کامل باشد باین معنی باور دارد

در آخر مقاله برای حسن ختام شعر زیر را که در مدح پیغمبر اکرم (ص) سروده نقل می‌نمائیم.

جانوم قوربان اولسون سنون یولونا
 آدی گؤزل، کندو گؤزل محمد (ص)
 شفاعت ائیله‌سون کمتر قولونا
 آدی گؤزل کندو گؤزل محمد (ص)
 مؤمن اولانلارون چوقدور جفاسی
 آخرت‌ده اولور ذوق و صفاسی
 اون سکیز بین عالمون مصطفاسی
 آدی گؤزل، کندو گؤزل محمد (ص)
 یئدی قات گؤکلری سیران ائیله‌یین
 کرسی‌نون اوستونده جولان ائیله‌یین
 معراجیندا امتینی دیله‌یین
 آدی گؤزل، کندو گؤزل محمد (ص)
 دؤرد چاریار آنون گؤیچک یاری دور
 آنی سنون گناهلاردان بری دور
 اون سکیزین عالمین سلطانی دور
 آدی گؤزل، کندو گؤزل محمد (ص)

ترجمه:

جانم در راه تو فدا باد	نامت زیبا خودت زیبا محمد (ص)
شفاعت کند به کمتر بنده‌اش	نامش زیبا خودش زیبا محمد (ص)
مومنین در دنیا جفا کش‌اند	در آخرت ذوق و صفا می‌کشند
مصطفای هیجده هزار عالم	نامش زیبا خودش زیبا محمد (ص)
آنکه هفت آسمان را بی‌مود	بر کرسی عرش جولان نمود
در معراجش امتش را دعا کرد	نامش زیبا خودش زیبا محمد (ص)
چهاریار، یاران حقیقی اویند	دوستدار او از گناهان مبراست
سلطان ۱۸ هزار عالم است	نامش زیبا خودش زیبا محمد (ص)

منابع

Yunus Emre and His Mystical Poetry. Edited by Talat Halman. Indiana University Turkish Studies. G. Ed. İlhan Başgöz, Second Edition, ۱۹۸۹.

Yunus Emre Poèmes, traduit du Turc Par Nimet Arzik, Ministère de la Culture. S. Ofset Ankara, ۱۹۹۰.

حلمان، طلعت سعید؛ یونس امره شاعر انسانگرایی ترک، ترجمه، وحید امامی، نشریه شماره ۵۶ مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای. تهران ۱۳۵۵.

بورسالی، مصطفی نجاتی؛ یونس امره حیاتی و بوتون شعرلری، استانبول ۱۹۹۰.

گؤل پینارلی، عبدالباقی؛ یونس امره حیاتی و بوتون شعرلری، التین کتابلار یایین ائوی، استانبول ۱۹۷۱.

قاپاقلی، احمد؛ یونس امره، تورک ادبیاتی وقفی. استانبول. چاپ هشتم ۱۹۸۷.

قدرت، جودت؛ یونس امره: خلقی شعرینده اوچ بویوکلر (۱)، انقلاب کیتاب ائوی، چاپ سوم استانبول ۱۹۸۵.

ملی کولتور، "یونس امره اؤزل ساییمی"، کولتور باکانلیغی، اوچاق ۱۹۹۱.

هیئت، جواد؛ "یونس امره. شاعر متصوف خلقی ترکیه"، وارلیق، مراد و شهریور ۱۳۶۲.

فضولى نين دىلى و سۆز خزىنهسى^۱

ملا محمد فضولى نين دىلى ۱۶- جى عصرين ادبى دىلى اولدوغو كىمى اثرلرينده ايشلتيديكى سۆزلر ده چاغى نين ادبيات دىلينده ايشلنن سۆزلردير. داهى سۆز صرافى اولان فضولى سۆز صنعتىنى يوكسك دگرلنديرميش اوندان ايلاهى عشقين و روحى اضطراب، درد و كدرلرلىنى ادبى- بدىمى شكيلده ترنم ائديب ادبياتىمىزىن شاه اثرلرلىنى ياراتماغا فايдалاتمىشدير.

فضولى محيط و زامانى نين شاعىرى كىمى اثرلرلىنى آذربايجان توركجه سيله يازميش و عىنى زاماندا چاغىنا و چئوره سینه تانىش اولان عربجه - فارسجا سۆزلرى و تركيبلرلىندن بول- بول استفاده ائتمىشدير.

فضولى عراق توركلريندن، بايات بويونداندير. اونا گۆره شعرلرلىنى اونلارلىن آتلاياجى دىلده يازمىشدير. عراق توركلرى آذربايجان توركجه سيله دانىشديقلارى حالدا عرب سۆزلرلىنى، هله ادبى دىللىرىنده بىزلردن داهى چوخ ايشلتمىشلىر. فضولى بو خصوصدا توركجه ديوانى نين مقدمه سىنده بئله دئير:

توقع بودور عموماً اهالى عز و اعتباردان خصوصاً بلغای روم (توركيه) و فصحاى تاتار
(جغتای) كى اگر شاهد حسن عبارتيمده اول ديارىن الفاظ و عباراتلرلىندن زيور
اولماسا و مخدره نظيم اول ملكلرلىن لطايف و ضرب المثللرلىندن زيب بولماسا بو دا
عىنى معذور بويورالار. زيرا هر مملكتىن اهلىنه عارىتدن عار گلور و ... لله
حمدوالمنه كى خاك كر بلا سائر ممالك اكسيرىندن اشرف اولديغى معلومدور و
رتبه شعريمى هر يترده بلند ايدن حقيقتده بو مفهوم دور...

شعرلرينده اتالار سۆزو، دانىشيق دىلينده ايشلنن سۆزلردن ده فايдалانير و تورك سۆزلرلىنى بدىع صنعتيله بزه ييب گۆزللشديرير. فضولى هر شئيدن اول غزل شاعىرى دير. غزل حاقيندا اؤز فيكرلىنى بئله بيان ائدير:

اولدور غزل كه فيضى اونون عام اولوب مدام
آرايش مجالس اهل قبول اول
آندان نه سود كيم اول مبههم عبارتى

^۱ وارلىق، ياي ۱۳۷۳، سايى ۹۳، صص. ۱۹-۳-دن نقل ائدلميشدير.

هر يئرده استماعين ائندلر ملول اولا

بو بيتلردن آنلاشيلير كي، او اثرلريني يازاركن هم يوكسك طبقه‌ني و هم ده خالقي گؤز اؤتونه آلميش و هر ايكي‌سینه خطاباً يازميشدير. فضولى نين شاه اثرى سايبلان "ليلي و مجنون" مثنويسى ديل باخيميندان ديوانينداكي غزللردن داها ساده و دانيشيق ديلينه داها ياخين دير.

فضولى نين نثرى مسجع اولماقلا برابر چاغى نين ان گؤزل آدرى نثرى سايبليير. "شكايته‌نامه‌سى" ساتيريك نثرين پارلاق نمونه‌سى دير. كربلا فاجعه‌سينى شرح ائدن "حديقه السعدا" سى ديليميزده ايلك رومانتيك نثرين نمونه‌لريندير.

فضولى ادبي ديليميزين اينكشافيندا بؤيوك بير مکتب و دؤنم آچميش و آچديغي مکتب و دؤنم بير نئچه عصر داوام ائتميشدير.

ايكى عصيردن آرتيق داوان ائدن فضولى دؤنمى آذربايجان يازيلى ادبياتيندا موضوع، ادبي ديل، اوسلوب اعتباريله فضوليانه‌ليك شاعيرليگين اساس اولچوسو اولموشدور.

چاغداش غزليميزده هله ايران آذربايجان شاعيرلرينده فضولى اوسلوبو و بديعى ايفاده‌لري نين رنگى گؤرولمكده و روحو دويولماقدادير.

فضولى نين ديلينده، چاغداشى اولان آذربايجان شاعيرلرينده اولدوغو كيمي تبريز لهجه‌سى تائيرى ده اولموشدور.

فضولى نين ديلي آهنگلى دير. اونا گؤره شعرلريني اؤزونه مخصوص آهنگله اوخوماقو گرک. شعرلرينده وزن، قافيه‌دن باشقا سس سيزلرين تکراريله (س، ص، ك، و، ش مختلف آيتراسيونلار يارادير و موسيقى آهنگيله ده اوخوجو و دينله ييجى ده سؤزلرين تائيريني آرتيرير.

مثلا:

ليلي ايشى عشو و كرشمه
مجنون گؤزو ياش چشمه - چشمه
سالما سر زلف سمن سايه تاب

.....

فضولى ديليميزين سس و موسيقى امكانلاريندان سون درجه فايدالاييب شعر ديليميزي كمال درجه - سینه يوكسلميشدير.

فضولی بعضاً مورفولوژی عنصرلری نین یثرینی شعرده دگیشدیریر، لاکین بو ایش قرامر و معنا باخیمیندان شعرى پوزمور.

پریشان خلق عالم آه و افغان ایتدیگیمدن دیر
پریشان اولدوغیم خلقی پریشان ایتدیگیمدن دیر

یعنی، خلق عالم آه و افغان ائتدیگیمین پریشان دیر.

فضولی نین دلیلی ادبی- بدیعی، منطقی و حتی ریاضی دوشونجهنی وحدتده (بیرلیکده) تجسوم ائتدیرن
بیر دیلدیر مثلا:

بار محنتدن نهال قامتون خم اولماسون
باشوموزدان سایه سرو قدون کم اولماسون.

بو غزلده علمی- منطقی نتیجه لر و بدیعی معنالار بیر- بیرلرینی تاماملاییر. فضولی شعر دیوانینی عرب الیفباسیله یازدیغی اوچون بو الیفبادا اولان بوتون حرفلره قافیله یاراتماغا مجبور اولموشدور. تورک دیلینده ث، ص، ض، ط، ظ، ذ، ح (۶ مخرج) فونملری یوخدور. اونا گوره بو حرفلره بیتن عرب سؤزلرینی ایشلتمگه مجبور اولموشدور. آیریجا شعرلرینده فلسفی، مذهبی، اجتماعی و ادبی مفهوملارا مخصوص عربجه و فارسجا سؤزلردن ده فایدالانمیشدیر. بونا باخمایاراق اونون دلیلی آیدین و خالقینا تانیش و مانوس اولموش و عصیرلر بویو خالق طرفیندن سنوگیله قارشیلانمیش و آلقیشلانمیشدیر. اونون شعرلری عراق، آذربایجان و تورکیه تورکلری طرفیندن ذوقله اوخونموش، ازیرلنمیش و شاعیرلریمیز اونلارا نظیره لر یازمیشلار. فضولی نین تأثیری عینی زاماندا خانقاه شاعیرلری و ساز شاعیرلری، عاشیقار واسیطه سیله خالق کوتله لرینه یاییلمیش و گنج عاشیقاریمیز اؤزلرینه تخلص سئچمک اوچون اونون دیوانینا مراجعت ائتمیشلر. فضولی نین اثرلری نین دلیلی ایله آذربایجان ادبی دلیلی نین کلاسیک اولوبو فورمالاشمیش دیر.

غزللرینده تورک سؤزلری نین یاد سؤزلره نیستی یوزده قیرخ حدودوندادیر. حالبوکی نسیمی ده بو نسبت یوزده آلتیمیشین اوستونده دیر. بونا رغما فضولی نین دیلینده قرامر تورکجه ده، دلیلی استعاره و مجاز طبیعتده دیر. مثلا:

یئلده بولموش بوی زولفون صودا عکس عارضین
کیم یئلی باغرینا باسمیش صویا گؤز دیکمیش حباب

فضولی نین سۆز خزینه سینینی تدقیق اندرکن اولا، تورکجه سۆزلر و اوندان سونرا یاد سۆزلر و ترکیبلردن بحث ائده جگیک:

۱. تورکجه سۆزلر: تورکجه سۆزلرین چوخو بو گون ده ایشلتدیگیمیز سۆزلردیر و چوخو آذربایجان سۆزلردیر. تلفظ شکللی ده آذربایجان تورکجه سی کیمی دیر. بوندان باشقا انا دولو تورکجه سینیه مخصوص و حتا دوغو تورکجه سی سۆزلری ده واردیر.

تورکجه سۆزلرین بیر قیسمی اسکى تورک سۆزلری دیر و دده قورقودداکی سۆزلره بنزه مکده دیر. بونلار بو گونکو دیلیمیزده اونودولموش و یا متروک اولموشدور.

آذربایجان تورکجه سینیه مخصوص سۆزلر: اکثریتینی تشکیل وئرن غرب تورکجه سی سۆزلریندن آذربایجان تورکجه سینیه مخصوص سۆزلر چوخدور و ان اؤنملی لری بونلاردیر:

اؤز، اؤزگه (یابانجی، دیگری)، یوماق، طاپشورماق، دوشمک، یاخشی، یامان، باشماق (ایاق قابی)، دور (قالق)، یاد (یابانجی)، ار (قوجا)، سالماق (بیراقماق، قویماق)، قشون (اردو)، اوشاق، من، مین (بن)، امجک (مه مه، گؤیوس)، سیندیرماق، اگین، تپوکما، اوزمک (قوبارماق)، یونگول (خفیف).

عشق اهلینه اول ماه فضولی نظر ائتمیش

سن ده اؤزونى گؤستر اگر بیر هنرون وار

دلو دیرسم نوله عشاقنه گلچهره لرین

اؤزینی گؤز گۆره اودلاره سالورمی عاقل

ای فضولی یانیرام کیم نه ایچون اول گلرخ

منگا یانیر اود اولور اؤزگه به شمع محفل

نه یانار کیمسه منگا آتش دلدن اؤزگه

نه آچار کیمسه قاپوم باد صبادان غیرى

لوح عالمدن یودوم اشک ایله مجنون آدینی

ای فضولی من دخی عالمده بیر آد ائیلهدوم

دیله گون جای ایدی خاک رهته طاپشوردوم

یتدی اول خود یئرینه شیمدی نه دور فرمانون

"دوشمک" سۆزونو آذربایجان تورکجه سینده اولدوغو کیمی مختلف معنالاردا ایشلتمیشدیر:

دون کی دوشدی خاک در گهیندن کام الام
 نولدی ای گۆز یاشی گۆز آچماغه فرصت وئرمه دن
 بو شعرده "دونن" یئرینه "دون" (اسکی و تورکیه تورکجهسی) ایشلتمیشدیر.

هم وصالی اود سالور جانومه هم هجرانی
 بیر عجب شمعله دوشدی سر و کاروم بو گیجه

(لیلی و مجنون)

یقه چاک ایدنی باشماق کیبی سالور ایاغه
 ای فضولی باق آنون ایتدیگی استغنایه
 فساد اهلی جهانه براقدیلا فترات
 قیامت اولدی نه یاتمق مجالی دور، دور اوطور
 یادون، دگول، ائیله اوغلون یاد
 قیل چاره که دشمن اولمیه شاد
 سود ایچسه سانوردی کیم ایچر قان
 امجک گۆزینوردی آنا پیکان
 اما ره و رسم دور مقرر
 بیر عورته عیب دور ایکی ار

(لیلی و مجنون)

آردبنجه قشون قشون اوشاقلار
 احوالنه کیم گولر کیم آغلار
 نولدی سنا نقض عهد قیلدون
 سیندرمغه عهدی جهد قیلدون

آذربایجان ترکیب و دئیملریندن: آياقدان سالماق، پنه داغ، آياقدان دوشمک، آياغا دوشمک، نظر
 سالماق، گۆز آچماق، گۆز یومماق، گۆز یاشی، فرصت دوشمک، فرصت وئرمک، یوخ یرره، قان ائیلهمک...

فضولی نی ایاقدن سالدی بار محنت عشقون
 نیچون دوتمز سین ای کافر الینی بیر مسلمانین

ای فضولی ذوق درد عشقه نقصان حیف دور
احتیاط ایت پنبه داغونده مرهم اولماسون

حیرانلیغی اول مقامه یتدی
کیم دوشدی ایقادن اوصی گئتدی

بو شعرده "اوص" کلمه سینتی هوش و عقل معناسیندا ایشلتیمیشدیر کی اسکی تورکجه دن قالما بیر
سۆزدور.

ایاغینه دوش رضاسین ایسته
من مجرم ایچون دعاسین ایسته

(لیلی و مجنون)

دون کی فرصت دوشدی خاک درگهندن کام آلام
نولدی ای گۆز یاشی گۆز آچماغا فرصت وئرمه دون
گۆز یوموب عالمدم ایستردوم آچام رخسارینه
جانوم آلدون گۆز یوموب آچینجه مهلت وئرمه دون
دهانین اوزره لعلین ایسته میش دل دفعی مشکل دیر
گۆرونمز هیچ جرمی، یوخ یتره قان ائیه مک اولماز

فضولی نین دیلینده کی آذربایجان تورکجه سی سۆزلری نین بیر قیسمی بوگون ده دیلیمیزده
ایشلندیگی حالدا تلفظ لری دگیشمیشدیر مثلا:

ییتورمک (ایتیرمک)، یاپراق (یارباق)، اؤگرنمک (اؤرگنمک، اؤرگشمک، اؤیرنمک)، قامو (هامی)، قاندا
(هارد)، قاپو (قاپی)، اول (او)، کیم (کی)، آنا (اونا)، دپرنمک (ترپنمک)، اورماق (وورماق)، قانغی (هانکی)،
هانسی، مناسب، شایسته، کیبی (کیمی)، بیرله (ایله)، قچن یا قاچان (هاچان)، اویقو (یوخو)، صورماق
(سوروشماق). بونلار قدیم تورک سۆزلری دیر.
اورماق:

گرچه شمشادده چوق لاف لطافت وار دور
حدی یوقدور کی اوره سرو خرمانیله بحث

قنده یا قاندا:

من قانندن و ترک عشق قانندن

عشق ازلی چيخيرمی جانندن
 منگا جمع اولور قنده کيم واردر غم
 منم ملک غم ايچره مجنونه وارث

قانعی و قنقی:

قانعی گلشن گلبنی سرو خرامانینجا وار
 قانعی گلبن اوزره غنچه لعل خندانینجا وار

بیرله:

نالهدندور نی کیمی آوازه عشقوم بلند
 ناله ترکین قيلمهزم نی تک کسيلمم بند بند
 آچیلور کؤنلوم گهیی کيم گریه تلخوم گؤروپ
 آچار اول گلرخ تبسم بیرله لعل نوشخند
 جام طوت دیر ساقی گلچهره زاهد ترک جام
 ای کؤنول فکر ائيله گور کيم قانعی دورا طوتماغه پند

قامو(هامی):

ای فضولی عالمین گوردوم قامو نعمت لرین
 هیچ نعمت گورمه دیم دیدار دلیر تک لذید
 وادی وحدت حقیقتده مقام عشق دور
 کيم مشخص اولمز اول وادی ده سلطانندان گدا

قچن (قاچان)

عشق سوداسینه صرف ائیلر فضولی عمرینی
 بيلمزم بو خواب غفلتدن قچن بیدار اولور.

کيم (کی):

خوب صورتلردن ای ناصح منی منع ائتمه کيم
 پرتو انوار خورشید حقیقت دور مجاز

باقوبن (باخاراق):

باقوبن نرگسه بیمار گوزین قیلدم یاد
 نرگسی ناله و افغانیمه حیران ایتدوم

گۇرۈبجەك (گۇرۈن كېمى):

گۇرۈبجەك سىنبىلى آندوم شىكن كاكنلى
سىنبىلى گرىپە و آه ايله پرىشان ائتدوم

يىتكىچ: يىتتىشىندە

دىكن (تىكان):

نو بهار اولقاج دىكندن برگ گل اظهار اولور

قدیم تورک سۆزلىرى (اوغوز): فضولى نين دىلىندە بو گون ايشلتمەدىگىمىز بىر چوخ قدیم تورک سۆزلىرى واردىر. بونلارین چوخونو دده قورقود و ديگر قدیم تورکجه اثرلردە دە گۇرە بىلىرىک. بو سۆزلىرىن مەملرى بونلاردىر:

دنلو (كىمى):

كى بو دنلو (دكلو) فساده چاره نه دور

چاره اول زشت نابكاره نه دور

(بنگ و بادە)

بوز يا بوزا:۱

سۆيلەدى بوزە من آنا وارەيىن

سۆيلەيىم سۆزومى جواب آلهيىن

وارماق (گىتمەك، يىتتىشمەك):

ضربلن آنى سرنگون ايدەيىن (اندىم)

ازەيىن (ازىم) پنجهيىن زبون اندهيىن

يوخارىداكى يىتتە فعللر شرق تورکجه سىنە گۇرە تصريف اندىلميشدىر.

نه سبب دور گناھكار اولوبم (اولموشام)

نه گناه ائيله دوم كى خوار اولوبم.

يۇكوش، اۇكوش (چوخ):

شرم قىل سرگرانلىق ائتمە يۇكوش

حدونى تانى گل اياغومە دوش

^۱ - آرپا، دارى، ذرت و بوغدا كېمى تاخىللارین خميرىندىن تورشولاشدىرماقلا قايرىلان ميخوش مشروب، اسكى تورک مشروبو.

بو درد کی آز دگول اؤكوشدور
هم صبر ایده ییم کی صبر خوشدور.

طبانجه (سیلی):

منگا ایلدن دگر طبانجه و زور
ایله مندن یتر نشاط و سرور

آیدر: سؤیلر؛ آیتدی: سؤیله دی

اوشوب (بیغیشیب): باشیمه اوشوب (دیوانین مقدمه سینده) بعضی نسخه لرده باشیمه چوخوشوب یازیلیمیشدیر.

دیو (دئییب، دئیهرک): ناچار محمل اعتبارومده بو علاوه لازیم دور دیو زمان طفولیتده صادر اولوب متفرق اولان غزللردن بیر مختصر دیوان جمع ائتمک صاقین گوردوم (صاقین = مناسب).

ار (ایگیت):

ای فضولی دهر زالین سن فریبیندن صاقین
اولما غافل ار کیببی دپرن اوزون مردانه طوت

گۆرکچ (گۆرن کیمی):

کۆنلوم آچیلور زلف پریشانونی گورگچ
نطقوم توتولور غنچه خندانونی گورکچ

یوروت (گزدیر):

اگر مراد ایسه وئرمک صفای جوهر روح
فلک مثال یوروت ساغر شراب صبوح

کۆیدورمک (یاندیرماق):

نوله بولسام ذوق، کۆیدوردوکجه سینهم اوزره داغ
اهل درده داغ اولور بی درده زیور تک لذیذ.

دون و کون (گئجه و گوندوز):

قاشلرین یایینه میل ائیلیه لی جان و کۆنول
دون و کون من بیلورم کیم نه چکرلر آنلر

آغو (زهر):

تلخ گفتارسیز اولمز لب یار ای عاشق

چوق هوس ائيله مه اول شربتہ کيم آغولودور

بونجا (بو قدر):

بونجه کيم کوه صفت باشيمه طاشلر اوريلور

ديده بختيم اويانمز نه عجب اويقولودور

اسروک (مست اولماق):

مگر قان ايچمک ايله اسروميشدور نرگس مستون

بسی می نوش اندنلر گوردوم اولمز بؤيله قان سرخوش

وارماق (گنتمک):

واعظ اوصاف جهنم قيلور ای اهل ورع

وار آنين مجلسينه گور کی جهنم نه ايميش

اياغ (قدح):

محرم اولمز رندلر بزمينه می نوش ائتمه ين

ای فضولی چک اياغ اول بزمدين يا چک اياغ

قاتی (شدید، سخت):

قاتی مشکل دور ایشوم زلف گره گیریندن

صبر بو مشکلی دیرلر آچار اما مشکل

طشره (اٹشیک):

تن اودیندن رختونی جهد ائيله ای جان طشره چک

آفت سیل سرشک بیقرارومدن صاقین

سکریتمک (چاپماق):

پهلوانلار بادپالار سکریندنه هر يانا

طفل هم جولان ايدر اما آغاجدان آتی وار

صایرو (بیمار):

اولور ميل دن افزون آستانون طاشينه هر دم

اگرچه رسمدور يصدوقون اکراه ائيله مک صایرو

ساغنماق (حساب ائتمک):

منم کی قافله لار کاروان غم

مسافره ره صحراي محنت و الم

حقیر باقمه منکا کیمسه دن صاغنما کمم
 فقیر پادشه آسا گدای محتشم
 جفا و جور ملازم بلا و درد حشم

(ترکیب بند)

ایلمک (یئتیرمک):

سن قاصد ایمیش سن ای حمامه (گویرچین)
 مندن هم ایلت نگاره نامه

(لیلی و مجنون)

واره- واره (گله- گله):

رام اولدی بهایم اول نگاره
 بیر فوج بیغیلدی واره- واره

نته کی (نتجه کی):

جان و جگرینده قالمه دی تاب
 محو اولی نتکه اودده سیماب (جیوه)

ساغین (صانکی):

اندیشه شوق و عیش ده پاک
 سیل ایچره صاغین گیدری خاشاک

(لیلی و مجنون)

اوش (ایشه، اینک):

دیددی بیلورم نه دور دواسی
 اوش یازیلو منده دور دعاسی

(لیلی و مجنون)

قپلان یا قاپلان (پلنک):

قاپلان کیمی جانه اوردی بیر داغ
 ارسلان صفتی اوزاتدی طرناغ (درناغ)

قفتان یا قافتان (آرخالیق):

دانه دانه عروس گردون
 قفتانینه دیکدی در مکنون

نیشە (نئجە):

سودا زده نیشە دور دماغون
كۆكسونده نه دور بو اسكى داغون

ايگن (چوخ):

اول سبب دن فارسی لفظيله چوقدور نظم كيم
نظم نازك تورك لفظيله ايگن دشوار اولور

كپيش: كپيش يا قويون

بون (غصه و غم)، قلتبان (قورومساق)، بغرا (آش، رشته يا خمير آشى)، اتمك (چورك)، نيتە (نئجە)،
توتون (توستو، دود).

توركيه توركجه سينده ايشلەنن سۆزلر:

فضولى نين ديلينده اسكيدن قالما و بوگون آذربايجان توركجه سينده اونودلان و يا دگيشميش شكلى
ايشلەنن و يا اصلا بيزده اولماييب توركيه ده ايشلەنن سۆزلر ده واردير: مثلا:

كندو (اؤزو):

شعر ذوقندن اولميين آگاه
اهل نظمی ملامت ائيله مەسون
كندو جەلینە اعتراف ائتسون
هر كراماتا سحر سؤيله مەسون

بولماق (تاپماق):

ای فضولی انتہاسیز ذوق بولدوق عشقندن
بؤيله دور هر ايش كى حق آديله قيلسان ابتدا

ارمك (يئتیشمك):

چكمه عالم قيدينى ای سربلند فقر اولان
سلطنت تختنه اردون بند زندانى اونوت

دون (دونن):

واعظ بیزه دون دوزخی وصف ایتدی فضولی
اول صف سنون کلبه احزانون ایچوندور

بکله مک (گۆزله مک):

نیجه ییللر دور سر کوی ملامت بکله روز
لشگر سلطان عرفانوز ولایت بکله روز.
بورادا "ایل" یثرینه "ییل" دئییلیمیشدیر.

یئتمک (کافی گل مک):

قیل فضولی ترک ابرام تکلم کیم یتیر
صورت حالون که ظهار تمنا دور غرض

افندی (آقا):

پریشان حالون اولدوم صورمادون حال پریشانوم
غموندن درده دوشدوم قیلمه دون تدبیر درمانوم
نه دیر سن روزگارم بویله می گچسون گۆزل جانوم
گۆزوم جانوم افندییم سودیگوم دولتو سلطانوم

آلاهی سئورسن (سنی آلاه):

نظر قیلمز سن اهل درد گۆزدن آقیدن سیله
یامانلیقدور ایشون عشاقه یاخشی می دورور سؤیله
گل آلاهی سئورسن عاشقه جور ائتمه لطف ایله
گۆزوم جانوم افندیم سئودگییم دولتو سلطانوم

آغیر لاما ق (عزیزله مک):

قیمه دون ساکن کویون اولانا پیکانون
بیر ایچیم سو ایله آغیرله مه دون مهمانون

نیته کیم (نئجه کی):

دم اورم اوصاف اولاد علی دن نیته کییم
مادح آل علی مستوجب غفران اولور.

قاچ (نیچه):

نه خوشدور الده گلگون جام باشده عشق سوداسی
کؤنولده وصل ذوقی جانانلر تمناسی
کؤنول بیر قاچ زامان اندوه هجرانیله زار ائتمک
ینه آهنگله آهنگ بزم وصل یار ائتمک

گرو، گری (دالی):

تدبیر غم ائتمک اولماز اولدی
گلدوم گیرو گئتمک اولماز اولدی

آرادی (آختاردی):

چون آرادی گزدی هر مکانی
بولونمه دی اوغلی نین نشانی

(لیلی و مجنون)

یارین: صاباح (فردا)

غالبا (سانکی):

ای فضولی آتش آه ایله یاندوردون منی
غالبا صاندون که شمع کلبه احزانونم

یوجه (اوجا):

یوجلدون قبریم ای بی دردلر سنگ ملامتدن
که معلوم اوله درد اهلنه قبریم اول علامتدن

گرمک (چکمک):

گردیکجه زیاده اولدی دردی
تب لرزه فراغتین گیدردی.

گیدرمک: آرادان آپارماق

بیرر- بیرر: بیر- بیر

قرامر شکیللری ده بعضا آذربایجان تورکجهسی یئرینه تورکیه تورکجهسینه اویماقدادیر. مثلا ایده-ییم (اؤدیم)، ایده-لوم (اندک)، بکلروز (گۆزلریک)، یوق می دور (یوق دور می) ... نرهیه (هاری)، مفعول صریح اوچون "نی" یئرینه "یی" ایشلنمیشدیر.
ایکن (اولاندا):

صحرانورد ایکن منه تصویر کوهکن
اؤیرتدی شهر عشق ده رسم اقامتی

اونارماق (تعمیر، اصلاح، مَرْمَت):

مرهم قویوب اونارما سینهم ده قانلو داغی
سؤندورمه اؤز الونله یاندوردوغون چراغی

فضولی دیلینده شرق تورکجهسی سؤزلری و ایزلری:

فضولی نین دیلینده داها چوخ امیرعلیشیر نوائی تاثیرله بیر پارا جاغاتای تورکجهسی سؤزلری و قرامر شکیللری ایشلنمیشدیر. قرامر شکیللری داها چوخ شعرین وزنی ایجاب ائتدیگی زامان ایشلنمیشدیر: بو سؤزلرین مهملری بونلاردیر:

یاش (جوان، جوجوق)، چیزگینمک (دولانماق)، یوکوش و اؤکوش (چوخ)، یئنگی (یئنی)، اؤزگون (داشقین، فیضان ائدن)، یاشورماق (گیزلتمک)، آچیلغان (آچیلان)، واره-یین (گئدیم، واریم)، آلا-یین (آلیم)، گئتمن (گئتمه-رم)، بیلمن (بیلمه-رم)، نیته (نئجه)، درر (در)، ایمس (دئییل)، بیرلن (ایله).

دمبدم گر درّ اشکوم دوشسه گؤزدن وجهی وار

یاش اوشاقلار دور یتیم انلارده یوق رسم ادب

غنچه سین گل بلبلون قتلینه پیکان ائيله ميش

بلبل آچیلغان گلی یوزینه قلغان ائيله ميش

کاکلون تک باشونه چیزگینمک ایستر خاطر م

ای من و یوز من کیبی سرگشته قربانون سنون

اؤز کندی (اؤز کوندی= داشدی، فیضان) باشینه دود آهی

یاندوردی عمامه سیاهی

(لیلی و مجنون)

گل بیم و تعرض هوادن

لاله ستم دم صبادن

رختینی یاشوردی (گیزلتدی) باغلرده

لعلینی ییتوردی (ایتیردی) طاغلرده

منی وصلیله شادمان ائتسن

پیر ایکن یئنگی دن جوان ائتسن

نوله قان دوکمکده ماهر اولسه چشم مردمی

نطفه قابل دورور غمزن کیبی استادی وار.

صانمان عجب رطب یئرینه وئرسه لعل تر

بیر نخل کیم یاشوم آنا نشو و نما وئرر.

موسم گل دور ولی گئتمن چمن سیرینه کیم

روضه کویون منا اول سیردن وئریش فراغ

چون جفا معتادیم بیلمن نه دور مهر و وفا

بیلمهسه مهر و وفا رسمین جفاکاروم نه باک

آه بیلمن نیلییم جانومه راحت قالمهدی

گوزلروم نمناک و سینهم چاک کؤنلوم دردناک

دوستلار من ناله و فریاد قیلسام عیب ایمس

چرخ بد مهرین الندن داد قیلسام عیب ایمس

غم دیارین دل آرا آباد قیلسام عیب ایمس

بو بنا بیرلن جهاندا آد قیلسام عیب ایمس

بیر قد شمشاد و گلرخساردان آیریلیمیشام (مخمس)

صوردیلر آنا حقیقت حال

کیم نیته (نتجه) درر بو ایکی تمثال

دیدى بیزه بیر درر حقیقت
بیرلیکده یاراشمز ایکی صورت

فارس دیلیندن آلینما سۆزلر:

فارس دیلی عصرلر بویو اورتا شرقین خصوصا تورکلرین ده ادبی دیلی کیمی ایشلندیگی اوچون آذربایجان، عثمانلی و جاغاتای ادبیاتلاریندا خصوصا شعر و غزله فارسجا سۆزلر و استیتک ایفاده لر بولجا ایشلنمیشدیر. فضولی نین ادبی دیلی ده بو قاعده دن مستتنا دئییلدیر. لاکین اونون ایشلندیگی فارسجا سۆزلرین چوخو زامانی نین خالقینا خصوصا ادبی محیطده تانیس و آشنا سۆزلردیر. فارسجا سۆزلرین چوخو عروض وزنی ایجابی و او گونلرده باب اولدوغو اوچون ایشلنمیشدیر. بو سۆزلرین اکثریتی عشق، محبت، انسان گۆزلیگی و سئوگی و سئوینجی، طبیعت و باهار تصویرلری و بو کیمی شئیملری و مفهوملاری ایفاده ائدن سۆزلردیر. نمونه اوچون بیر نجه سۆز درج ائدیریک:

دل، دلبر، دلربا، رخ، رخسار، لب، مزگان، دیده، جان، تن، خسته، جور، جفا، بخت، جهان، یار، شاد، نازع نیاز، باهار، اشک، و ...

فضولی فارسجا اکلردن (بی، بی وفا، نا، ناشاد) و ترکیبلردن ده استفاده ائتمیشدیر. مثلا:

لب یار، لب لعل، اظهار غم، درد عشق، مست جام، اهل زمانه، دل ناشاد، زلف پریشان، بی پروا، غم دل، بدحال، خوشحال، پنبه داغ.

عربجه سۆزلر و ترکیبلر:

عرب دیلی قرآن دیلی اولدوغو اوچون مسلمان تورکلرین مقدس دیلی اولموشدور. بو دیلده اولان دینی، فلسفی سۆزلر بوتون مسلمانلارین دیلیرنه گنجمیش و بو اصطلاحلارین چوخو مسلمان خالقلاری طرفیندن منیمسنمیشدیر. بونا گۆره ده اسلامی قبول ائدن تورکلر، فارسلا و سایر خالقلارین دیل و ادبیاتلاریندا عربجه سۆزلر، آز- چوخ معنا دگیشیکلریله، گیرمیش و بو دیلر آراسیندا اورتاق سۆزلری تشکیل وئرمیشدیر. بوندان علاوه فضولی نین یاشادیغی یئرلرین (کربلا، نجف و بغداد) حاکم دیلی عربجه اولموش و بورالاردا یاشایان تورکلر ده عربجه یه آشنا اولدوقلاری اوچون فضولی نین ایشلندیگی عربجه سۆزلر هئچ ده غیرطبیعی نظره گلمیر. فضولی نین اثرلرینده ایشله ن عربجه سۆزلرین چوخو بو گون داخی بیزلر اوچون مانوسدور و چاغداش شعر و ادبیاتیمیزدا دا ایشلنمکده دیر. لاکین بیزلر اوچون

تانیش اولمایان سۆزلر ده فضولی نین یوردوندا یاشایان تورکلر اوچون (خصوصا اوخوموشلار اوچون) غیر مأنوس ساییلا بیلمز. بو قروپ سۆزلرین چوخو کربلا فاجعه سینینی و انبیا مصیبتلرینی شرح وئرن و نشر اثری اولان حدیقه السعدا دا ایشلنمیشدیر.

بیرینجی قروپ عربجه سۆزلردن نمونه لر:

عشق، عاشق، معشوق، شعر، شاعر، عیان، فضل، فصل، قدر، ذات، کون، رمز، غایت، عناصر، صانع، ملکوت، ملک، صبح، محشر، قیامت، زهد، محراب، مسیحا، مدرس، فقه، برج، قدرت، صراط مستقیم، صبح صادق، صبح کاذب، زمان، مکان خرابات، رند.

خالقیمیزا مأنوس اولمایان عربجه کلمه لردن نمونه لر:۱

اسقام (مرض لر)، شیب (قوجا، آق)، درآغه (جبه، اوزون پالتار)، جارجانر (ظالم قونشسو)، صنایدید (جمع صندید: دلاور و بؤیوک آداملار)، واقعه (یوخو، رؤیا)، شهب (غارت و چپاول)، طوع (اطاعت)، طاری (بیردن هجوم ائدن)، امطار (یاغیشلار)، سُمّو مرتبه (یوکسک مرتبه)، عصابه (خلق کوتله سی)، ريقه (أغیز سویو)، مرقع (یاماقلی)، تهلیل (تسبیح دئمک)، تبجیل (حورمت ائتمک)، قمیص (کؤملک/ کؤینک).

^۱ - بو سۆزلرین تقریبا هامیسینی وارلیق-ین ۱۳۶۷ ایلی، ۴- جو سایی سیندا "فضولی نین سۆز داغارچینی" عنوانلی مقاله- میزده نقل ائتمیشیک.

درباره نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی^۱

بعد از شرح تاریخ تشکل و تکامل ترکی آذربایجانی^۲ لازم است برای پاسخگویی به ادعاهای کسانیکه از روی بی‌اطلاعی و یا غرض و انگیزه‌های سیاسی و تعصبات قومی، ترکی آذربایجانی را لهجه‌ای در ردیف لهجه‌های محلی و فاقد قواعد دستوری و ادبیات و فرهنگ میدانند و یا آن را زبان بیگانه و تحمیلی می‌شمارند چند سطر بنگاریم.

بنظر ما مطالعه دقیق و بی‌غرضانه این کتاب^۲ که بسیار باختصار نوشته شده، برای فهم مطلب و روشن شدن ذهن هر خواننده‌ای کافی می‌باشد، ولی برای مزید اطلاع توجه خوانندگان عزیز را به نکات زیر جلب می‌نمائیم:

۱) با آنکه ترکی، زبان اکثریت نسبی مردم ایران است معه‌ذا عده‌ای از هموطنان ما که اغلب حسن نیت هم دارند، تحت تأثیر فرهنگ شوونیستی و استعمار فرهنگی نیم قرن گذشته ادعا می‌کنند که ترکی زبان مردم آذربایجان و ترک زبانان ایران نیست، زیرا زبان این مردم تا آمدن مغولها به ایران «تاتی» و یا «فارسی» بوده و ترکی در زمان حکومت مغولان به مردم تحمیل شده است^۳ به بیان واضح‌تر حکومت مغول به مردم آذربایجان ترکی یاد داده و آنها را وادار نموده که در خانه و خانواده، در ایل و تبار و شهر و دیار خویش ترکی صحبت کنند و این جریان سبب شده که زبان مادری خود را فراموش کنند و ترک زبان بشوند!

۲) بعد میگویند که به دلائل فوق نژاد ترک زبانان ایران ترک نیست، بلکه نژاد آنها آریایی و ایرانی است. اغلب این قبیل اشخاص بدون آنکه معنی علمی نژاد را بدانند میخواهند از اقوام مختلف و متعدد ایرانی که بدون نیاز به اقامه هیچ دلیلی ایرانی هستند، یک نژاد خیالی بسازند و از آن نژاد برتر، یک ملت واحد و نمونه برتر باشند تا بتوانند استقلال ایران را حفظ کنند و در برابر خطرات پان تورکیزم و کمونیزم تاب مقاومت داشته باشند! چون اگر در آذربایجان ترکی صحبت شود و خدا نکرده اگر ترکی تدریس هم بشود ایران تجزیه میگردد و آذربایجان هم جزء ترکیه و یا شوروی میشود!

^۱ به نقل از وارلیق، خرداد-تیر ۱۳۶۱، شماره ۳۷-۳۸، صص. ۲۸-۱۲.

^۲ تاریخ زبان و لهجه های ترکی، تألیف دکتر جواد هیئت.

اگر چنانچه ادعای این گروه را بپذیریم نظیر چنین ادعائی در مورد خراسان و زبان فارسی هم مطرح می‌شود. چه زبان افغانستان که با خراسان همسایه و هم مرز است فارسی است و در شرائط کنونی که از طرف ارتش شوروی اشغال و رژیم کمونیستی در آنجا برقرار شده، هم‌زبانی خراسانیها با افغانها خطری برای استقلال ایران محسوب می‌شود. پس باید زبان فارسی را در خراسان منسوخ نمود. مخصوصا که اختلاف لهجه فارسی خراسان و افغانستان بسیار کمتر از اختلاف ترکی آذربایجان با ترکی ترکیه است!

این افکار نژادپرستانه نتیجهٔ تعصبات شونویستی و جهل است و گرنه تاریخ کشور ما بزرگترین گواه بر بطلان اینگونه تصورات است. ایران اسلامی را بعد از حملهٔ اعراب و انقراض ساسانیان، ترکان سلجوقی بازسازی و کشور ایران را تشکیل دادند و مذهب شیعهٔ اثنی‌عشری را مذهب رسمی ایران اعلام نمودند و به میهن ما وحدت و استقلال بخشید. شاه اسماعیل با آنکه ترک بود و بزبان ترکی شعر می‌سرود (دیوان خطائی) ولی با ترکان عثمانی برای استقلال ایران می‌جنگید تا آنجا که اگر اصرار اطرافیان مانع نمیشد جان خویش را هم در همان جا نثار میکرد.

کلمه «ترک» و «ترکی» یک مفهوم فرهنگی و زبانی است و به هیچ وجه معنی نژادی را در بر نمی‌گیرد و به کسی اطلاق میشود که زبان مادری‌اش ترکی باشد و به آداب و رسوم مردم هم‌زبان خود آشنا باشد. کلمهٔ آریائی و یا هند و اروپائی نیز مفهوم نژادی ندارند و به گروه‌های زبانی اطلاق میشود که دارای ویژگیهای زبانی بخصوصی است (زبانهای تصریفی و تحلیلی).

کلمهٔ «نژاد» که مدتها به زبان اروپائیها و بخصوص آلمانیهای نازی جاری بود و سبب ریختن خون ملیونها مردم بی‌گناه گردید از طرف تقریبا تمام ملتها و دولتها محکوم شده و جز عده‌ای متعصب نژاد پرست و یا بیمار فکری که معنی نژاد را نمی‌دانند آنهم در کشورهای عقب مانده طرفداری ندارد.

بنظر ما پان تورکیزم، پان عربیزم و حتی پان ایرانیزم و همهٔ پانهای دیگر محکوم و مغایر اصول اسلام و انسانیت میباشد و برای ایران هم جز فلاکت و بدبختی چیزی نمیتواند به ارمغان بیاورد.

نژاد مجموعهٔ خصوصیات ظاهر (رنگ، مو، چشم، جمجمه و صورت و...) انسان را مشخص می‌سازد و دانشمندان فقط به وجود سه نژاد (سفید، سیاه، زرد) قائلند و حتی نژاد زرد را هم نتیجهٔ اختلاط سفید و سیاه میدانند و اختلاف نژاد سفید و سیاه را هم به تأثیر اقلیم و محیط در طول زمان نسبت میدهند (Dr. Iegondre). بنابراین ترکها هم مانند آریائیها از نژاد سفیدند (از شاخهٔ تورانی). از نظر افسانه‌های ایرانی نیز فرزندان تور پسر فریدون پادشاه ایران باستانند.

زبان ترکی تنها در آذربایجان زبان عمومی و مادری مردم نیست. در بسیاری از مناطق ایران حتی در قلب استان فارس قرن‌هاست که صدهزاران مردم ایران به این زبان صحبت می‌کنند.

در مدت پنجاه سال رژیم گذشته با داشتن آنهمه دبستان و دبیرستان و دانشگاه، به همراه سختگیری و اختناق سازمان یافته برای امحاء زبان ترکی، کدام شهر و قصبه و دهکده و یا عشیرت ترک زبان را توانستند فارس کنند؟

معلوم نیست مغولهای ساده با چه وسائل و شیوه نامشکوفی میلیون‌ها مردم بیسواد و ایلات دور افتاده را تعلیم زبان ترکی داده و حتی وادار نموده‌اند که زبان مادری یعنی تاتی یا فارسی را فراموش کنند و عجیب‌تر آنکه در میان ایلات و دهات دور افتاده بیش از شهرها که مرکز تعلیم و تربیت است موفقیت داشته‌اند، چه ترکی مردم عشایر خالصتر از اهالی شهرهاست. در صورتیکه زبان تحصیلی بفرص توفیق میبایست بیش از دهات و در دهات بیش از ایلات انتشار یافته باشد.

معلوم نیست مغولها چرا این کار را برای زبان مغولی که زبان خودشان بود انجام ندادند و برعکس خودشان هم مانند تاتهای بومی در میان انبوه جمعیت ترکان تحلیل رفتند و بفاصله دو-سه نسل ترک زبان شدند. لکن آنچه از تاریخ فرا میگیریم اینست که مغولها در دوران حکومت خود زبان فارسی را ترویج نمودند. در این دوره کتابهای ادبی، تاریخی و ... به فارسی نوشته شد. در صورتی که قبل از آن نویسندگان ایران آثار علمی و مختلف خود را به عربی مینوشتند.

بنا بنوشته مورخین که مورد تأیید اکثر شوونیستهای "آریا مهری" هم میباشد، در آذربایجان قبل از آمدن ترکان و شیوع زبان ترکی، زبان واحد شفاهی و یا با نوشته و ادبیات وجود نداشته و مردم نقاط مختلف به لهجه‌های محلی مختلف صحبت میکردند. بطوریکه "مقدسی" در احسن التقاسیم مینویسد: "در حدود اردبیل ۷۰ زبان رایج بوده است."

زبان آذری که بعد از "کشفیات" کسروی مورد علاقه و استناد نژادپرستان قرار گرفته و چند جمله، دو بیتی و ملمع کتبی آنهم به لهجه و گویشهای مختلف از آن بدست آمده نه تنها برای آذربایجانیها، بلکه برای فارسی زبانان هم قابل فهم نیست.

به فرض اینکه این ادعاها درست هم باشد، واقعیت اینست که زبان امروز مردم ترک زبان ایران ترکی است. چون زبان هر مردمی همان زبانی است که در دامان مادران خود آموخته‌اند و در میان خود به آن صحبت میکنند و نه زبانی که هزار سال قبل اجدادشان در آن منطقه و یا منطقه دیگر داشته‌اند. زبان هزار سال قبل جزو تاریخ است و باید جزو تاریخ زبانهای منطقه بررسی شود، و اگر چنین نبود، لازم می

آمد مردم ایران زبان فارسی را هم رها کنند و بدنبال زبان پهلوی و حتی فرس قدیم بروند و آنها را به جای فارسی دری که از ماورالنهر به ایران آمده رایج و رسمی نمایند.

کسی نمی‌تواند منکر این واقعیت باشد که زبان فارسی از خارج از ایران یعنی از آن طرف جیحون به وسیله ترکان غزنوی و سلجوقی با ایران آمده و با قدرت سلاطین ترک، زبان رسمی و ادب ایران و آسیای صغیر و هندوستان گردیده و بعداً هم با همکاری شعرای کلاسیک ترک زبان به این پایه ادبی رسیده است. اگر بنا باشد نظر این شوونیستها بطور اصولی در همه جا تطبیق داده شود، باید نخست فارسی منسوخ گردد و چنانچه قبلاً هم اشاره شده بجای آن لهجه‌های پهلوی و یا لهجه‌های فرس قدیم و مد و حتی لهجه‌های بومیان قبل از آریائیها و ایلامیها در نقاط مختلف ایران رایج و رسمی شود! آنوقت برای آذربایجان هم باید زبان تاتی پیشنهاد شود نه فارسی.

البته برای ما و هر ایرانی نیک اندیشی زبان فارسی بسیار عزیز و محترم است و مسلماً زبان مشترک همه مردم ایران باید باشد زیرا: اولاً زبان مادری چند میلیون مردم ایران است. دوم اینکه این زبان از دیر زمان وسیله ارتباط اقوام مختلف این سرزمین بوده و هست. سوم آنکه در ساختن و پرداختن فارسی ادبی و ادبیات فارسی ذوق و قریحه و استعدادهای ترک زبانان ایران مانند قطران تبریزی، خاقانی شیروانی، نظامی گنجوی، مولوی بلخی، اوحدی مراغه‌ای، صائب تبریزی و امثال آنها سهم سازنده و بسزائی داشته‌اند.

خوشبختانه ما علاوه بر آنکه ایرانی هستیم. همه مسلمانیم و مسلمانان بحکم قرآن کریم با هم برادرند و در اسلام ترک، عرب و عجم فرقی با هم ندارند، فقط کسی بر دیگری نزد خدا برتری دارد که با تقوا تر باشد.

در برابر آنچه در بالا گفته شد، جای بسی تعجب و تأسف است که در دوره پنجاه سال حکومت پهلوی و فارس زبانان، زبان ترکی ایران منکوب و هویت فرهنگی آنها انکار شد. این سیاست ستم ملی و اختناق و استعمار فرهنگی دور از حق و عدالت هم باید مانند رژیم گذشته به زیالهدان تاریخ سپرده شود.

بنابراین، زبان مردم مناطق مختلف ایران هر چه باشد وطن‌شان ایران و همه آنان مسلمانند و ایرانی. ایرانی بودن به نژاد و زبان بستگی ندارد، و گرنه سادات، ترکمنها، ترک زبانان و عرب زبانان ایرانی محسوب نمی‌شدند. کشور ما که در چهارراه حوادث تاریخ قرار گرفته البته باید چهره‌ای با این مشخصات داشته باشد و اقوام مختلف با زبانها و شیوه‌های مختلف در آن باشند این واقعیت را بپذیریم که ملت ما از اقوام مختلف و مردمانی با زبان و لهجه و گویشهای مختلف تشکیل شده و همه آنها در طول تاریخ ایرانی شده و برای ایران قربانی داده و حق ایرانی بودن را بدست آورده‌اند و باید همه آنها

حقوق مساوی داشته باشند و خصوصیات مذهبی، زبانی و فرهنگی‌شان محترم شناخته شود. انتخاب یک زبان و تحمیل اجباری آن به همه اقوام به قیمت نفی زبان قومی و مادری آنها عاقلانه و به مصلحت هیچ کشوری نیست و جز نفاق و ایجاد عکس‌العمل دفاعی و تنفر و کینه نتیجه‌ای ندارد. به علاوه، تجربه پنجاه ساله دوران پهلوی نشان داد که این روش غیر انسانی و ضد اسلامی نتیجه‌ای معکوس دارد و ممکن است در روزهای ضعف و تاریک بهانه و دستاویزی به دست دشمنان بدهد و مورد سوء استفاده دیگران قرار گیرد.

البته هر کشوری باید یک زبان مشترک داشته باشد. همه افراد آن کشور باید آن زبان را برای تأمین ارتباط عمومی بیاموزند، ولی مردم هر منطقه هم باید بتوانند به زبان مادری و محلی خود تحصیل و تدریس کنند. زبان محلی باید در محل رسماً پذیرفته شده باشد. در دنیای امروز کشورهای چند زبانی زیاد است. در تمام کشورهای نظیر ایران سالها قبل این مسئله حل شده است. در سوئیس چهار زبان رسمی است، در کانادا در قسمت فرانسه زبان، زبان اول فرانسه در است، در بلژیک دو زبان فرانسه و فلانمان رسمی است.

در شوروی بیش از پانزده زبان، در چین پنج زبانی رسمی است. در یوگسلاوی هم پنج زبان رسمی است. در کشور فرانسه زبانهای نرماندی و لیموزیم هم پذیرفته شده. در انگلستان، در منطقه اسکاتلند و ولز زبانهای محلی هم بعد از جنگ دوم جهانی شکوفا گردیده است.

در این باره بیش از این اطالاه کلام را جائز نمی‌بینم. بهر حال زبان هر مردمی محترم است خواه اکثریت باشد، خواه اقلیت، خواه از هزار سال پیش معمول شده باشد، خواه از پانصد سال پیش!

۲- برای آنکه زبانی به مردمی تحمیل شود، لازم است زبان رسمی دولت بوده و تحت برنامه و طرحهای مشخص کوتاه و دراز مدت با استفاده از تمام امکانات و وسائل ارتباط جمعی طولانی همه مردم را با زبان دولتی آشنا و تعلیم دهند و از هرگونه ارتباط و ابراز وجود با زبان محلی جلوگیری شود. چنین زبانی باید فرهنگ پیشرفته غنی و جاذب برای مردم داشته باشد و یا پیشخوانه‌ای مانند دین مردم و یا ایدئولوژی قوی حاکم و همه پسند داشته باشند و اگر با داشتن همه این شرائط و امکانات، عنصر خونی دخالت نداشته باشد، یعنی اختلاط و آمیزش قوم حاکم و محکوم صورت نپذیرد مردم با یاد گرفتن زبان حاکم زبان خود را هم حفظ میکنند. چنین زبانی بر اساس یک لهجه و متناسب با فاصله مردم از مرکز حکومت و مراکز دولتی و فرهنگی اثرات آن بیشتر، و هرچه از این مراکز دورتر شویم کمتر خواهد بود. در بررسی تاریخی و معاصر زبان ترکی آذربایجانی و شیوع آن در مناطق مختلف ایران خصوصاً آذربایجان حقایق تاریخی و واقعیت‌های زیر بچشم می‌خورد:

در دوران به اصطلاح تحمیل زبان ترکی، یعنی در زمان حکومت مغول هنوز ترکی آذربایجانی بشکل یک زبان واحد شکل یافته در نیامده بود. به علاوه هیچ وقت زبان رسمی دولت نبوده از امکانات ناقص و ابتدائی آنروزی دولتها برای اشاعهٔ ترکی و تعلیم و تحمیل به مردم استفاده نشده است. به علاوه وسائل و امکانات آنروزی برای پیاده کردن چنین برنامهٔ فرهنگی سنگین کافی نبوده است.

ضمناً در بررسی زبان مردم شهرها و دهات و ایلات ایران و خصوصاً آذربایجان می‌بینیم نسبت لغات فارسی و عربی، یعنی لغات دخیل در شهرها و مراکز دولتی و فرهنگی بیشتر و هر چه به داخل دهات و ایلات برویم در زبان و شیوه‌های مردم لغات دخیل غیر ترکی کمتر و عبارت دیگر زبان آنها ترکی خالص‌تر است. به علاوه همهٔ ایلات و مردم دهات و قصبات به یک شیوه صحبت نمی‌کنند، بلکه شیوه و گویشهای کم و بیش مختلف ترکی دارند.

زبان ترکی آذربایجانی ادامهٔ یک زبان و یا لهجهٔ خاص نبوده که در برهه‌ای از زمان به مردمی تعلیم و یا تحمیل شده باشد. تاریخ تکامل زبان فعلی آذربایجان نشان میدهد که در تشکیل آن زبان و لهجه‌های ترکی اوغوز (با اکثریت قاطع) قبچاق، اویغور و زبانهای مغولی و تا حدی لهجه‌های آریائی محلی مانند تاتی، هر زنی و غیره دخالت داشته و این زبان از آمیزش و یا تأثیر همهٔ این عناصر بوجود آمده و به سیر تکاملی خود ادامه داده و بعد از گذشت قرن‌ها و نفوذ کلمات عربی و فارسی در آن بصورت کنونی درآمده است. زبان و لهجه‌های فوق‌الذکر زبان اقوام و قبائلی بوده که در طول تاریخ به این منطقه آمده و در اینجا سکونت گزیده‌اند و در تاریخ هم مهاجرت آنها و یا لاقلاً مهمترین آنها ثبت شده است. البته اقوام آریائی یا تات‌ها نیز قبلاً به این منطقه آمده و در ساخت ترکی آذربایجانی کم و بیش تأثیر داشته‌اند بهمین دلیل امروز هم در شیوه‌های مناطق مختلف ترکی آذربایجانی گاهگاهی به کلمات تاتی بر می‌خوریم و در چند قریه و محلی که اکثریت تات‌ها محفوظ مانده زبانشان نیز باقی مانده است. مانند ده "قوناق کندی" اطراف باکو و دهات و آبادیهائی در منطقهٔ خلخال. نظیر همین مسئله در موقع آمدن آریائی زبانها به ایران هم پیش آمده، چه در آن موقع هم مردمان بومی در این مناطق وجود داشته که بعد از آمدن اقوام آریائی زبان، با آنها مخلوط شده و زبان بومیان هم در لهجه‌های آنها مستحیل گردیده است.

در بررسی کتب زبان و لغت در طول تاریخ هزار سال اخیر ایران حقیقت زیر روشن می‌شود:

به استثنای کتاب لغت "سنگلاخ" تمام فرهنگهائی که در ایران نوشته شده "فارسی- ترکی" است. یعنی برای تعلیم فارسی به ترکها نوشته شده است. "سنگلاخ" که از طرف میرزا مهدیخان استرآبادی در قرن ۱۸ میلادی نوشته شده لغت ترکی جغتائی است و بقول خودش برای فهم آسانتر آثار علیشیر نوائی شاعر و دانشمند معروف چغتائی است. در صورتی که فرهنگهای ترکی قبچاقی، جغتائی و عثمانی

فرهنگی ترکی است. فرهنگهای قبچاقی بیشتر در مصر که سلاطین قبچاق مملوک حکومت داشته اند نوشته شده است. معهذاً بعد از سقوط مملوکها چون تعداد ترکان قبچاق نسبت به اعراب کمتر بوده بتدریج در آنها مستحیل شده‌اند.

برعکس، ترویج زبان فارسی نه تنها در ایران و آذربایجان، بلکه در مناطق ترکی چغتائی و عثمانی نیز رایج بوده است. بطوریکه علیشیر نوائی در کتاب "مجالس النفاث" خود که تقریباً اولین تاریخ ادبیات ترکی شرقی است از ۳۰۰ شاعر ترک زبان نام می برد که ۹۰ درصد آنها به فارسی شعر گفته‌اند و نوائی از آنها می‌خواهد ضمن شعر گفتن به فارسی به زبان مادری هم شعر بگویند.

مراتب فوق و شواهد تاریخی و عینی فراوان دیگر نشان میدهد که در طول تاریخ هزار ساله ایران هرگز سیاست تشویق و ترغیب یا تعلیم و تحمیل زبان ترکی به مردم در کار نبوده بلکه جریانی جدی، قوی و تقریباً مداوم برای اشاعه و نفوذ فارسی میان مردم ترک زبان وجود داشته و در این جریان عامل مهم و مؤثر، خود ترکها بوده‌اند. بنابراین زبان فعلی مردم ترک زبان ایران بخصوص در آذربایجان زبان طبیعی و مادری مردمی است که اجدادشان قرنهای متوالی در این سرزمین زندگی کرده و به آن عشق ورزیده‌اند و در مواقع لزوم گاهی با روسها و زمانی با ترکان عثمانی جنگیده و به بهای جان خویش از سرزمین اجدادی یعنی ایران عزیز دفاع کرده‌اند.

و اما در مورد نام این کتاب که مورد اختلاف دوست و دشمن قرار گرفته است، توجه خوانندگان عزیز را به نکات زیر جلب می‌نمایم:

هنوز عده زیادی در ایران زبان ترکی آذربایجانی را یک لهجه محلی تصور می کنند و گاهی آنرا یکی از لهجه و یا گویشهای فارسی می‌پندارند و این «لهجه» را فاقد خصوصیات و ارزشهای یک زبان مستقل یعنی، زبانی با دستور قواعد زبان و لغات کافی و ادبیات و فرهنگ میدانند، لهذا زبان ترکی آذربایجانی را یک لهجه و یا گویش محلی اطلاق می کنند. البته بعضی از افراد هم با انگیزه سیاسی و مغرضانه چنین اظهار مینمایند.

بطوریکه در متن کتاب بخصوص در فصل تاریخ زبان ترکی آذربایجان شرح داده شد، این زبان از اختلاط و آمیزش ترکی اوغوز، قبچاق و تا حدودی ترکی شرقی، لهجه‌های بومی تاتی در قرن ۱۳-۱۱ میلادی تشکیل و به تکامل خود ادامه داده و به شکل زبان واحدی درآمده و قرن‌هاست در تمام آذربایجان (شمال و جنوب) و قسمتهای زیادی از ایران زبان عموم مردم را تشکیل می‌دهد و مانند هر زبانی دیگری دارای شیوه‌های گفتگو و ادبی است. زبان ادبی ترکی آذربایجانی دارای دو نوع ادبیات

کلاسیک یا کتبی و ادبیات شفاهی است. ادبیات شفاهی آذربایجان یکی از غنی‌ترین ادبیات مردمی است و در نوع خود در خاورمیانه بی‌نظیر است.

شیوه گفتگو، مانند زبان گفتگوی فارسی در نقاط مختلف گویشهای زیادی دارد که همه آنها برای یکدیگر سهولت و راحتی قابل فهم‌اند و گویشهای مختلف یک زبان را تشکیل می‌دهند.

از نظر گرامر و دستور زبان، ترکی یکی از با قاعده‌ترین زبانهاست و شاید با قاعده‌ترین آنهاست و این، نظر اغلب دانشمندان زبانشناس است.

قواعدی مانند هماهنگی اصوات و هماهنگی صامتها که در ترکی آذربایجانی بیش از دیگر لهجه‌ها و زبانهای ترکی رعایت میشود به این زبان صلابت و در عین حال موسیقی و آهنگ خاصی داده است.

افعال ترکی بسیار غنی و ابواب آن بسیار وسیع است. در افعال ترکی با اضافه کردن پسوندها میتوان از فعل لازم فعل متعددی درجه یک، دو و حتی درجه سه بوجود آورد، بدون اینکه نیازی به استعمال فعل مرکب و یا جمله بوده باشد.

ترکی آذربایجانی از لحاظ لغات هم بسیار غنی است منتها همه این لغات برای شهرنشینان آذربایجان که با زبان و فرهنگ فارسی تحصیل کرده‌اند، مکشوف نیست. یک سفر کوتاه و توجه کافی در میان دهات و ایلات ترک زبان حقیقت گفتار ما درباره غنای ترکی آذربایجانی را ثابت میکند.

به علاوه ادبیات ترکی آذربایجانی خواه کتبی و خواه شفاهی گنجینه لغات خالص ترکی آذربایجانی است. با در نظر گرفتن آثار علمی و ادبی که بخصوص در آذربایجان شمالی به این زبان نوشته میشود، یکی از زبانهای زنده و دارای فرهنگ غنی است.

اما درباره تسمیه این زبان هم مدتی است اختلاف نظر پیدا شده، البته این مسئله بیشتر جنبه سیاسی دارد و تقریباً از ۵۰ سال به این طرف بوجود آمده است.

در آذربایجان شمالی از ۵۰ سال پیش، یعنی، از زمان استالین کلمه ترکی حذف و زبان ترکی آذربایجان را "زبان آذربایجان" (آذربایجان) مینامند. همچنین سایر لهجه‌های ترکی بصورت "نسبت یا صفت مشخه" آنها نامیده میشوند مانند "زبان اوزبکی"، "زبان قیرقیزی" و غیره. زبان ترکی را هم، مخصوص ترکی آناتولی یا ترکیه به کار می‌برند. در صورتی که قبل از این تصمیم، نام زبان ترکی آذربایجانی، هم در میان مردم و هم در کتابها "ترکی" بود، و حالا هم در کتابهای زبانشناسی و تاریخ زبان آذربایجان، مؤلفین و دانشمندان آذربایجان شوروی صراحتاً متذکر میشوند که این زبان جزو زبانهای ترکی غربی یا "اوغوز" میباشد و همان زبان ترکی سلجوقی است و کتاب "دده‌قورقود" هم (که

به زبان طایفه اوغوزان) یعنی به ترکی نوشته شده اولین شاهکار ادبیات شفاهی آذربایجان بشمار می‌رود.

لاکن بنظر ما نام آذربایجانی (آذربایجانجا) برای تسمیه ترکی آذری و یا ترکی آذربایجانی از نظر صحت و دقت علمی بی‌اشکال نیست زیرا:

۱- قاعده بر اینست که نام زبانها همیشه از نام اقوام و ملتها ساخته میشود نه اسامی جغرافیائی. چنانچه می‌گوئیم " زبان عربی" (مأخوذ از عرب که نام قوم است) و نمی‌گوئیم: " زبان عربستانی". زیرا عربستان اسم منطقه جغرافیائی است. کذا میگوئیم: زبان انگلیسی (منسوب به قوم انگلیس) نه زبان انگلستانی و چنین است زبان ترکی که صحیح است (بعلت اینکه ترک نام قوم است) و صحیح نیست که بگوئیم: زبان ترکیه‌ای. بر همین منوال "زبان آذربایجانی" نیز بعلت اینکه آذربایجان نام منطقه جغرافیائی است از جهت ساخت دستوری برخلاف قیاس است. در خود شوروی هم در مورد دیگر اقوام ترک مانند اوزبکها، قیرقیزها و غیره، با آنکه کلمه ترکی را حذف کرده‌اند ولی براساس نام قوم و قبیله- ای نامگذاری کرده‌اند. یعنی میگویند: زبان اوزبکی، زبان قیرقیزی و نمی‌گویند: زبان اوزبکستانی، یا زبان قیرقیزستانی.

۲- این زبان، مخصوص مردم آذربایجان نیست. مردم زنجان و اطراف همدان و ساوه و اراک و شهریار و بسیاری از نقاط ایران و حتی شرق آناتولی و عراق (کرکوک) به ترکی آذربایجانی صحبت می‌کنند و اهل آذربایجان هم نیستند.

۳- در آذربایجان، غیر از ترکی به زبانهای دیگر هم مانند کردی، ارمنی، آشوری و تاتی صحبت می‌کنند و اصطلاح زبان آذربایجانی شامل آنها هم میشود.

۴- نام هر زبانی همانست که مردم آن زبان می‌نامند. وقتی از ملیونها مردم آذربایجان و نقاط دیگر ایران که به این زبان صحبت می‌کنند بپرسید به چه زبانی صحبت می‌کنید؟ بدون تردید و تأمل خواهند گفت: ترکی.

۵- در طول تاریخ نیز این زبان ترکی اوغوز، ترکی سلجوقی (در برابر ترکی کاشغری و خاقانی)، ترکی قزلباشی (در برابر ترکی رومی و عثمانی) ترکی آذربایجانی (در برابر ترکی آناتولی) نامیده شده است.

۶- بسیاری از هموطنان ترک زبان غیر آذربایجانی بنام «ترکی آذری» و یا «ترکی آذربایجانی» هم اعتراض دارند و میگویند این ترکی به همه ما تعلق دارد و نباید با اضافه کردن نسبت «آذری» یا «آذربایجانی» به منطقه خاص اختصاص داده شود.

۷- مؤلفین و زبانشناسان غربی، ترکی آذربایجان را ترکی آذری یا آذربایجانی و یا ترکی آذربایجان مینامند. این وجه تسمیه برای اینست که در منطقه پر جمعیت آذربایجان (شمالی و جنوبی) همه به این زبان صحبت می‌کنند. روسها هم از قدیم به این زبان و دیگر لهجه‌های ترکی زبان تاتار گفته‌اند.

۸- در آذربایجان شمالی تا سال ۱۹۳۰ اسمی از زبان آذربایجانی (آذربایجانجا) نبوده، بر عکس همه جا زبان ترکی، ترکی آذربایجانی و حتی تاتار (در نوشته‌های روسی) بکار رفته است. شعرای بزرگ آذربایجان از فضولی تا صابر شیروانی همه در اشعار خود از ترک و ترکی سخن گفته‌اند، مثلاً فضولی در مقدمه دیوان فارسی خود چنین مینویسد: "مدتی به سرودن اشعار ترکی و عربی و قصائد و معمای فارسی گذرانیدم تا آنکه روزی گذارم به مکتبی افتاد. پری چهره‌ای فارسی نژاد چون توجه من دید از گفته‌های من چند بیتی طلبید. من نیز چند بیتی از عربی و ترکی به او ادا نمودم و لطائفی چند نیز از قصیده و معما بر او افزودم. گفت که اینها زبان من نیست و بکار من نمی‌آید، مرا غزلهای جگر سوز عاشقانه فارسی میباید:

ابهام در معانی و اغلاق در کلام کار اکابر و علمای زمانه است

تاب عذاب فکر ندا رند دلبران مرغوب دلبران سخن عاشقانه است

بی‌تکلف از این سخن، مرا خجالتی دست داد و آتشی در دل افتاد که خرمن اندوخته مرا همه بسوخت و در شبستان عالم خیالم شمع شوق غزل فارسی بر افروخت.

فضولی در جای دیگر چنین میگوید:

اول سبب‌دن فارسی لفظیله چو خودور نظم، کیم

نظم نازک لفظیله ایکن دشوار اولور

منده توفیق اولسا بو دشواری آسان ائیلرم

نو بهار اولقاج دیکندن برگ گل اظهار اولور.

ترجمه:

از آن سبب شعر با لفظ (زبان) فارسی زیاد است که

نظم نازک (غزل) با زبان ترکی دشوار است

من اگر توفیق داشته باشم این مشکل را آسان می‌کنم

در نوبهار، از خار برگ گل ظاهر میشود.

میرزا فتحعلی آخوندزاده نویسنده و متفکر قرن ۱۹ و نویسنده اولین نمایشنامه بسبک اروپائی در خاورمیانه، در مقدمه کتاب "تمثیلات" در ۱۸۵۹ چنین می‌نویسد: «توقع اندیرم کی، سن ده منیم کیمی "آدم"ی تورک دیلینده "آدام" یازاسان، "تخم"ی "تخوم"، "جفت"ی "جوت"، "مقید"ی "موقایات"، "عورت"ی "آروات" و هابئله اؤزگه الفاظی که خواص و عوامین استعمالیندا مشترک‌دیر.»

ترجمه: توقع دارم که تو هم مانند من «آدم» را در زبان ترکی «آدام» بنویسی، «تخم» را «تخوم»، «جفت» را «جوت» «مقید» را «موقایات»، «عورت» را «آروات» همچنین الفاظ دیگر را که از طرف خواص و عوام مشترکاً به کار می‌رود.

صابر هم در همه جا لفظ ترک و ترکی را بکار برده، از جمله در قطعه شعری که خطاب به ستارخان سروده چنین می‌گوید:

تا کی ملت مجمعین تهران-دا ویران ائتدیلر
تورکلر ستارخان ایله عهد و پیمان ائتدیلر
ظولم و استبدادا قارشی نفرت اعلان ائتدیلر
ملته، ملیته جان نقدی قوربان ائتدیلر
آیهی "ذبح عظیم" اطلاق اول قوربانهدیر
آفرینیم همه والای ستارخانه‌دیر.

ترجمه:

تا که مجمع ملت (مجلس ملی) را در تهران ویران کردند.
ترکان با ستارخان عهد و پیمان بستند
در برابر ظلم و استبداد اعلام نفرت کردند
نقد جان را قربانی ملت و ملیت کردند
آیه "ذبح عظیم" به آن قربانی اطلاق میشود
آفرین من به همت والای ستارخان است.

باز در همان شعر می‌گوید:

ایشته ستارخان گؤرون ایران-سی احیا ائیلهدی
تورکلوک، ایرانلی لیق، تکلیفین ایفا ائیلهدی

ترجمه:

ببینید ستارخان ایران را احیاء کرد
وظیفه ترک بودن و ایرانی بودن را ایفاء کرد

نویسندگان و شعرای اوائل قرن بیستم، از جمله فریدون کوچرلی پدر تاریخ ادبیات آذربایجان و دکتر نریمان نریمانوف که از بنیان‌گذاران حزب کمونیست و اولین رئیس جمهور آذربایجان شوروی بود در هیچکدام از آثار خود اسمی از «آذربایجانجا» نبرده‌اند.

«آذربایجان تورکلری نین ادبیاتی ۱۹۰۳» تألیف فریدون کوچرلی^۱ و کتابهای «ترک آذربایجان دیلی- نین مختصر صرف- نحوی» (صرف و نحو مختصر زبان ترکی آذربایجان) برای مدارس آذربایجان^۲ و خود آموز "معلم‌سیز ترکی دیلینی اؤگرنمکدن اؤتری روسلار ایچون آسان کتابچه‌دیر (برای یاد گرفتن آسان و بدون معلم زبان ترکی برای روسها)^۳ (۳) نشان دهنده نظر مؤلفین در اینمورد است.

از زبان‌شناسان مشهور آذربایجان شوروی پروفیسور دمیرچی‌زاده که اخیراً فوت نموده، در ابتدای کتاب «معاصر آذربایجان دیلی (زبان معاصر آذربایجان) چاپ "معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۲" چنین مینویسد: آذربایجان دیلی تورک دیللی عائله‌سی‌نین غرب قروبونا منسوب اولماقلا، بو قروب داخلینده مرکزی موقع توتان و گئنیش نفوذ دایره‌سینه مالک اولان بیر دیلدیر. هم ده بو گروپا منسوب دیلر آراسیندا ان اول یعنی تقریباً ۷-۹ نجی عصرلر آراسیندا عمومی خلق دیلی حالیندا فورمالاشمیشدیر. آذربایجان دیلی، اوزون مدت تورکی، ترک دیلی، تورکجه آذربایجان تورکجه‌سی آدلاریله ده تانیلمیش، حتی روس دیلینده یازیلیمیش بعضی منبعلرده، قافقاز- تاتار دیلی ایفاده‌سی ده آذربایجان دیلی معناسیندا ایشلمیشدیر.

ترجمه: زبان آذربایجان به گروه غربی خانواده زبانه‌های ترکی منسوب می‌باشد و در میان این گروه، موقعیت مرکزی داشته و دایره نفوذ آن وسیع می‌باشد.

^۱ فریدون بیگ کوچرلی. آذربایجان ادبیاتی (۱) علم نشریاتی باکی. ۱۹۷۸.

^۲ آذربایجان کتابی. بیبلیوگرافیا، اوج جیلده، بیرینجی جلد ۱۹۲۰-۱۷۸۰- آذربایجان س. س. ر. مدنیت ناظرلیگی. باکی

۱۹۶۳.

^۳ همانجا

ضمناً در میان این خانواده، قبل از همه یعنی در فاصلهٔ قرنهای ۹-۷ میلادی بشکل زبان عموم مردم درآمده است.^۱ زبان آذربایجان مدت‌های طولانی «ترکی» «زبان ترکی» «تورکجه» «ترکی آذربایجانی» نامیده شده، حتی در بعضی منابع روسی «زبان تاتاری قفقاز» هم نامیده شده است.

زبان ادبی و یا کتابت ترکی آذربایجانی، بعقیدهٔ زبان‌شناسان معروف شوروی مانند: آ. باسکالوف و آ. ت. کانداروف در قرون ۱۸-۱۶ میلادی زبان ترکی نامیده شده و از کاشغر تا استانبول قابل فهم و استفاده بوده است. سیاحان اروپائی و روسی که در قرن ۱۹ به کشورهای خاورمیانه مسافرت کرده‌اند می‌نویسند که ترکی آذربایجانی در تمام شرق نزدیک موقعیتی مشابه زبان فرانسه در اروپای غربی دارد (آذربایجان ملی ادبی دلی‌نین تاریخی. م. جهانگیروف علم نشریاتی. باکی (باکی ۱۹۷۸).

سیاح دانشمند آلمانی "اوگوست فون گاکستتا اوزون" هم که در سالهای ۴-۱۸۴۳ در قفقاز سیاحت نموده، مینویسد زبان ترکی آذربایجانی را باید با زبان فرانسه در اروپا مقایسه نمود. ضمناً این زبان، زبان شعر است و شعرای خلقی آرامنه هم برای انتشار بیشتر اشعار خود همیشه به زبان تاتار (آذربایجان) مینوشتند. زبان ادبی ترکی آذربایجانی چون قبل از زبان سایر ترکان قفقاز تشکیل شده بود و برای ترکان شرق و غرب (جغتای و عثمانی) هم قابل فهم بود، زبان کتابت برای اسناد رسمی قرار گرفته بود (آذربایجان ملی ادبی دلی‌نین تاریخی. مرادخان جهانگیروف. علم نشریاتی باکی ۱۹۷۸). نظیر این نظریه را بسیاری از دانشمندان و زبان‌شناسان روسی مانند مارلینسکی، م. لازاروف و ادیب ارمنی. خ. آبویان و غیره ابراز نموده‌اند که به علت اجتناب از اطالهٔ کلام از شرح آنها صرف نظر میشود.

در حال حاضر زبان ترکی آذربایجانی، زبانی است مستقل با سابقهٔ ادبی هفتصدساله و فرهنگ غنی و مانند ترکی استانبولی و یا آناتولی و ترکی جغتائی یکی از لهجه‌های ترکی است و اگر بعلل و شرائط خاص سیاسی ادبیات کلاسیک آن به اندازهٔ ترکی استانبولی غنی نبوده باشد ادبیات شفاهی آن به مراتب غنی‌تر از ادبیات شفاهی ترکیه است.

در خاتمه برای حسن ختام، توجه خوانندگان محترم را به خلاصهٔ نظریاتی که در این مورد از طرف دانشمندان زبان‌شناس و مورخ جهانی در منابع معتبر بین‌المللی درج و از طرف مؤلف ترجمه شده جلب مینمائیم:

^۱ اغلب مؤلفین غربی معتقدند که زبان ترکی آذری بعد از آمدن ترکان سلجوقی یعنی از قرن یازدهم میلادی زبان اکثریت مردم را تشکیل داده و بعد از استیلای مغول و مهاجرتهای تازهٔ ترکان در زمان ایلخانیان در قرن ۱۳ میلادی به شکل زبان عامهٔ مردم این سامان درآمده است.

از «دائرة المعارف بریتانیکا، چاپ ۱۹۷۱ ناشر: ویلیام بنتوم، جلد ۲ ص ۹۲۱:

آذربایجان. ایالت شمال غربی ایران است. حفریات جدید نشان داده که آذربایجان مرکز تمدن قدیم بوده، سابقا جزو اورارتور و بعدا جزو مدیا بوده است. بوسیله اسکندر بزرگ فتح شد و بعدا بنام سردار اسکندر «آتروپات» که در آنجا سلسله‌ای تشکیل داد نامیده شد. در ۱۹۶۱ جمعیت استان شرقی ۲/۱۱۲/۱۳۴ و غربی ۸۷۸/۷۹۷ نفر بوده. اساس را ترکان ایرانی تشکیل و بعد، کردها، ارمنه، آسوری، یهودی و فارسها میباشند. ترکی آذری که زبان اکثریت را تشکیل میدهد از لهجه ترکیه متفاوت است. ترکهای آذربایجان شیعه هستند و کردها سنی.

جمهوری سوسیالیست شوروی آذربایجان. جمعیت: فقط ۶۱/۱ درصد جمعیت جمهوری را آذربایجانیها (آذری یا ترکان آذربایجانی) تشکیل میدهند و اینها در جلگه کر متمرکز شده‌اند. روسها، بلوروسها، و اوکرائینها ۱۰/۳ در صد جمعیت را تشکیل و اغلب در باکو هستند. ارمنه ۱۲ درصد جمعیت را تشکیل میدهند و در قره‌باغ (ناقارنو- قره باغ) ۹۰ درصد ارمنی هستند. طالبی و تاتی هم گروه‌های دیگر اقلیت هستند.

صفحه ۹۳۲: تاریخ: جمهوری سوسیالیست شوروی آذربایجان و آذربایجان ایران به یکدیگر متصل‌اند و ریشه و تبار مردم هر دو کاملا یکی است. از نظر سیاسی با هم نبودند. مگر از قرن ۱۱ میلادی تا ۱۷۲۳ و دوباره از ۱۷۳۵ تا ۱۸۱۳. در این مدت تمام منطقه تحت حاکمیت ایران و یا قسمتی از شاهنشاهی بوده است. آذربایجان را رومیها "آلبانیا" و اعراب "اران" مینامیدند. در سال ۶۴۲ توسط اعراب فتح شد. اهالی آنجا ایرانی بودند اما از قرن نهم ترک شدند.

از دائرة المعارف آمریکانا. چاپ ۱۹۶۲ جلد ۱۵ صفحه آ. ۳۰۷:

از لهجه‌های ترکی که در ایران رایج است لهجه آذری بهتر شناخته شده و زبان مادری اغلب مردم خراسان و آذربایجان و قشقائی‌ها را تشکیل می‌دهد. نفوذ ادبی قابل ملاحظه‌ای ندارد. در صورتی که مدت ۷۰۰ سال سلاطین ترک زبان و خانواده‌هایی که از شمال آمده بودند در آنجا حکومت می کردند. ترکی خراسان شبیه ترکی ترکمن‌هاست که در جنوب روسیه و شمال افغانستان سکنی دارند. در آذربایجان (زبان) بیشتر شبیه ترکی ارضروم است. لغات خیلی زیاد از فارسی و خیلی کم از عربی گرفته است، کمتر از ترکی آناتولی (ترکی عثمانی). در زمانهای اخیر ترکیه خواست زبان خود را از کلمات فارسی و عربی تصفیه کند و در شعرهای آذری کلمات ترکی خالص و تمیز پیدا کرد. یک زبان ترکیبی و دارای منظم‌ترین گرامرهای دنیاست. یک قسمت اصلی در افعال دارد (ریشه) که پسوندهای زمان،

شخص، جمع و مفرد با آن ریشه به طور منظم و قانونی اضافه میشود. به این جهت فوق‌العاده صرف-پذیر (Flexiblo) و با قدرت بیان و روشن و دقیق است.

از «دائرة المعارف آمریکانا چاپ ۱۹۷۱ نیویورک جلد دوم صفحه ۸۹۱:

آذربایجان: ساکنین اصلی آذربایجان ترک هستند. تعداد کمی هم کرد و ارمنی. ترکی آذری (که در آذربایجان شوروی هم صحبت می‌شود) زبان محاوره تمام منطقه میباشد به استثنای چند دهکده مجزا که در آنجا لهجه‌های قدیم ایرانی شنیده می‌شود. جمعیت چهارمیلیون. ریچارد. ن. فرای (R. H. Frye) در صفحه ۲۷۷ جلد ۲۷ از الیزابت ا. بیکن (E. E. Bacon)

چنین آمده: ترکان اوغوز یا غوز: نسل جدید اوغوز عبارتند از ترکمن، قوم چادرنشین که از ساحل شرقی دریار خزر تا افغانستان سکنی دارند، قشقائی (کاشکائی) ایلات چوپان و چادرنشین که در کوهستانهای جنوب ایران زندگی می‌کنند. ترکان آذری که در شمال غرب ایران و آذربایجان شوروی سکونت دارند، عثمانی و یا ترکان عثمانی که نام و زبان خود را به مردم ترکیه داده‌اند و "گاماوز" که گروه کوچکی هستند و در "بسارابیا" (رومانی) زندگی می‌کنند.

از "گرانددلاروس" جلد اول چاپ ۱۹۶۰ صفحه ۸۰۵:

آذری یا آذربایجانی: زبان ترکی خیلی نزدیک به عثمانی است و مانند آن منشاء اوغوزی دارد. آنسیکلو: ادبیات آذری که تحت نفوذ ایران و روسیه قرار گرفته از قرن پانزده میلادی شکوفائی درخشانی داشته است. تناثر آذری اولین تأثر ترک به سبک غربی است که در قرن ۱۹ میلادی ایجاد شده (بسیک مولیر بوسیله آخوندزاده)

از دائرةالمعارف انترناسیونال. نیویورک ۱۹۷۵ جلد دوم صفحه ۲۸۶:

آذریهای آذربایجان شوروی بزرگترین گروه اتنیک یعنی ۲/۳ جمعیت را در این جمهوری تشکیل میدهند. از لحاظ نژادی و زبانی وابسته به ترکان هستند ولی شیعه هستند از این جهت از لحاظ مذهب و فرهنگ بیشتر به ایرانیان شباهت دارند. سه میلیون جمعیت آذربایجان ایران نیز گروه اتنیک جداگانه بوده و بعد از ۳۰۰ سال فتح واسکان پی در پی جنگجویان و مهاجیت ترک (سلجوقی، مغول، تاتار) بوجود آمده است.

از "دائرة المعارف آلمانی بروکهاوس. جلد اول ۱۹۶۶:

زبان و ادبیات آذربایجان: زبان آذربایجان (آذری) به گروه اوغوز جنوب غربی منسوب است. علاوه بر پنج میلیون آذربایجانی، یک قسمت از شرق آناتولی نیز به آن صحبت میکنند. در آذربایجان شوروی که الفبای کیریل به کار میرود، از ۱۹۵۷ زبان رسمی دولتی است. در ایران به الفبای عربی نوشته میشود و زبان کتابت نیست. زبان کتابت آذربایجان شوروی از زبان ترکی عثمانی جدید یا زبان ترکیه شرقی امروز اختلاف چندانی ندارد. اما در مورد لغات اختلافاتی موجود است که وجود لغات فارسی در زبان مطبوعات و لغات روسی در زبان علمی است. ادبیات آن در مرحله‌های مختلف تکامل (اشعار خلقی، کلاسیک، اسلامی، ادبیات مدرن آذربایجان شوروی) از مهمترین ادبیات ملل ترک محسوب می‌شود. در آثار حماسه‌ای خلقی مانند "دهه قورقود" و اشعار فضولی (متوفی ۱۵۵۶) با ادبیات عثمانی مشترک است. در اشعار هنری قرنهای ۱۳ و ۱۴ هنوز اختلافی در آذربایجانی قدیم و عثمانی قدیم دیده نمی‌شود. در قرن ۱۸ زبان خلقی در غزل‌های شاد واقف نفوذ و بکار رفته است (۱۹۱۷-۱۹۹۷). ادبیات آذربایجانی که از اروپای غربی و عثمانی متأثر شده بود تحت تأثیر ادبیات روسی از سال ۱۹۲۰ استعدادهای عمده‌ای مانند: ج. جبارلی نمایشنامه‌نویس (۱۹۳۴-۱۸۹۹)، صمد وورغون غزلسرا (۱۹۵۶-۱۹۰۶) ر. رضا (۱۹۱۰) شاعر غزلسرا بوجود آورده است. در ایران ادبیات جدید آذربایجانی بوجود نیامده است.

حضرت علی (ع) اهل سنت قاینقلاریندا

حضرت علی باره ده معلومات سنّی علماسی نین اثرلرینده داعی بعضی احوالدا بیر - بیریندن فرقلی دیر. بیز بورادا کلاسیک شکیل آلمیش ان مشهور قاینقلاردان و اجماع حالیندا اولان و یا بیر-بیریندن آز فرقلی روایتلری قیسا شکیلده نقل ائده جگیک. حضرت علی بن ابیطالب ۶۰۰ - ۵۹۸ ایلده هجرتدن ۲۲ ایل اؤنجه و یا قاموس الاعلام ۱- گۆزه هجرتدن ۲۳ ایل اؤنجه^۱ (۵۹۹ م) مکه ده دوغولوب، آتاسی ابوطالب پیغمبرین عمیسی و آناسی فاطمه بنت اسد بن هاشم دیر. او ابوطالب-ین ان کیچیک اوغلودور و مکه ده باش وئرن قیتلیقدان اؤترو بئش یاشیندان پیغمبرین یانیندا یاشامیش و اونون تربیه-سیله بؤیوموشدور. حضرت محمد (ص) بعثتینی آچیقلا رکن اونون پیغمبرلیگینه ایلک اینانانلارداندیر.

بعضی روایتلر ده علی نین خدیجه ایله برابر و یا داها اول مسلمان اولدوغونو، بعضیلری ده اونون ابوبکرله برابر ایمان گتیردیگینی یازیرلار. آنجاق بو سیرادا اون و یا اون بیر یاشیندا اولدوغو اوچون اونو آنجاق ایلک اینانانلار (خدیجه و ابوبکر) سیراسیندا قبول ائدیرلر.

حضرت علی (ع) حاقیندا پیغمبرین هجرتینه قدر سنی قاینقلاردا معلومات یوخدور.

هجرت گئجه سی پیغمبرین توصیه سی ایله اونون ائوینده قالمیش و یاتاغیندا یاتمیش و سونرا پیغمبره بوراخیلان امانتلری صاحبیلرینه وئرمیش و یئنه پیغمبرین امریله بیر نئچه گون سونرا (اون) فاطمه و آناسیله برابر مدینه ده قوبا^۲ یا پیغمبرین یانینا گلمیشدیر.

مدینه ده هجرتین ۵- جی آییندا مهاجرین و انصار آراسیندا قورولان قارداشلیق (مواخاه) مراسیمینده پیغمبر اونو اؤزونه قارداش سنچمیش و ایکینجی ایلین سون آییندا پیغمبر اونو قیزی فاطمه ایله

^۱ مقاله، وارلیق یاز-یای ۱۳۷۹، سای ۱۱۷-۱۱۶، صص. ۷۹-۷۵-دن نقل ائدلمیشدیر.

^۲ اسلام آنسیکلوپدیسی، ۱۹۹۰، استانبول، دیانت ایشلری وقفی.

^۳ مدینه نین کناریندا بیر قصبه دیر.

اٹولندیرمیشدیر. بو اٹولیلیکدن حسن، حسین و اولو دوغولان محسن و زینب ایله ام کلثوم عمله گلمیشدیر (اسلام آنسیکلوپیدیسی، تورکیه دیانت وقفی، استانبول ۱۹۹۰، ۱۹-جو جزوه).

حضرت علی (ع) فاطمه نین وفاتیندان سونرا بیر نئچه دفعه اٹولنمیش و اونلاردان محمد بن الحنفیه عباس، ابوبکر، عمر، عثمان، عون و عبدالله و باشقالاری دونیایا گلمیشدیر.

بونلاردان عباس، ابوبکر، عثمان، عون و عبدالله... کربلا فاجعه سینده امام حسین بن خدمتینده شهید اولموشلار. تأسوفله دنئمه لی یم کی بونلاردان یالنیز عباسی (ابوالفضل) مرثیه لری میزده بیزلره تانیتمیشلار. او بیر شهید اولان قارداشلارین آدی داعی چکیلمیر.

حضرت علی بدر، احد، خندق و خیبر باشدا اولماق اوزره تقریباً هامی غزه لرده و سریه^۱ لرده اشتراک ائتمیش و بو ساواشلاردا پیغمبرین بایراقداری اولموشدور. احد و حنین ده مختلف یئرلریندن یارالاندیغی حالدا پیغمبری بوتون گوجو ایله قوروموش، خیبرده آغیر بیر قاپینی قالخان یئرینه ایشلمیش و بو ساواشین ظفرله نتیجه لیمه سینده و یهودیلرین یئنیلیمه سینده بؤیوک پای اولموشدور.

فدک ده بنی سعده قارشى گؤندریلن سریه نی (۶۲۸ م = ۶ هـ) و یمن سفرینی (۶۳۲ م = ۱۰ هـ) سوق و اداره ائتمیش و سونونجو سفر نتیجه سینده حمدان قبیله سی اسلامیتی قبول ائتمیشدیر. تبوک غزه سینده پیغمبرین وکیلی اولراق مدینه ده قالمیشدیر.

حضرت علی پیغمبره کاتبیلیک و وحی کاتبیلیگی ائتمیش و حدیبیه قراردادینی دا او یازمیشدیر.

مکه نین فتحیندن سونرا کعبه ده کی بوتلری سیندیریپ ارادان آپارماق وظیفه سی ده اونا وئریلمیشدیر. حضرت علی عشره مبشره (بهشت وعده سی وئرلن ۱۰ نفر) دن بیریدیر. پیغمبر طرفیندن اونا ابوتراب (تورباغین آتاسی)، اسداله غالب (تانری نین غلبه ائدن آسلاتی)، مرتضی (تانری نیق راضیلیغینی قازانان) لقب و کنیه لری وئریلمیشدیر. حیدر لقبی ده آسلان معناسیندادیر.

حضرت علی نسبتاً قیسا بویلو، بیر آز قارنی قاباریق، جیلدی اسمر (قاراشین)، ایری قارا گؤزلو (بعضی روایتلره گؤره شهلا گؤزلو (بوزا چالان قارا)، ساچی تۆکولموش، ساققالی آغ و گنیش، اوزو گؤزل و گولومسه دیگی زامان دیشلری گؤررولوردو.

^۱ سریه پیغمبرین اولمادینی و یئرینه صحابه دن بیرینین سرکرده لیک ائدیگی محاربه لر دیر.

حضرت علی‌نین اسلامین یایلماسیندا و مسلمانلار آراسیندا علم، تقوا، اخلاص، صمیمیت، فداکارلیق، شفقت، قهرمانلیق و شجاعت کیمی یوکسک اخلاقی و انسانی صفتلر باخیمیندان مستثنا بیر موقعی واردیر. قرآن کریم و سنتی ان یاخشی بیلنلردن بیرری اولدوغونو بوتون قاینقلار ذکر ائدیر.

او عینی زاماندا تصوف دونیاسی اوچون ده قطب (مرشد) موقعینده دیر. ایران تصوف ادبیاتی‌نین زیروه-سینده دوران و تورک دونیاسیندا بؤیوک شهرتی اولان و تورکیه ده مولویه طریقتی‌نین پیری ساییلان مولانا جلال‌الدین رومی مولوی، بلخ تورکلریندن اولوب ۶ یاشیندا آتاسی سلطان العلماء بهاء‌الدین‌له برابر بلخ-دن کؤچوب قونیه ده یئرلیشمیش و شعرلرینی اورادا یازمیشدیر.

مولوی شعرلرینی زامانی‌نین تصوف و ادبیات دلیلی اولان فارسجا یازمیشدیر. اوندان تورکجه و بیر نئچه ملمع^۱ شعر ده قالمیشدیر کی، پروفیسور دورفره گۆره خوراسان و یا سلجوقلو تورکجه‌سیله یازیلیمیشدیر. مولوی سنی اولدوغو حالدا حضرت علی حقیقینده مثنوی‌نین بیرینجی دفترینده «ساواشدا دوشمنین علی‌نین اوزونه توپورمه سی» عنوانلی فارسجا شعرینده بئله دئییر:

مثنوی، دفتر اول: خدو انداختن خصم در روی امیرالمومنین علی(ع) و انداختن شمشیر را از دست:

از علی آموز اخلاص عمل
شیر حق را دان منزه از دغل
در غزا بر پهلوانی دست یافت
زود شمشیری بر آورد و شتافت
او خدو انداخت بر روی علی
افتخار هر نبی و هر ولی
او خدو انداخت بر روئیکه ماه
سجده آرد پیش او در سجده گاه
در زمان انداخت شمشیر آن علی
کرد او اندر غزایش کاهلی

^۱ ملمع هر مصراعسی بیر دیلده (تورکجه- فارسجا ...) یازیلان شعره دئییلیر. ایکی دلیلی شعر.

گشت حیران آن مبارز زین عمل
 وز نمودن عفو و رحمت بی محل
 گفت بر من تیغ تیز افراستی
 از چه افکندی مرا بگذاستی
 گفت من تیغ از پی حق می‌زنم
 بنده حقم نه مأمور تنم
 شیر حقم نیستم شیر هوا
 فعل من بر دین من باشد گوا

شعرین ترجمه‌سی بنله‌دیر:

علی‌دن اویرن عملده اخلاصی
 تانری آسلانینی هر تورلو فساددان پاک و اوزاق بیل
 ساواشدا بیر پهلوان دوشمنینی بیخدی
 تنز قیلینجینی چکیب اونو اولدورمک ایسته‌دی
 او کافر علی‌نین اوزونه توپوردو
 او علی کی پیغمبر لر و ولیلرین فخری‌دیر.
 او بیر آدامین اوزونه توپوردوکی
 محرابدا آی اونا سجده ائدر
 او زامان علی قیلینجینی آتدی
 و اونو بوراخدی
 او مبارزه کافر بو ایشه حیران قالدی
 و یئرسیز رحمت و عفودن حیرت ائتدی

دندی قیلینجینی منه ساری چکدین
 نهدن قیلینجی آتیب منی بوراخدین
 دندی (علی ع) من حق یولوندا قیلینج وورارام
 حق بندهسی یم، اؤزومه مأمور دئییلیم
 حق آسلانی یام، هوا و نفسیمین آسلانی دئییلیم
 منیم ایشیم دینیمه شاهیددیر.

بورادا مولوی حضرت علی دن پیغمبرلر و ولی لرین فخری کیمی بحث ائدیر و اونو هوا و هوسدن (کاپریس واسواسی) اوزاق و آنجاق حق یولوندا ووروشان بیر قهرمان کیمی تصویر ائدیر.

اسلام تاریخلری نین ان قدیم (۳- جو عصرین اولی) و معتبری ساییلان تاریخ طبری ده علی نین بعضی سیرت لریندن (داورانیس) قیدلر واردیر. من نمونه اوچون بیرینی ذکر ائتمک ایسته ییرم. علی (ع) نین خزینه داری و بیت المال مسئولو ابو رافع دئییر کی:

بیر گون علی ائوینه گئتدی قیزی بز نمیشدی و بیت المالدان بیر اینجی - مینجیق (مروارید) تاخمیشدی. علی او مینجیقی تانیدی و سوروشدو «بونو هاردان آلدین؟ والاهی اونون الینی کسمه لی- یم». اونون اصرارینی گؤرنده دئدیم: «ای امیرالمومنین تانرییه آند اولسون من بونو قارداشیمین قیزینا وئردیم یوخسا اونون نئجه بونا الی چاتا بیلیردی». و بئله جه او سوسدو بیر شئی دئمه دی. (طبری نین ۶- جی جیلدی فارسجا ترجمه سیندن).

ایندی طبری تاریخی کیمی معتبر و قدیم اولان یعقوبی تاریخی (۲۹۲ هـ ق) - نندن حضرت علی حاقیندا ایکی روایتی نقل ائدیریک:

حضرت علی نین جمل ساواشیندا کمیل بن زیاد - دئیگی سؤزلردن: بو سؤزلر نهج البلاغه ده داحی نقل ائدیلمیشدیر.

ای کمیل خلق اوچ دسته - قرویدور: تانرینی نظرده توتان عالیم لر (عالم رتانی)، قورتولوش یولونون طلبه لری (متعلم علی سبیل نجاه) و هر سسه سس وئرلر، علم ضیاسیله آیدینلاشمامیش و میلچکلر، احمقلا (همج رعاغ) بونلار محکم بیر اساسا سؤیکه نیب سیغینما یانلاردیر.

ای کمیل علم مالدان یاخشی دیر، علم سنی قورورو و سن مالی قورومالیسان، علم حوکم ائدر اما مال تابع دیر. مال توپلایانلار دیری ایکن اؤلوسایلیلار. حالبوکی عالیملر زامان دوام ائتدیگجه دیری دیرلر. اؤزلری الیمیزدن گئتسهلر ده خاطرهلری اورکلریمیزده قالیر. (تاریخ یعقوبی جلد ۲ - ص ۱۲۳ فارسجایا ترجمه ائدن: محمدابراهیم آیتی ۱۳۶۳).

یئنه یعقوبی دن: جمل ساواشیندا دئدیکلریندن بیر نمونه: اؤلوم تله سن بیر آختاریجی دیر. اونون الیندن قورتولماق اولماز. قاباغا گئدین و قورخمایین چونکی اؤلومون چاره سی یوخدور. سیز اؤلدورولمه سه نیز ده اؤله جکسینیز. ان یاخشی اؤلوم اؤلدورولمک دیر. جانیم الینده اولانا آند ایچیرم منه مین قیلینج ضربه سی یاتاقدا اؤلمکدن داها آساندیر (عینی منبع).

خلیفه عمر زامانیندا پیغمبرین مکهدن مدینه یه هجرتینی مسلمانلارا تاریخ باشلانغیجی کیمی سئچیلمه سینى او تکلیف ائتمیشدیر. حضرت علی ۵۸۶ حدیث نقل ائتمیشدیر. بو حدیثلری علی (ع) - دن نقل ائدنلر اوغوللاری حسن (ع)، حسین (ع) و محمد بن حنفیه دن باشقا این مسعود، ابن عمر، ابن عباس، ابوموسی اشعری، عبدالله بن جعفر، عبدالله بن زبیر و سایر یاخینلاری دیر. مدینه ده علی نین حؤکملری مناقشه سیز قبول اولونوردو و بئله حاللاردا اونا مراجعت ائدیلدی.

حضرت علی پیغمبر زامانیندا قرآن کریمی ازبرله میش و اونون مساله لرینه دریندن بلد اولموشدور. علی (ع) نین حقوق بیلگیسی و حؤکم وئر مکده کی باشاریسی عمر طرفیندن «ان اصابتلی حؤکم وئرهنیمیز علی دیر» شکلینده قیمتلندیرلمیشدیر (اسلام آنسیکلوپدیسی، ۱۹۹۰، تفسیر بخاری دن). بو سببله ایلک اوچ خلیفه مهم مسأله لرده اونون فیکرینی آلا دیلار.

فصاحت (آیدین دانیشماق) و اوستون خطابه لرله ده تانینان حضرت علی نین گؤزل و حکمتلی سؤزلری قاینقلاردا نقل ائدیلمیشدیر. اونون سؤزلری و خطابه لرینی هجری دؤردونجو عصرده شاعیر و ادیب شریف رضی (۹۶۹ م = ۳۵۹ هـ) توپلایاراق نهج البلاغه آدلاندیرمیشدیر. آنجاق سنی لر بو سؤزلرین (کلمات قصار) هامیسی نین حضرت علی یه عاید اولدوغونا شبهه ائدرلر.

اسلام تاریخ کیتابلاری آراسیندا چوخ معتبر ساییلان طبری تاریخینده (۳- جو عصر) غدیر خم حادثه - سینه عاید مسلم^۱ بن-ین فضائل الصحابه سینده زید بن ارقم^۱ دن روایت ائدیله رک بئله یازیلیمیشدیر:

^۱ مسلم بن حجاج نیشابوری (ابن اسحق) ۳- جو عصرده یاشامیش (۲۶۱ هـ ق) ان بؤیوک حدیث عالیملریندندیر و اونون صحیح ادلی حدیث کیتابی صحاح سته (آلتی صحیحلر) دن بیریدیر.

پیغمبر مکه ایله مدینه آراسیندا اولان خم سویو باشیندا بیر دانیشیق آپارمیش و آلاها حمد و ثنا و صحابه یه بعضی نصیحتلر وئردن سونرا اولنلاری وفاتیندان سونرا تانری نین کیتابینا و اهل بیتینه صاحب چیخماغا تشویق ائتمیشدیر.

یننه ابن ماجه^۲ نین سنن ابن ماجه ده کی ابن Azib-دن روایت ائدیلمن ضعیف بیر حدیثه گؤره پیغمبر حج-دن دؤنرکن یولدا بیر یئرده دوشرگه ائتمیش، ناماز قیلیناجاغینی بیلدیردیکدن سونرا علی نین الینی توتמוש «من مؤمینلره اؤز جانلاریندان داها یاخین دئییلیم می» سوالینی وئرمیش و بلی جاوابینی آلتندان سونرا دا «من کیمین دوستو ایسم بو دا اونون دوستودور، آلاهییم! اونو سئولری سن ده سئو، اونا دوشمن اولانلارا سن دوشمن اول! یاردیم ائت اونا یاردیم ائدنه، خوار توت، خور باخ اونا خور باخانا دئمیشدیر (ابن ماجه، مقدمه).^۲

بو سؤزلرین عربجه سی بئله دیر: آلتست بالمومنین اولی من انفسهم. من کنت مولاه فهذا علی مولاه، اللهم وال من والاه و عاد من عاده و انصر من نصره و اخذل من خذله. بورادا مولا سؤزو، وال (سئومک، دوست توتماق) و عاد (دوشمن توت، دوشمن اول) سؤزلری بیر - بیرین آردینجا گلدیگی اوچون مولا سؤزو ده حاکیم، جانشین خلیفه و آقا یوخ دوست معنالاندیریلیمیشدیر.

بؤیوک عالیم، دیلچی شمس الدین سامی طرفیندن یازیلان و ۱۸۹۴ ده ایستانبول-دا مهران مطبعه-سینده چاپ اولونان قاموس الاعلامین دؤردونجو جیلدینده علی بن ابیطالب ماده سینده اونون حاقیندا بئله یازیلیمیشدیر:

حضرت علی کریم، عالیجناب، عادل، زیاده سیله مرحمتلی، حکیم، رأی و تدبیر صاحبی، اصلا دوغرولوقدان آیریلماز و غل و غشسیز (قاریشیق سیز)، گولر اوزلو، مزاح و لطائفی سئور، فوق العاده فصاحت و بلاغته و طاقت لسانه (دیلی آیدین) مالک، شاعیر و او واخت معلوم اولان علملره واقیف بیر

^۱ زید بن ارقم صحابه دن اولوب پیغمبرین احدثان باشقا دیگر ۱۷ غروه سینده اشتراک ائتمیش، سونرا کوفه ده حضرت علی نین خاص صحابه سیندن اولموش و ۶۸ هـ ده وفات ائتمیشدیر.

^۲ ماجه (ابو عبدالله محمد بن یزید کبار) انمه ی محدثین دن اولوب، صحاح سته نین بیر اولان و «سنن ابن ماجه» اسمیله معروف بولونان کتاب معتبرین صاحبی دیر. ۲۰۹ هجریده قزوین-ده دوغولوب تفسیر و تاریخده داعی مشهور و بیر تفسیر و قزوین تاریخی نین مؤلفی دیر ۲۷۳ هـ وفات ائتمیشدیر (قاموس الاعلام).

^۳ اسلام آنسیکلوپدیسی، ۱۹۹۰، ۱۹-جو جزوه، استانبول، تورکیه دیانت وقفی.

ذات اولوب، ولايتيله کمالات معنويه سيندن صرف نظر، يالنيز احوال ظاهريره سي اعتباريله داحي دهاتدان (داهيلردن) معدود بير نادره ي زامان ايدى. سونرا داوام ائدير:

حکمت آميز حکم و امثال و اقوالى، بير چوخ اشعارى و بعضى خطبه لريله رسائلى (رساله لر و مکتوبلار) موجوددور. خطبه و رسائلى «تهج البلاغه» عنوانيله جمع ائديلميش اولدوغو كيمي، ديوان امام على (رضه) اسميله بير مجموعه اشعارى ده وار ايسه ده بو مجموعه لر ين كافه (هامى) مندرجاتى نين صحتينه و هله تفسير و تحريفدن سالم اولدوقلارينا پک ده (چوخ دا) اينانيلاماز.

۱۹۶۵ ده ايستانبول-دا معارف مطبعه سينده باسيلان اسلام آنسيكلوپديسى نين على بن ابیطالب ماده- سينده اونون حاقيندا بو قيدلر واردير: على چوخ متقى^۱ ايدى، آجليغا غلبه چالماق اوچون قارنى نين اوستونه آغير بير داش باغلاماق كيمي وجودونا عزا اتمكدن چكينمز، بوتون واريني صدقه اولاراق فقرايا داعياردى (احمد بن جنبل، مسند. ۱۶۴- ۲۴۱ هـ). دونياني تحقير ائدر و چوخ دفعه بئله دئيردى:

دونيا بير لاشه (يعنى جسد، جيفه) دير، اوندان بير پارچا آرزو ائدن، كؤپكلره آرخاداش اولسون. اولدويو زامان يالنيز ۶۰۰ درهم بوراخميشدى. اوچونجو خليفه عثمان اولدورولندن سونرا بنى اميه سويونا منسوب اولانلار عصيانچيلارين قورخوسوندان سرعتله مدينه دن اوزاقلاشديلار. بو ائئاده صحابه دن عبدالله بن عمر، سعد بن ابى وقاص، مغيره بن شعبه، اسامه بن زيد مسجدده توپلاشديلار و يئنى خليفه اولاراق حضرت على نى تكليف ائتديلر. حضرت على اؤنجه بو تكليفى رد ائتميش سونرا صحابه نين اصراريله قبول ائتميشدير. بئش ايل خليفه ليك زامانى داها چوخ داخلى محاربه لرله گئچن حضرت على نهايت هجرتين ۴۰- جى ايلينده رمضانين ۱۹- جو (بعضى روايتلره گؤره ۱۷) گونو سحر نامازى واختى كوفه ده خارجى (خوارج) لردن عبدالرحمن بن ملجم طرفيندن زهرلى بير خنجرله باشيندن يارالانميش و ايكى گون سونرا وفات ائتميشدير (۴۰ هـ = ۶۶۱ م ۲۶ و يا ۲۸ اوجاق).

^۱ گوناھلاردان ساقينان.

آذربایجان-ین تور کلشمه‌سی

و آذربایجان تور کجه‌سی نین تشکولو^۱

آذری تور کجه‌سی و یا آذربایجان تور کجه‌سی اوغوز تورک دیل‌لری قروونون مرکزی قولو اولوب آذربایجان-دان باشقا ایران-ین بیر چوخ یئرلرینده عراق-دا (کرکوک تورکلری و یا تورکمنلری) و شرقی آندولودا (قارص، اردهان، وان و ایغدیر) یئرلی خالقین آنا دیلی دیر.

آذربایجان تور کجه‌سی نین تشکول تاریخی و یا واحد عموم خالق دیلی شکلینی آلماسی (فورمالاشماسی) آذربایجان-ین تور کلشمه سیله علاقه‌دار دیر. لاکین اونونلا همزمان و چاغداش دئییلدیر. بو دیلین نه زامان عموم خالق دیلی شکلینده واحید بیر دیل شکلینی آلماسی باره‌ده مؤلفلر آراسیندا اختلاف واردیر. غرب تورکولوقلاری، تورکیه و بعضی آذربایجان یازیچی و دیلیچیلری (زکی ولیدی توغان، محرم ارگین، ع، ص، سومبات‌زاده و س) آذربایجان-ین میلادی ۱۳-۱۱-جو عصرلرده تورکشلدیگینی و تورک دیلی نین‌ده بو عصرلرده عموم خلق دیلی اولوب فورمالاشدیغینی قبول ائدی‌رلر. لاکین شمالی آذربایجان و روس مؤلفلری نین بیر چوخلاری آذربایجان-دا توکلرین حتی میلاددان اول یاشادیقلارینی و آذربایجان خالقینی ۷-۳-جی عصرلرده تورکشلدیگینی و دیلیمیزین ده ۸-جی عصرده فورمالاشدیغینی ایره‌لی سورورلر (ا. دمیرچی زاده، توفیق حاجی‌یف، نظامی خودی-یف، محمود اسماعیلوف و س). بیز بو باره‌ده هر ایکی طرفده یازیلان کیتاب، مونوقرافی و مقاله‌لری اوخویاندان سونرا بو مقاله‌نی یازماق قرارینا گلدیک. بورادا هر ایکی طرفین فیکیرلرینی قیساجا ایضاح ائتدیکدن سونرا اؤز دوشونجه‌میزی بیان ائده‌جگیگ.

۱۳۶۵=۱۹۸۶-دا نشر ائتدیگیمیز "تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی" ادلی کیتابیمیزدا بو خصوصدا بیغجام معلومات و ثرمیشدیک. بو مقاله‌ده مسأله‌نی بیر آز داها آچماق ایسته‌ییریک.

آذربایجان-ین تور کلشمه‌سی:

آذربایجان-ین تور کلشمه‌سی تورک ائل‌لری نین بو اؤلکه‌ده گلیب یئرلشمه سیله ممکن اولموشدور.

^۱ مقاله، وارلیق قیش ۱۳۷۱، سای ۸۷، صص. ۲۰-۵-دن نقل ائدیلمیشدیر.

تورکلرین آذربایجان-۱ گلیب یورد سالماقلاری چوخ قدیمدن باشلامیش و میلادی ۱۶- جی عصره قدر داوام اتمیشدیر.

قوزئی آذربایجان مؤلفلری نین بعضیلری، هله سون زامانلاردا، بو قناعه گلمیشلر کی آذربایجان لاپ قدیمدن تورکلرین یوردو اولموش و سونرادان گلن تورکلر ده بونلار قاریشیب یئرلی لشمیشلر. حتا بعضی لری (محمود اسماعیلوف وس) قدیم تورکلرین و یا پروتو تورکلرین اولاً اؤن آسیادا اوتوردوقلارینی و شاید اورادان اورتا آسیایا کؤچدوکلرینی یازیرلار. مثلاً رحمتلی آیدین محمدوف^۱ و همچنین توفیق حاجی یف^۲ اؤز کیتابلاریندا بعضی سومر- تورک سؤزلری نین بنزریلیگینه اشاره ائدهرک سومر مدنیتی تشکولونده تورک اتنوسو (قوم) نون بلاواسطه و یا دولایسیله (واسیطه ایله) اشتراک اتمیش اولدوغونو یازیرلار. بو باره ده تورکیه عالیملریندن پروفیسور عثمان ندیم تونا اوزون مدت آراشدیرمالاردا سونرا ۱۵۰-دن چوخ سومر سؤزونو سیستملی شکیلده فوتتیک دگیشمه لری و عوضلمه لری اینجه لیه رک تورک سؤزلری ایله مقایسه اتمیش و ان قدیم دؤرده- سومر- تورک دیللی نین آراسیندا اونسیت اولدوغونو گؤسترمیشدیر^۳. ۲- جی عصرین باشلاریندا ف. هومل F.Hommel سومر- تورک دیللی نین مقایسه لی شکیلده تدقیق ائدیپ سومر دیلی نین ده آلتای دیللی ریندن اولدوغو قناعته گلمیشدیر.

مشهور چاغداش قازاق عالیمی اولجاس سلیمان دا سومر- تورک دیللی نین مقایسه لی شکیلده تدقیق ائدیپ ۶۰ کلمه ده یاخینلیق اولدوغونو تثبیت اتمیش و نتیجه ده سومر دیلی ایله قدیم تورک دیلی آراسیندا مدنی باغلیق و مناسبت اولدوغو قناعته گلمیشدیر. (AZIYA اولجاس سلیمانوف ۱۹۹۲. T.DUNY.A.V.IST. (N.S) بیر چوخ مؤلفلر هنرودوت، بیزناس مؤلفلری مثناندر MENANDER فنونان و فتوفیلا سیمو کاتتادان نقلاً ساکالارین حاکیم طبقه سی نین تورک اولدوقلارینی یازیرلار. (ی.ب. یوسفوف، ز. و. توغان).

ساکالار میلاددان اول (۶-۷) شرقدن غربه گئدهرک آذربایجان و قافقازدا ساکا امپراتورلوغونو قورموشلار و افراسیاب دا اونلارین خاقانی اولموشدور. کوروش دا جیحون چایی کناریندا ساکالارلا ساواشاندا توموروس اونلارین پادشاهی (ملکه) اولموشدور (هرودوت، گزنفون ۴ و ۵).

^۱ پرفیسور آیدین محمدوف. آذربایجان دیلی نین ارکن تاریخینه دایر ماتریاللار- آذربایجان فیلولوگیاسی مسئله لری. باکی

۱۹۸۹. ص. نظامی خودی یف. آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی باکی ۱۹۹۰.

^۲ پرفیسور توفیق حاجی یف. آذربایجان ادبی دیلی و تاریخی ص ۲۳.

^۳ عثمان ندیم تونا. سومر- تورک دیللی نین تاریخی ایلیگی ایله تورک دیلی نین یاشی مسئله. آنکارا- ۱۹۹۰ ص ۲۵ -

ساكالاردان سونرا تورك ائللرى مختلف آدلارلا اورتا آسيادان غربه، قافقاز و آذربايجان-گلميشلر. بونلاردان هونلار، بولقارلار، سايبر (ساوير)لر، پئجهنكلر، خزرلر و كنگرلر، آغا چئرىلر، اون اوغورلار، سارى اوغورلار ميلادىن ايلك عصرلرينده بو منطقه يه گليب يئرلشميشلر. بو ائللرين مهاجرت تاريخلىرى حاقيندادا مۇلقلرين قيدلىرى مختلف دير. مثلا ميلادى ۵- جى عصرده ياشايان ارمنى مولقى موسى خورن و آباس كاتينا (ارمنى مۇلقى) يازيرلاركى بولغارلار ميلاددان اول ايكنىجى عصرده قافقازدا ياشايدىلار و اونلار اون اوغوزدا دئيليردى.

غرب مۇلقلرىنين يازديقلارينا گۆره (رئنه گروسه LEMPIRE DES STEPPES R. grousset) هونلار ۵- ۴- جى عصرده اورتا آسيادان غربه و آذربايجان-گليب حكومت قورموشلار. بالاساغون شھرى (آرازين جنوب ساحيلينده، موغان-دا) اونلارين مركزى اولموش.

بوگون هونلارى بوتون آوروپا مۇلقلرى تورك ساييرلار. هونلار شمالى آذربايجان-دا (آلبان) ديگر تورك طايفالارى ايله بير كونفدارسيون قورموشلار، قوقاسيان، وراشيلي (اودين لردن) قديم ارمنى قايناقلارينا دايناراق يازيركى ۵- جى عصرين سونلاريندا و ۶- جى عصرين اولينده توركلر آذربايجان-ين هر طرفينده يئرلشميشديلر و هون- ساوير بيرليگينه اون اوغورلارى، اوغوز و كنگرلر ده داخل اولموشلار.

خزرلر ميلادى ۳۵۰-جى ايلده قافقازيايا گلميشلر. آلبا مۇلقى موسى كالانكايتوكلونون يازديغينا گۆره ميلادى ۶- جى عصرده آلبانيا (اران)دا تورك دىلى او قدر ياييلميشدى كى ۵۲۰-جى ايلده اران كشيلى ساييرلر آراسيندا تورك ديلينده مسيحيت تبليغى آپايردى (محمود اسماعيل، آذربايجان تاريخى باكى. ۱۹۹۲)

آلبانيدا ميلادى اوچونجو عصردين باشلاياراق تورك طايفالارى (هونلار، بولقارلار، خزرلر، ساويرلر، كنگرلر، پئجهنكلر وس.) و طايفا بيرليكلىرى آلبان خالقىنين توركلشمه سينه سبب اولموشلار III-IIIIV عصرلر) (نظامى خودى يف. آذربايجان ادبى دىلىنين تشكولو. باكى ۱۹۹۱).

خزرلر قافقازدا يئرلشندن سونرا اۇنجه گۆك تورك امپراتورلوقونا تابع اولموشلار. ۷- جى عصرده گۆك تورك امپراتورلوقو چۆكدو كدن سونرا مستقل اولوب، اۆزلىرى امپراتورلوق قورموشلار و رسمى دىللىرى ده خزر توركجهسى اولموشدور. ساسانى لردن قباد-ين (۵۳۱- ۴۸۶ م) سلطنتىنين سونونا قدر اران، گورجويستان، واسپورقان و سيسئجان خزرلر و تورك ائللرىنين اينده قالميش اونا گۆره ده بوتون آذربايجان- خزر اۆلكهسى دئيرديلر (طبرى، بلاذرى، ابن خرداديه، يعقوبى).

انوشيروان بو منطقهنى دربنده كيمي توركلردن آلدى و اورادا دربنده قلعه سيني تيكديردى.

یوخاریداكى حادثه‌لری نظرده توتاندا وهب ابن منبه- ين ابن هشامین كتاب التجان-دا معاویه‌دن ائله- دیگی روایت طبعی نظرده گلیر. بیر گون معاویه آذربایجان-ا قشون گؤندرمه‌دن قاباق مشاوری عبیدبن ساریه-دن سوروشدو آذربایجان نهدیر؟ عبید دئدی که بورا قدیمدن تورکلرین اؤلکەسی‌دیر.

میلادی اونونجو عصرده روسلار قوتلندیلر و خزرلره هجوم ائدیپ و اونلاری مغلوب ائتدیلر (۹۶۵ م) بو شرایطده خزرلرین بیر قیسمی آذربایجان-ا و بیر قیسمی‌دا شرقی آوروپایا کؤچدولر. قیچاقلار دا ۹- جو عصرین سونلاریندان خزرین شمالیندان غربه طرف کؤچدولر. بونلارین بیر قیسمی آذربایجان-ا گلیب مسلمان اولدولار. بیر قیسمی‌دا مسیحیتی قبول ائدیپ گورجوستان-ا گئتدیلر و گورجولر آراسیندا گورجولشدیلر.

بعضی قایناق‌لاردا قیچاقلارین میلادین اول عصرلریندن قافقاز و آذربایجان-ا گلدیکلری یازیلیمیشدیر.

بیزیم فیکریمیزجه شمالی آذربایجان مؤلفلری و روسلار بو تاریخی حادثه‌لری نظرده توتاراق آذربایجان-ین ۷- جی عصرده تماماً تورکلشدیگینی و آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ۹- ۸- جو عصرلرده واحید بیر دیل کیمی فورمالاشدیغینی ایره‌لی سورورلر. لاکین آشاغیدا ایضاح ائده‌جگیمیز کیمی بو عصرده تورکلشمه آنجاق شمالی آذربایجان-ا شامل اولاییلیر. چونکی تاریخی سندلر گؤستریر کی جنوبی آذربایجان-دا سلجوقلار و حتی مغول‌لار گلنده داخی بؤتون خالقین دیلی تورکجه اولماییب مختلف بؤلگه‌لرده مختلف دیل و لهجه‌لر یاشاییرمیش.

اسلام تاریخی‌لری‌نین یازدیقلارینا گؤره آذربایجان عرب- اسلام قوشونو طرفیندن فتح اولوناندا بورادا نه دین نهده دیل بیرلیگی وارمیش و بیر چوخ شهرلرده آذری دئییلن (تاتی) دیل لهجه‌لری رایج ایمیش.

مقدسی‌نین یازدیغینا گؤره اونونجو عصرین سونوندا اردبیل-ین اطرافیندا، سبلان بؤلگه‌سینده اهالی ۷۰- دن چوخ دیلده دانیشرمیشلار.

ابن حوقل یازیر کی بو بؤلگه‌نین کندلرینده فارس، تات دیلریندن باشقا دیل‌لرده رایج ایمیش و بونلار بیر- بیرلری‌نین دیل‌لرینی باشا دوشمورموشلر. عربلرین ایکی یوز ایله یاخین حاکیم اولدوغو دؤرده ده تورکلر آذربایجان-ا گلمیشلر. بو دؤرده ده اسلام دینی ایله بیرگه عرب دیلی و حتی آز- چوخ فارس دیلی ده یایلماماغا باشلامیشدیر. بو دؤرده دین و مدنیت بیرلیگی تشکیل ائتمیش و آذربایجان قاباغاً گئتمیشدیر.

آذربایجان سلجوقلار زامانیندا:

آذربایجان-ین بۇتونلوكله توركلشمه سی ۱۱- جی عصرین ایکینجی یاریسیندا سلجوقلو (اوغوز) تورک لری نین ایران-ا و خصوصیه آذربایجان-ا گلیب یئرلشمه لریله باشلامیشدیر.

سلجوقلور گلنده آذربایجان-دا خزرلر و اونلارا یاخین اولان بولقلارلا، آغاچری لر، بئلتچرلر، بورچالی لار و خصوصیه کنگرلیلر یاشاییردیلار.

قېچاقلار دا شمالدان آذربایجان-دا یئرلشمیشدیلر. بو تورک ائللری نین اکثریتی قابالا، بورچالی، قازاخ، آساسوغی و آراز ساحیللری و موغان-دا اوتوروردولار.

آلپ آرسلان میلادی ۱۰۶۴-ده گنجهنی آلدی. اوغلو ملکشاھ زامانیندا دا شاوتگینین سرکرده لیگینده بوتون اران و گورجوستاخ آلیندی و اوندان سونرا گنجه تورکمن (اوغوز) شهری آدلاندى. (ابن رزاق، تاریخ میافارقین و سیره جلال الدین، نسوی)

خوارزمشاھلار زامانیندا اران؛ موغان و خوی تورکمنلرین (اوغوز) مرکزی اولدو، یاقوت حموی نین یازدیغینا گۆره اردبیل و تبریز آراسینداکی بوتون داغلیق یوللار تورکمنلرله دولمشدو. بونلارین امیری بیشکین (میشکین) آدلانیدی. بو ائللرین آراسیندا بیگدلی، ایناللو آغاچریلر ده واردی.

خوارزمشاھلار دۇرنده قېچاقلار (۵۰ مین ائو) دریندن کئچیب آذربایجان-ا کۆچدولر.

آذربایجان ایلخانلار دۇرونده:

سلجوقلو (اوغوز) تورک لری نین گلمه سیله سرعتلنن تورکلشمه جریانی (پروسه) ایلخانلیلار زامانیندا تکمیللشدی. موغوللارلا برابر تورکلر ده ایران-ا و آذربایجان-ا گلیمیشلر. بۇیوک اسلام تاریخچیسى ابن اثیر-ین یازدیغینا گۆره موغول اوردولاری نین یاریسیندان چوخونو تورکلر تشکیل وئریشدیلر. موغوللارلا بیرلیکده اوغوز تورک لری حکومت و اوردونو اداره ائدیردیلر. اوغوز تورک لری موغول خانلاری- نین معلمی و کاتبیلری اولوب اونلار اؤز ایفبالارینی (اوغوز ایقباسی) و اوخوماق- یازماق اؤیره دیردیلر. ایلك موغول ایلخانلی هلاکو خان ایران-ا گلنده بۇیوک خان منگو قان طرفیندن چنگیز خان-ین واریتلرینه امر اولوندو کی، هر اولوس اوردوسونون بئشده بیرینی هلاکو ایله برابر ایران-ا گۆندرسین. خاقان-ین بو امری نین یئرینه یتتیریلدیگینی یازان تاریخلر (تاریخ جهانگشاری جوینی، جامع التواریخ رشیدی. و صاف تاریخی HISTOIRE DES MONGOLS)، هلاکو ایله ایران-ا ایکی میلیون تورکون کۆچدویونو یازیرلار. موغوللار زامانیندا خراسان-دان دا بیر چوخ تورکمن (اوغوز) آذربایجان-ا کۆچدولر. هابئله آغ قویونلو، قارا قویونلور دا بو دۇرده تورکستان-دان آنادولونون شرقینه (وان گۆلونون قوزئی ساحیلی، دیار بکر) و ۱۵- جی عصرده ده اورالردان آذربایجان-ا گلدیلر.

موغوللار گلنده اونلارغا تسليم اولمايان شهرلرين اهالييسيني اۆلدوروب شهرلريني ده خراب انديردیلر. اونلار قالماق ایستهدیکلری یئرلرین خالقینی کۆچدوروب ماللارینی مصادره اندیردیلر. تبریز، ماراغا و خالخال (آغاچری تورکلری) اهالیسی اونلارغا تسليم اولدوقلاری اوچون بو شهرلری خراب ائتمه دیلر. اردبیل، سراب خالقینی قتل عام ائله دیلر (یاقوت حموی). ایلخانلیلار زامانیندا آذربایجان-دا یئرلی (تات-تاجیک) خالقین کۆچورلمه سی اوچون سیستملی بیر شکیلده تبعیض (DISCRIMINATION) سیاستی تطبیق اولونوردو.

ایلك گلنده اونلاری یئرلرینی ترک ائتمگه مجبور اندیردیلر، سونرا اونلارغا آغیر وئرگی (مالیات) قویودولار. تجارت ایشلری و بوتون دولت اعتبار و امکاملاری اورتاق دئییلن شرکتلره وئرلمیشدی.

تات تاجیرلری تجارت ایشلری آپاراندان اورتاقلارغا بورجلو دوشوردو و بورجونو وئرله بیلمه یین تاجیر عایله-سیله برابر قول اولماغا مجبور اولوردو. تاتلاری اوردو خدمتینه قبول ائتمیردیلر، ائندنه ده خصوصی دامغا (علامت) ایله بللندیریب تحقیر اندیردیلر.

مغول خانلاری یئرلری اوردو سرکرده لرینه باغیشلایب بونا اقطاع دئییردیلر. بو یئرلرین اکینچیلری اونلارغا رعیت اولوردولار.

بو تحقیر و تبعیضلرین نتیجه سینده قالان تاتلار کۆچمگی قالماغا ترجیح وئریدیلر و چوخلاری عراق-ا کۆچدولر. او زامان آباقان و اونون وزیر جویینی و غازان خان-ین فرمانی ایله عراق-دا فرات چاییندان کاناللار آچیلیب بؤیوک اراضی اکین اوچون مساعد بیر دوروما گتیرلمیشدی. آذربایجان و اراک عجم--دن کۆچن تاتلار اورادا یئرلشمگی مناسب گؤروب عراق-ا کۆچدولر. قالان آز حصه ده موغوللارلا برابر زامانلا تورکلرین ایچینده ارییب تورکلشدیلر. ائله بوندان سونرا دیر کی آذربایجان-دا (جنوبی) تورک دیلی عموم خلق دیلی اولموش و آذربایجان تورکجه سی واحد بیر دیل کیمی فورمالاشمیشدیر.

مغول ایلخانلیلارینین بو غیر انسانی سیاستی اونلارین مسلمان اولماقلاریندان قاباکی دؤره عایددیر. نجه کی غازان خان مسلمان اولاندان سونرا تاجیکلرین وضعینی اصلاح ائتمک اوچون آشاغیداکی فرمانی چیخارمیشدیر:

بوندان سونرا بیزیم عسگرلریمیز تاجیکلره دئمه مەلی دیر کی اونلار اقطاع ایله برابر بیزه وئرلمیش قوللاریمیزدیرلار. تانری تاجیکلرین حیاتیینی دا بیزه تاپشیرمیشدیر. اونلار انسان گؤزو ایله باخمالی ییق. یوخسا آلاسه قارشیسیندا مسئول اولاجاغیق (مناقب شیخ صفی الدین). تورکلرین آذربایجان-ی یئرلشمگه ترجیح وئمه لرینی بیر سببی ده بو اۆلکه ده اوتلاق، باغ-باغاتین چوخ اولماغی و مالدارلیغا داها مناسب اولماغی اولموشدور.

بوتون یوخاریدا یازدیقلاریمیزا باخمایاراق ۱۴- جو عصرده داخی آز- چوخ تاتلارین قالیقلاری بعضی یئرلرده قالمیشدی. حتی ایندی ده تک- تک اوجقار یئرلرده (خالخال-ین اطرافینداکی کندلرده و گلین قیهده) هابئله باکی و قوبا طرفلرینده (قوناخ کندی، سییهزن) تاتلار یاشاییرلار.

تورکلمشه و اوغوزلاشما جریانی ۱۴- جو عصرده امیر تیمور-ون گلمهسیله داها گوجلندی. خصوصاً امیر تیمور آنادولو سفریندن غالب شکیلده قایداندا بیر چوخ تورک (اوغوز) ائللرینی سوریه و آنادولودان آذربایجان-ا گتیردی. بونلار: شاملو؛ موصولو، روملو، قاجار، افشار، ذوالقدر، قووانلو (قووانلو) قوزانلو، تکه- لو، باهارلو، وارساقلو، بیگدلی ائللری اولوب آذربایجان-دا قالدیلار و بیر چوخلاری اردبیل و اطرافیندا صفوی شیخی (شیخ علی)نین اطرافینا توپلانیب اونون و اوغوللارینین مریدلری اولدولار. بو عصرده تبریزه گلن عرب سیاحلاری ابن بطوطه و ابن فضل اله العمری سیاحتنامه لرینده تبریزی تورک شهری وصفلندیرمیشلر.

امیر تیمور و آغ قویونلو حکومتی بیر چوخ تورکمنلری او جملهدن اونلار تابع اولمایان و جلایری لره خدمت ائدن قارا قویونلو تورکمنلرینی آذربایجان-ین داها چوخ شمال حصهسینه سوردولو.

بو سورولن ائللر آراسیندا طایفا رئیسلی و اوتوراق ائله دیکلری یئرلرین آدلارینا گوره یئنی ائل- طایفا آدلاری توره دی و آذربایجان-ین هر طرفینده اوغوزلار حاکیم اولماغا و اکثریتی تشکیل وئرمگه موفق اولدولار.

یوخاریدا یازیلانلاری خلاصه ائتمک ایسترسک، بئله دئمه لی بیک: مختلف تورک ائللری نین (هون، بولقار، ساییر، پنجه نک، کنگرلی، خزر، آغاچری، اون اوغوز و ساری اوغوز و قبیچاق) میلادین ایلک عصیرلریندن و خزرین شمالیندن گله رک اران- شیروان و داها شمال بؤلگه ده و آرازین اوتای- بوتاییندا یئرلشمه لری ایله آذربایجان-ین شمال حصه سی میلادی ۸- ۷- جی عصرلرینده تورکلشمیش، لاکین آذربایجان-ین جنوب حصه سی بوتونلوکله خزرین جنوبوندا گلن سلجوقلو تورکلری و اوغوز- اویقورلارین (ایلخانلیلار زامانیندا موغوللارلا بیرگه) گلمه لری ایله تورکلشه بیلمیش و بو تورکلشمه امیر تیمور زامانیندا غربدن سوریه- آنادولو تورکلری نین هابئله قارا قویونلو- آق قویونلولارین آذربایجان-ا گلمه لری ایله تاماملانیب هم ده اوغوز رنگینی آلمیشدیر.

آذربایجان تورکجه سی نین تشکولو:

آذربایجان تورکجه سی نین تشکولو البته کی تورک ائللری نین آذربایجان-ا گیب یئرلشمه لری ایله باغلی اولموشدور. لاکین بو دیلین فورمالاشماسی و آذربایجان تورکجه سی خصوصیتلرینی قازاناراق عموم خلق

دیلی اولماسی و ادبی دیل کیمی گئنیش ساحهده ایشلمهسی بیرنجی جریان و پروسسدن چوخ سونرا اولموشدور.

آذربایجان تورکجهسی اوغوز قروبونا داخیل اولوب اونون مرکزی قولونو تشکیل وئردیگی حالدا بو دیلین ترکیبینده، قبچاق، اویقور (شرق تورکجهسی) و بیر آز دا موغول سؤزلری واردیر. حتی قدیمدن قالما یثرلی خالقلارین او جملهدن تات سؤزلری و ایزلری ده اوندا تک-توک گؤرولمکدهدیر. آیریجا عربجه و فارسجا سؤزلر و اصطلاحلاری دا دینی اجتماعی و سیاسی شرایطدن آسیلی اولاراق دیلیمیزه گیرمیشدیر.

بیر آز اول داها میلادین ایلک-اورتا عصرلریندن و خزر-ین شمالیندان مختلف تورک ائلرینین (هون، بولقار، خزر، سابیر، آغاچری وس.) آذربایجان-ا (خصوصاً شمال حصهیه) گلیب یثرلشدیکلرینی بونلارین بیر-بیریه قایناشیب قاریشماسیندان آرازین اوتایینین هله ۷-جی عصرلرده تورکلشدیکلرینه اشاره ائتمیشدیک. بونو دا اونوتمالی ییق کی خزرین شمالیندان گلن تورک ائلرینین دیل-لهجهلری قیچاقدان باشقا، بولقار-هون-خزر دیللی قروبونا داخیل اولوب آذربایجان تورکجهسیندن بارز شکیلده فرقله نیرلر. هم ده بو گونه قدر بیزده بو دیل و یا لهجهلرده هئچ بیر یازی-آبیده گؤرولمهمیشدیر. بوندان علاوه الیمیزده اولان آذربایجان تورکجهسیله یازیلیمیش آبیده و اثرلرین تاریخی ۱۳-جو میلادی عصردن داها قدیمه گئتمیر.

شفاهی ادبیاتیمیزین قیمتلی و میثلسیز آبیدهسی سایدیغیمیز دده قورقود دا اوغوز تورکجه سینده یازیلیمیش و اوغوزلارین گئچمیش حیاتینا و فولکلورونا عایددیر. اونا گؤره ده آنادولو تورکلرینی و حتا تورکمنلرین ده آبیدهلری سایلیر.

تورکیه نین گؤرکملی تاریخچسی حؤرمتلی پرفسور فاروق سومر تاریخ درگیسینده (سای ۷۶-۱۹۹۲) یازدیغی بیر مقاله ده دده قورقودو-بیزلردن آلیب یالنیز آنادولو تورکلرینی مالی حساب ائتمیشسه ده بو تاریخی گرچگی دگیشدیره بیلمز. بوتون دونیا عالیملری (بار تولد و...)نین او جمله دن تورکیه نین پروفسور محرم ارگین کیمی تانیمیش عالیملری دده قورقود داستانلاریندا گئچن حادثه لرین آذربایجان-دا گئچدیگینی یازمیشلار. بیز وارلیق-دا و کتابلاریمیزدا دده قورقود-دا گئچن حادثه لره و او زمانکی شهرلرین (ماردین، بابورد و طرابزون: کافر شهرلری) دینی و اتنیک (قومی) دوروملارینی نظرده توتاراق بو نتیجه یه گلیمشیدیک کی بو حادثه لر ۱۲-جی عصرده و آذربایجان-ین غرب و آنادولونون شرق بؤلگه سینده جریان ائتمیشدیر.

بوندان علاوه دده قورقود-ون دلی آذربایجان و آنادولو تورکجهسی نین داها بیر- بیریندن ایریلمادیغی زامانا عایدیر و آذربایجان-ین تورکجهسینه داها دا یاخین دیر: آشاغیدا گتیردیگیمیز نمونه لر دیلمیزین ان اسکی نمونه لرینی گؤسترملکه برابر سؤیله دیکلریمیزی ده ثبوت ائتمکده دیر: بابام آت سگیردیشیمه باقسین قیوانسین، دثر ایدی (دیرسه خان اوغلو بوغاج خان بویو). یومرو- یومرو آغلادی، یانوق جگری می تاغلادی (سالور قازان بویو).

اول زاماندا بیگلرین آلفیشی، آلقیش، قارقیشی قارقیش ایدی (بامسی بیرک بویو).

و یا منظوم پارچالاردان:

یوجهلردن یوجهسن	کیمسه بیلمز نجهسن
یا ورام یا ورامیام	یا گله م یا گلمه ییم

و یا آتالار سؤزلریندن:

"اؤلن آدم دیر یلمز، اسکی پامبوق بئز اولماز، قارشى دشمن دوست اولماز، آتیلان اوخ گئری قاییتماز."

دده قورقود-دا قوشا ایشله ن سؤزلر چوخدور، بیر قیسمیندا هر ایکی سؤز تورکجه دیر. اما آیری- آیری لهجه لره عایدیر. مثلا قیل- / ائت- / دئ- / آیت- / اسن / ساغ؛ قیزیل / آلتون؛ گئتمک / وارماق؛ بیگیت / آلپ؛ جیلاسون / ارن / اوورن؛ یاقشی / یاخشی / ائیو / بیگ؛ دوگون / توی وس.

بیر حصه قوشا سؤزلرین بیری تورکجه او بیری عربجه و یا فارسجادیر. مثلا آغیر- عزیز، یازی- یابان، اوچماق- بهشت، آیاق- صراحی، ساواش - جنگ و تانری- الله وس.

بو کیمی قوشا سؤزلر گؤستیرکی دده قورقود اوغوز لهجه سینده یارانیدیغی حالدا قیچاق، اویقور (شرق تورکجه سی) لهجه لریندن ده قارشییی واردیر. بو دا آذربایجان تورکلوگو و تورکجه سی نین قدیم شکلینی تمثیل ائله دیگینی گؤستریر.

دده قورقود کیتابینی شمالی آذربایجان مؤلفلری داها قدیم دؤره لر (۴-۲- جو میلادی عصرلر: محمود اسماعیلوف) مال ائتمک ایسته سه لر ده، اوغوزلارین کوتله حالیندا آذربایجان-ا و شرقی آنادولویا گلمه- لری و اورالاردا یاشاییب داستان یاراتمالاری میلادی ۱۲- ۱۱- جی عصرلرده واقع اولموشدور. آنجاق داستانلارین کؤکو البته کی داها قدیملره هم ده تورکستان-ا چاتا بیلیر.

دده قورقود-و گئچندن سونرا ان اسکی یازیلی اثرلریمیز میلادی ۱۳- جو عصره عایدیر. بونون سببی ایران- آذربایجان و آنادولویا گلن اوغوز تورکلری نین حاکیم طبقه سی نین فارس دیل و ادبیاتینا اؤز

دیلریندن آرتیق باغلی اولمالاری و حکومت ائله دیکلری هر یئرده فارس دیلینی یازی دیلی و رسمی دولت دیلی سنچیب فارس دیلینده یازیب یاراتمالاری دیر.

بو خصوصدا بوتون غرب- اوغوز قروبو یعنی آنادولو، آذربایجان- تورکمن و خوراسان تورکجه لری نین طالعی عینی اولموشدور و آنادولو- عثمانلی تورکجه سینده ده یازیلی اثرلرین تاریخی میلادی ۱۳- جو عصره قدر گنجیکمیشدیر.

دیلمیزین کؤکونو تشکیل وئرن اسکی تورکجه (گؤک تورکجه سی) نین ده ایلك یازیلی آبیده لری نین (اورخون) تاریخی میلادی ۸- جی عصره (۷۳۵- ۷۳۱) عاید دیر. آنجاق یئنی سئی آبیده لری نین ایکی عصر داها اوله عاید اولدوغو محتمل دیر. بو آبیده لر دن، بارلیق چایی نین کناریندا تاپیلان و ۱۳ یاشیندا وفات ائدن اؤربینگن آلپ توران آدیندا بیر اوغوز بیگی (خانزاده) نین قبیرداشی اوآن بارلیق (وارلیق) آبیده سی بیزیم ان اسکی یازیلی آبیده میز سایبلا بیلیر. اونا گؤره ده اونون متنی بورادا نقل ائتمگی فایدالی گؤروروک:

۱- ار اردمی آتیم تابدیم اردمی.

۲- اؤربینگن آلپ توران آلتی اوغوز بودوندا اوچ بیگیری (یاشیمکا) آدیریلدیم.

۳- بگ اریکیمه سیزیمه آدیریلدیم.

بو گونکو تورکجه میزله: ار اردمی آدیمی تاپدیم اردمی، اؤز بیگن آلپ توران آلتی اوغوز ائلیندن ۱۳ یاشیندا آیریلدیم، بگلیک قدر تیمدن (ارک)، سیزدن آیریلدیم.

گؤروندویو کیمی بارلیق آبیده سی نین دیلی اسکی اوغوز جا اولماقلا برابر ده قورقود و آذربایجان تورکجه سیندن و میلادی ۱۳- جو عصره عاید اولان ایلك یازیلی اثرلر دن (حسن اوغلو-نون شعر دیلی و هندو شاه نخبوانی نین نثر دیلی) فرقلی دیر. مثلا: بو یازیلی داشدا، ی= ی یئرینه د = د ایشله نیر و سایبلا (اون اوچ یئرینه، اوچ بیگیری) قدیم تورک دیلینه مخصوص شکیلده دیر. مفعول منه Ablatif اکی /دن، دان/ داها تشکول ائتمه میشدیر و مفعول به Datif اکی نین عینی دیر.

آذربایجان تورکجه سینده یازیلیمیش ایلك اثرلر آنادولو-داکی چاغداش اثرلرله دیل باخیمیندان او قدر ده فرقلی دئییل. بو ایکی اوغوز دیلی و یا لهجه سی نین فرقلمه سی بیر- ایکی عصر سونرا (۱۵- جی عصر) اچیق شکیلده ظهور ائتمیشدیر. ایندی ایلك آذربایجان شاعیریمیز سایلان اسفراینلی حسن اوغلو-دان و ایلك ادبی نثریمیزی احتوا ائدن صحاح العجم- دن بیر نمونه وئیریریک:

آپاردی کۆنلومو بیر خوش قمر یوز جانفزا دلبر

نه دلبر دلبر شاهد نه شاهد شاهد سرور

من اولسم سن بت شنگول صراحی ائیلمه غولغول (غلغل)

نه غولغول، غولغول باده، نه باده باده احمر

باشیمدان گئتمه دی هرگز سنینلن ایچدیگیم باده

نه باده باده مستی، نه مستی مستی ساغر

شها شیرین سؤزون قیلور میصیره بیر زمان کاسد

نه کاسد، کاسد قیمت، نه قیمت، قیمت شکر

توتوشمایینجا در آتش بلورمز خصلت عنبر

نه عنبر عنبر سوزش، نه سوزش سوزش مجمر

ازلده جانوم ایچینده یازیلدی صورت معنی

نه معنی معنی صورت، نه صورت صورت دفتر

حسن اوغلو سنه گرچی دعاچی دور ولی صادق

نه صادق صادق بنده، نه بنده بنده چاکر

هندوشاه نخجوانی نین صحاح العجم-یندن بیر نمونه:

بیل گیل مصادر عربی نجه کیم اصل دور اوندان صادر اولور اسماء و افعال آنجیلین مصادر پارسی اصل دور اوندان منشعب اولور قالان اوزان و امثال و غیره. اول مصادر پارسی ایکی دولودور! اما بیرى لازم بیر متعدی دور. اول ایکی دن هر بیرىسی یا مفرد دور یا جمع دور. بو مجموعه دن هر بیرىسی یا مثبت دور یا منفی دور. مصادر لازمین مثالی که هم مفرد و هم مثبت دور دانستن و غیرها ...

قاعده: بیل گیل مصادر پارسی نین علامتی اولدوی کی آخرینده «تون» اول ساکن اولدوغو حالده مثال دانستن قاچان اول نونون ماقبلینی ساکن قیلسان ماضی غایب اولور. مثال دانستن.

بو کتاب دؤرد دیلده یازیلیمیش لغت و قرامر کتابی دیر (فارسجا، تورکجه، عربجه و پهلو یجه). کتاب آذربایجان تورکلرینه فارسجانی اؤیرتمک اوچون نخجوانلی هندوشاه (ابن سنجر) طرفیندن یازیلیمیشدیر.

هندوشاه ۱۳- جو عصرین سونلاریندا و ۱۴- جو عصرین اوللرینده یاشامیش و ۱۳۳۰م = ۷۰۹ هـ ده وفات ائتمیشدیر. بو کتاب چکوسلاواکیا-دا براتیسلاو کیتابخاناسیندا رحمتلی دوکتور حسن زرینه زاده طرفیندن تاپیلیمیش و پروفوسور غلامحسین بیگدلی اونو نستعلیق یازسی ایله یازیب تهراندا چاپ ائتدیرمیشدیر (۱۳۶۱).

مقاله میزین سونوندا دیلیمیزین تشکولو حاقیندا دیلیمیزی و ادبیاتیمیزی دانانلار و اونو یاد- تحمیلی دیل ساینلارین دا فیکرینی سؤیله ییب اونلارین غیر علمی ادعالارینا علمی جوابیمیزی بیغجام شکیلده یازماق ایسته ییریک.

بیلدیگیمیز کیمی یاریم عصردن چوخ سورن پهلویلرین رژیمینده اؤلکه میز ایران-دا تورک دیلی نین اوخونوب یازیلماسی حکومت طرفیندن قدغن اولموش و بونا سبب اولراق بو دیلین موغوللارلا ایران-ا گلیب زورلا آذربایجان خالقینا تحمیل اولوندوغو و بو گون ده تورکلویون ایران-ین وحدت و استقلالینا تهلکه ساییلدیگی گؤسترلمیشدیر. بو سیاستی مشروع و حتی لزوملو گؤسترتمک اوچون حکومت توربیسینلری و تبلیغاتچیلاری بئله بیر فیکیری اورتایا قویموشلار کی بو دیل خالقین دوغما دیلی اولماییب، زردشت پیغمبرین و آریا عرقی نین اؤلکه سی اولان آذربایجان-ین قدیمدن دیلی آریائی دیلریندن آذری دیلی اولموشدور. موغوللارین حکومتی ائناسیندا آذری دیلی قدغن اولوب و اونون یئرینه تورکلرین دیلی زورلا هامییا اؤیره دیلیب، آنا دیل لری اونوتدورلموشدور! اونا گؤره ده بو دیل یاد دیلی دیر و آذربایجانلیلار ایرانلی (آریا عراقیندان) دیر و تورکجه، ساری عیرقدان اولان موغوللارین دیلی دیر و ایراندان طرد اولونماسی لازیم دیر!

حکومتین بو غیر انسانی- غیر اسلامی فاشیستیک سیاستی سایه سینده میلیونلار جا خالقیمیز اؤز دیلیندن محروم قالدی. بو غیر علمی نظریه نی مدافعه ائدنلرین باشیندا تبریزی! احمد کسروی و اونو ایزله ینلر گئدیردی. البته حکومت و فارس شوونیزمی و اونون تبلیغاتچیلاری دا ایشلرینه یارادیگی اوچون بو فیکری یایماغا چالیشیردیلار.

بو مسئله حاقیندا بوندان اول یازدیغیمیز (فارسجا) کیتاب و مقاله لریمیزده کافی قدر ایضاحات و ثریب بو فیکرین نه قدر چوروک و غیر علمی و اویدورما اولدوغونو علمی و تاریخی سندلره دایاناراق اثبات ائتمیشیک. بورادا داها چوخ ایرانلی اوخوجولاریمیزی نظرده توتاراق بیر نئچه سطیرده بو سیاسی ادعایا جواب وئره جگیک.

۱. بیرینجی نۆبهده نه آریا، نهده تورک سۆزو عیرقی ایفاده ائدن مفهوملار دئییلر. هر ایکسی مدنی (فرهنگی - کولتورل، دیل قروپلاری) معناسینی ایفاده ائدن سۆزلردیر و تورکلر ده آریالیلار کیمی آغ عیرق (نژاد) داندیر.

ایران اؤلکه- وطن آدی دیر. عصرلردن بری بورادا یاشایان و اؤز طالعینی ایران-ین طالعینه باغلايان بوتون ایران خالقلاری هله مسلمان خالقی ایرانلی دیر. ایران-ین اساسی قانونوندا (آنا یاسا) دا هم ایندی، هم ده پهلو لردن دؤرونده بئله یازیلیمیشدیر.

۲. کسروی نین کشفی ساییلان آذری دیلی هئچ بیر زامان دیل سویه سینده اولماییب، قدیم زامانلاردا آذربایجان-دا دانیشیلان آریا قروپونا داخیل لهجه لردن اولموش و هر بؤلگه نین لهجه سی (آغزی) دیگر بؤلگه لردن آنلاشیماز قدر آیری اولموشدور، ائله کی اسلام مؤلفلریندن مقدسی نین یازدیغینا گؤره یالنیز اردبیل-ین اطرافیندا ۷۰- دن چوخ مختلف دیلرده دانیشیلارمیش! بو گون ده بو یاریم دیلدن (کسروی نین اؤز تعبیری) بیر نئجه جمله و دؤردلوکدن باشقا (هم ده آیری- آیری آغیزلاردا) یازیلی بیر اثر قالمامیشدیر.

البته تک- توک اوزاق و سون زامانلاردا قدر ال چاتماز بیر نئجه شرطین بیر ارادا توپلاتماسی لازیم دیر: اولاً: بو دیل حکومتین رسمی دیلی اولوب حکومت طرفیندن حاضیرلانمیش قیسا و اوزون مدتلی برنامهلرله خالقا اؤیره دیلمه سی لازیم دیر.

حکومتین بو برنامه لری حیاتا کئچیرمک اوچون گلیشمیش (کامل) امکانلاری و عمومی ارتباط واسطه- لره (راديو- تلویزیون، قزئت، مدرسه، اوشاق باغچاسی . . .) صاحب اولماسی لازیم دیر. بئله بیر دیلین اوخوما- یازما کیتابلارینی بؤیوک مقیاسدا چاپ ائتدیردیب عموم خالق آراسیندا، شهرلرده، کندلرده و کؤچری حیات یاشایان ائللر آراسیندا یایماسی و اؤلکه نین هر یئرینه بو دیلی یاخشی بیلن معلم لر گؤندرمه سی لازم دیر. بو دیلده مدنیتین (فرهنگ- کولتور) سویه سی یئرلی خالقین فرهنگیندن داها اوستون و انکشاف ائتمیش اولمالی دیر.

بو دیل ایله خالقین قبول ائله دیگی دین و یا جاذبه لی بیر ایدئولوژی گتیریب خلق آراسیندا تبلیغ اولونمالی دیر.

بوتون یونلار اولاندان سونرا یئنه ده قان عنصری (المنت) قاریشماسا، یعنی بو ایکسی دیلده دانیشانلار آراسیندا چوخلو مقداردا ائولنمه اولماسا، یئنی نسل حاکیم دیلی اؤیرنمکله برابر اؤز آنا دیلینی ده ساخلایاجاقدیر.

بیر بئله دېلین تائیر دایره سی مرکزده داها چوخ و حاکمیت و مدنیت مرکزیندن اوزاقلاشدیقجا تائیری ده آزالاجاقدیر. یعنی شهرده کندلردن و کندلرده ائلات - اوبالاریندان داها چوخ یاییلاجاقدیر.

ایندی کسرویچی لردن و بو ایدورما نظریه نی مدافعه ائدنلردن سوروشماق ایسته ییرم: یوخاریدا سایدیغیم شرایطین هانگیسی موغوللار دؤرونده یعنی ۷۰۰ ایل قاباق آذربایجان-دا اولموشدور؟

ایراندان فارس دېلینی تورک و موغول حکومتلری (غزنه لیلر، سلجوقلولار، ایلخانلیلار، قارا قویونلو و آق قویونلولار، صفوی لر، افشارلار و بالاخره قاجارلار) رسمی اعلان ائتمیشلر و اونو هر یترده یایمیشلار. هر زامان حکومتین اؤزو ده تورک اولسا رسمی دېلی فارسی اولموش و فارس دېلی تبلیغ اولونموشدور.

موغول حکومتی نین بوتون ملتی اوخوتماق و اونا تورک دېلینی اؤیرتمک اوچون عمومی مقیاسدا امکان- واسطه لری واردی می، میلیونلارجا کیتاب چاپ ائتدیره بیلدی می، او کتابلاردان هئچ قالانی وارمی؟ یوز مینلرله معلم کندلره و اوبالارا گؤندریلدی می؟

موغوللارین یئرلی خالقدان مدنیتی داها اوستوندومو، یثنی دین می گتیردیلر، یوخسا اؤزلری ده مسلمان اولوب خالق ایچینده ارییب گتیدیلر؟

موغوللارین بئله فوق العاده امکانلاری واردیسا نییه بس اؤز دېلرینی بیزه اؤیرتمه دیلر. هم ده اؤزلری تورک جماعتین ایچینده تورکلشدیلر.

نتیجه:

آذربایجان چوخ قدیمدن تورک ائل - طایفالاری نین یوردو اولموش شمال حصه سی میلادین ۷- جی عصرده و جنوب حصه سی ده ۱۳- ۱۱- جی میلادی عصرلرده یثنی گلن تورک ائللری نین بو اؤلکه ده یئرلشمه لرله بوتؤنلوکله تورکلشمیش و تورک دېلی عموم خلقی دېلی حالینا گلیمیشدیر.

آذربایجان ادبی دېلی نین تشکولو و فورمالاشماسی، عموم خلق دېلی اوزرینده و اوغوز دېلی اساسیندا آنجاق دیگر تورک لهجه لریندن (قبچاق، اویقور) ده تائیر قبول ائنده رک ۱۳- ۱۲- جو عصرده تاماملانمیش و ایلک یازیلی اثرلرینی ۱۳- جو عصرده وئرمگه باشلامیشدیر.

آذربایجان علم و ادبیات سماسیندا ایکی پارلاق اولدوز

آنا و قیز

نورانگیز گون و ژاله علی یوا

Azərbaycan Elm və Ədəbiyyat Səmasında İki Parlaq Ulduz

Ana və Qız

Nurəngiz Gün və Jalə Əliyeva

نورانگیز خانیمی شاعیر کیمی اوتای آذربایجان-دا هر کس تانی ییر. اونون کیتابلاری بدیع اثرلری دفعه لرله باکی-دا باسیلمیش و بؤیوک اوخوجو کوتله سی طرفیندن اوخونموش و تقدیر ائدیلیمیشدیر.

نورانگیز خانیم آنا طرفیندن ایرانلی (تبریزی)-دیر. بیر داییمی آقاسلیم حاجی زاده ۱۹۴۶- دا باکی یا گئتمیش، اورادا ایستالین طرفیندن سیبری-یه سورولموش و اورادا وفات ائتمیشدیر.

او بیر داییمی آقا کریم حاجی زاده تبریزده یاشامیش و ایران-ین مشهور رسامی (نقاشی) اولموشدور.

آنا باباسی دا (بشیربیگ) ۱۹۱۸-ده روسلار طرفیندن قتل ائدیلیمیشدیر.

نورانگیز گون

بو ملی و مبارز عایله ده بؤیوین شاعیره حاقیندا آذربایجان-ین مشهور شاعیر، تاریخچی و میلت وکیلی "صابر

رستم خانلی" اونون "یول گئدیرم"، "Yol Gedirem" ادلی شعر کیتابی نین مقدمه سینده بیله یازیر:

"نورانگیز خانیمین شعرلری داها چوخ بیر اورگین تک دئییمینه - مونولوغونا- بنزه ییر. شعرلرینده کی آغری اینسان عؤمرو و حیاتین معناسی حاقیندا دوشونجه لردن دوغور. بو باخیمدان اوخوجولارا تقدیم ائدیلن نؤبتی شعر کیتابی نین آدی بورادا توپلانمیش یازیلارین روحونو چوخ اوغورلو شکیلده ایفاده ائدیر. کیتابداکی شعرلر دوغرودان دا یول گئدن آدمین اوقاتی ایله یول اوستونده یازیلیب.

اما غریبه بېر يولدور، گونلرله ائويندن باييرا چيخماسا بئله، نورانگيز خانيم هميشه بو يولون اوستونده و هميشه حرکتهدير. بېر اوجو آنا دونياسيندا، بېر اوجو گونشى اؤپمک حسرتينده اولان بو يول، ادبيات يولودور. گؤروشلر و آيرىلىقلار يولودور، ائيش-يوخوشلارى و دولانباچ و آدلاماجلاريله برابر دوغما يولدور."

نورانگيز خانيمين شعرلرى بېر چوخ حاللاردا حياتينى، آغينى، آنالارين يانا-يانا بداهتا سؤيلهديكلرى قوشقولارى، اوخشاملارى خاطرلادير. نورانگيز خانيم داها چوخ اؤز معنوى يالقيزليغينى، پريشان دوغولاريني ايفاده اتمك اوچون يازير. اونون " اسير دوشن سرچه نين حكايىتى " ، " قفس بولبولو " كيمي شعرلرى ده ائله مؤلفين اؤزو حاقدادير.

" يول گنديرم " كيتابينداكى شعرلرين چوخو وطنين، اينسانين، سؤزون آزادليغى حاقيندا اصلينده ائله آغىلار و آزاد روجلارا اوخونان نغمه لردير.

شاعيرله داها ياخيندان تائيش اولماق اوچون بېر نئچه اثريني آشاغيدا درج ائديريك:

يول اوزونو آرزولار

نولايدي،

كوچه لرین آدى — لاله، نرگيز، بنؤوشه،
وطن، محبت، سئوگيلر: اود و آتش اولايدي،
بعضيسى نين ده آدى - شاه خطايى، ستارخان،
آراز، تبريز، نيسگيللر: گوج و گونش اولايدي،
كوچه لرین باغرينا ، قديم داش يادداشينا،
دؤنگه لره، داشلارا هر آد ياپيشماي ايدي!

گنجه لرین قوينو

هميشه بئله،
جیلوه لرله سايريشايدي،
اولدوز آيين كؤكسونده
آی باشيميز اوستونده
بو جور سالييم اولايدي،
شعله لرله قيميشايدي،
گؤزلريميز ائله تكى

آی - اولدوز... يوللاريندا
سولانا ، قاماشايدى!...

پنجره لر

بوللور تكين پاريلتيلار ساچايدى
اوزوموزه، گؤزوموزه،
تورپاغا نور قاريايدى،
بیر اويانيش تيتريه،
قوللاريميز، قوه ميز
حاق يولونا قوشايدى،
بو اويانيش، بو دوروش
يوز ايل ليک مورگولرى
قاتيب، قاريشدير ايدى!...

قاپيلار

تاي باتاي اچيق، هنده ورده ائله يالنيز
قارانقوشلار، آغ قوشلار
قاناد چالميش، يووا قورموش اولايدى،
نه خبيث گؤز نه کچ باخيش،
نه بييه سيز قالان اوجاق...
نه پيس قونشو اولايدى،
نه يووالار ديدر گيني،
نه سينه لر ياراسى، نه قارا ال،
نه ده قورشون اولايدى!

يورد يثرى

يورد غيرتى بيزدن اوجا اولايدى،
هم حيثيت، هم جرأت، قوشا يارانميش اولايدى،
ميدان،... ميدان اولايدى...
ميدانلار باشيندان شيطانلار دئييل ده
فاتح لر ايشار ايدى.
يوخ، يوخ آلا! بيگانلر ، ناکسلر يوخ

دوغولورسا انسانلارین جۇمردلری دوغولایدی
 بیر باشقا یاریش اولایدی
 جاوان، گۆزل آنالار اوغوللار دوغورایدی کی
 اوغوللار.....اوغول اولایدی،
 نر تکین اوغوللاری، درده یارامیش اولایدی!

تورپاق

اجداد پاییمیز اووجوموزدا قالایدی
 ایککیه بؤلونمه ییب، یکی آیریلما یایدی،
 بیر نهنک گۆی آراباسی فیرلایدی،
 آشیریملار آشایدی، داشلاری آشیرایدی
 یوخولو قورخولاری...
 او کی وار فیرلایدی
 عطالت میراثینی
 داغا، داشا چیریمیش اولایدی آلا،
 پارام-پارچا پارچالامیش اولایدی!

آلا، آلا

قهر اولاسی کۆکسوموزدن
 غربتی آلان اولایدی
 کۆنول بی هوش اولایدی،
 قاناد چیرپان، چیرپیشان
 اورگیمیز
 بیر گون بیر قوش اولایدی،
 اۆزگه سیاح یولچولار تک
 بیزیم ده لپیرلریمیز
 او تاپا هوپموش اولایدی
 نولایدی، آه.

یوخولار چین چیخایدی،
 گۆم گۆی بنؤشه آرزولار
 نه سارالیب، نه ده سولموش اولایدی،

بوتون باغچالار، قاپیلار
 سئوگی چلنگی، موزدهلر،
 گول-چیچکله دولموش اولایدی، ای کاش
 بیر گون ده بیر صبح چاغی
 تبریزیمله باکیمدا
 شهید روحلار...مزارلار
 وصال چنگیلریندن
 آگاه اولموش اولایدی!

آماندی داغلار

آتامین اونودولماز خاطیره سینه

بو دونیادا بیر ائو واردی.
 سیرا داغلاریندان آرای، غریب-غریب بویلا ناردی.
 بو ائوین آغاچلاری، آغاچلاری نین قوشلاری،
 قیها چکن دورنالاری، های هارایلی قارانقوشلاری،
 چیچگی، چمنی، چپری واردی.
 چپریندن او اوزه دام بویدا بیر کیشی یاشاردی.
 دام بویدا بو کیشی نین دام بویدا بیر سئوگیسی واردی،
 تورپاغا دا، داشا دا سئوگیلر داشاردی.
 باغ گوردو، باهار گوردو، بهر گوردو، بار دردی،
 ائله نهیی واردیسا انسانلارا وئردی!
 بیر سحر گونش دوغارکن محله دیکسیندی،
 اولموشدو هوندور کیشی!
 نهنگ آغاچ اولومونه بنزه دی
 خداداد کیشی نین سس سیز اولومو...
 آمان جودا! داغلارین اوشویه جک!
 اردبیل-ین ار داغلارین بو گئجه دویوق دوشه جک.
 "عجم اوغلو ، جانیم آتام!" - نه گوزل دئیردین بو آغرینی...
 ناغیلیم، بایاتیم، غیر تیم، قانیم آتام!

بو داغلار سنە آغلايىر، هرلەنىپ، گلىبىلر...
 قوللار يىن نىيە سوست دوشوب، قوجاقلار... آتا!
 داغلار سنە آغ دوماندان اۋرتوك... گتيرىپ، گلىب...
 بو دا وصال!..... اۋرتوگونو ياواش سرىن، كۈنلو دىدىلر!.....
 آمان، آمان، آمان داغلار گۈزلىرىنە ال چكەيىن،
 كىپرىگىنىدە دونوب، قالان اينجىلردىر، اينجىدر...

۹ نوامبر ۱۹۶۴ (ايلىك شعريم)

آنام بۈيۈك خانىما

اوچدو، اوچدو سعادىم، گشتىدى الدن عبادتىم.
 ايتىدى ايلكىن محبتىم، گۈزومدە سۇندو حسرتىم.
 سئوينجىم يارىدا قالدى، باغچام قاپىسى باغلاندى.
 اوستوم باشىم دومان اولدو، بولودلارلامى قالاتىدى؟
 گلدى هيچران، گلدى يامان، آه وئرمەدى او بىر آمان
 بو نە گوذار آلاھ آمان، سىزلار قلىبىمدە بىر كامان.
 هر يان سويوق، هر يان بوم -بوز، سۇندومو او گۈيىر اولدوز؟
 اوھ! آنام ايدى گتيردىم، آج تورپاغا يىتيردىم.
 قارا گۈزلىرى ايتيردىم، ظولمتلر ايچرە بيتيردىم.
 هيچرانى نىن ياشى اوستدن، مزارى نىن داشى اوستدن
 سئل لمە گۈز ياشىم اوستدن، قبرى نىن قار، قيشى اوستدن
 بىگانە كىچە بىلمىرم، دۈنموشم ھىچە بىلمىرم
 روحومو كور، يا گۈزومو، سۇندو اودوم يا كۈزومو؟
 گونومو قارا، اوزومو، عۇرومدن اليم اوزومو؟
 قاپايار اليم اوزومو، يوخ اورگىمىن دۈزومو
 آنا اۋلوم من اوزومو، يا آناپام، دۈزومو؟...

۲۹ ژانويە ۱۹۷۷ (ايكىنجى شعريم)

بدنیمدن قانادا آچیلدی

واللا، واللا، واللا، بو قوشلار دلی ائدهجک منی،
 اویوب، یویوب، قهر ائدهجک کۆنلومو.
 آخی بو قوشلار نییه فغان ائیله ییر،
 آخی بو قوشلار نه ایسته ییر، نه دئییر؟
 بلکه ائله قوشلار منی
 قوش دیلپله دانلاییر؟
 یوخ، یوخ وصال نغمه سیدیر،
 اوخویور بو قوشلار،
 دئین دیمدیکلرینده "جنوب داملاسی" داشی ییر...
 گۆزلریمین یاشین یویور بو قوشلار...
 توتون، توتون اللریمدن قوشلار هوشومو آلدی،
 توتون تیتراک اللریمدن کۆمک اولون قوشلار،
 قوشلار قانادا باغیشلادی!..
 بوتون بدن اویویور، قوشلار چکیب، آپاریر...
 اوخالی، اوخالی!... سلام گۆی اوزو! سلام...
 سلام پاک بولودلار، سلام آی!-
 سلام چیگنینی اؤیدوگوم فاغیر داغلار!-
 سلام، دده شهریار!
 خوش گۆردوک آ ساوالان!
 سلام، سلام! سلام بابا یادیگاریم،
 دردی قوجا تیریزیم،
 باغری یارا، کۆکسو دومان، جان تیریزیم!
 وئر ساچینی قوخولاییم، بورنومون اوجو گۆینه میس!...
 اوزو دۆنوک بیلمه منی،
 سهو ائله سن، منیم سوسقون،
 منیم ناچار، منیم گوجسوز اللریم!...

باكى - تېرىز باياتىلارى

داغلارین داغى وارمیش،
 قاراسى آغى وارمیش.
 ال وورمايىن كۆورەلر
 بىر گۆزل چاغى وارمیش.

ھىسدى بو داغلاریندى،
 سىسدى بو داغلاریندى.
 دئمەيىن بىگانەدى
 توستو بو داغلاریندى.

عزىزىم ايران اولدو
 ايران بىر دستان اولدو.
 حاقا ايماننا گلین
 بو تورپاق ويران اولدو...

ننەم ناغىلین واردى،
 دئمەدىن قار آپاردى.
 اللرىمى الیندن
 آجى روزگار آپاردى..

واى سىزى اوجا داغلار،
 قوجادان قوجا داغلار!
 نىيە سوسوب، دورموسوز
 آخى دويونجا داغلار؟...

غمەدن اوزولدو بو جان.
 اورگىم اولدو شان-شان.
 آنامدىر، غرىب اؤلور
 آمان اجل بىر دايان!..

بو جيغىر ھاياتنادى،
 آرزودان اويانادى.

تائیریم بیر جوت قاناد وئر،
بو قوش منی یاندردی.

تبریز قدیم کؤهنه‌دیر،
جاهاندا بیر دنه‌دیر.

اللریم حسرت چکیر
داغی، داشی گؤینه‌دیر.

تبریزده داییم یاشار
رسامدیر، فیرچاسی وار،
رسمینده روزگار اسر
بولود آغلار، سئل آشار.

تورپاق جادار اولدو کی!
یوللار قابار اولدو کی!
حسرت نه اوزون چکدی
اورک غوبار اولدو کی!

یول گئدیرم

دوداقلاریمدا تبسوم

بیکلریمده اومید و غرور

ایچیمده آغلاماق احتیاجی...

یول گئدیرم یورولانا دک.

اووجومدا سیر

بارماقلاریمدا قابار

اور گیمدیر... واریم یوخوم

یول گئدیرم ساپلاغیندان قیرانا دک.

ساجلاریمدا روزگاریم،

روحومدا آنا لایلاسی،

باشیمدا مغلوب عشقیم

یول گئدیرم سینهم قارالانا دک.

اۋنومده سلسله داغلار

سرت قايالار، سويوق دنيز

غريب جانلا بو تك جانا غربت چاغى

يول گنديرم اۋلهزه ييب، سارالانا دك.

آرخامدا سارپ ائيشلر

چيگنيمده گونش تاياسى

آغوشومدا زالم و تيتريه ييشيم

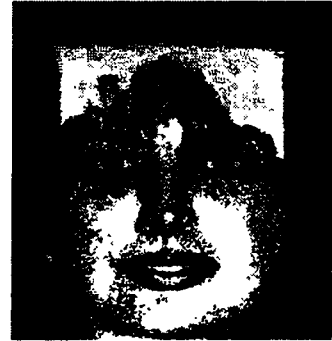
يول گنديرم يول اولانا دك.

نورانگيز خانيمين "يول گنديرم" كيتابيندان باشقا بير نئچه بديع اثرى و شعر كيتابى واردير. آنجاق اونون شاه اثرى يگانه قىزى اولان دوكتور زاله خانيمدير.

دوكتور زاله على يوا و چاغداش تورك پوئزياسى

دوكتور زاله على يوا شرق شناس عاليم و توركولوق و حال حاضيردا ميلت و كيليدير. او عىنى زاماندا گۇركملى يازيچى و آراشديريجيدير.

من اونون منه باغيشلادىغى "چاغداش تورك پوئزياسى" كيتابىنى دقتله اوخودوم و اونون نثرينه حيران قالديم. زاله خانيم هله گنجدير، اما اونون نثرى و تحقيقاتى تجروبه لى بير عاليم و ياراشيqli بير اديبين اثريدير.

دوكتور زاله على يوا

زاله خانيمين نثرى آذربايجان ادبى دىلى نين گۇزل نمونه سى اولماقلا ياناشى بيزيم ده ۲۸ ايلدن برى "وارليق" -دا تطبيق ائتمگه چاليشديغيميز اورتاق توركجه دير. ايره ليده روس-لاتين سۇزلىرى نين يئرینه مومكون اولدوغو قدر توركجه سۇزلىر ايشلتسه، اوغوز توركلرى نين تام اورتاق دىلى نمونه سىنى

وئرميش اولاجاق.

زاله خانيم چاغداش تورك پوئزياسى كيتابيندا بو گونكو شعرين كۇكلرينى آيدينلاشديرماق اوچون عثمانلى دۇرونون ديوان ادبىاتينا دا دگنميش و آراداكي باغلارى گۇزل شكilde ميدانا چيخارميشدير.

او چاغداش تورک شعری نین اؤزللیکلرینی ایضاح ائدرکن، لیریک قهرمانلاری و اونلارین مۆقعلمینی تحلیل ائتمیش و اونلارین تورک توپلوموندا اهمیتینی آچیقلامیشدیر.

مولف اۇنجه لیریک قهرمانی بئله تعریف ائتمیشدیر:

"لیریک قهرمان اوبژکتیو (عینی) گرچکلیکدن یارانان ایدئال قهرماندیر. اونون کاراکتر بوتؤولوگو تام حالدا هئچ بیر شخصیتده جمعلنه بیلمز...."

او لیریک قهرمانلارین باشیندا وطن، ملت، دین یعنی اسلام موتیولرینی، آزادلیق، انسان حاققلاری و عدالت خواهلیغی گؤرور و بو موتیولرین تنظیمات (۱۸۳۹-دان سونرا تورک شعرینه گیردیگینی و جمهوریت (۱۹۲۳) دؤرونده اساس موتیولری تشکیل ائتدیگینی، گتیردیگی شعر نمونه لرله ثبوت ائتمگه چالیشیر.

چاغداش تورک شعری نین شکلی (فورمو) باره ده هجا وزنی و سربست شعرین اسکی عروض قالیبی نین یئرینه کئچدیگینی قید ائدرکن، محمد عاکف و یحیی کمال کیمی بؤیوک شاعیرلرین هله ده عروض وزنیله شعر یازدیقلارینا اشاره ائدیر و هجا وزنی نین اسکی تورک شعری و عنعنه سیله باغلارینی ایضاح ائدیر. حتی سربست شعرین ده دده قورقود کیمی ادبی شاه اثرده موجود اولدوغونا اشاره ائدیر. دیگر طرفدن سربست (آزاد) شعرین بانئسی کیمی ساییلان ناظم حکمت-ین شعرلرینده بئله عروض وزنی نین موجود اولدوغونا اشاره ائدرکن شاعیرین "اوتوز میلیون" شعریندن آشاغیداکی مصراعلاری اؤرنک گتیریر: (ا. بابایف)

دئیل بیر قاچ

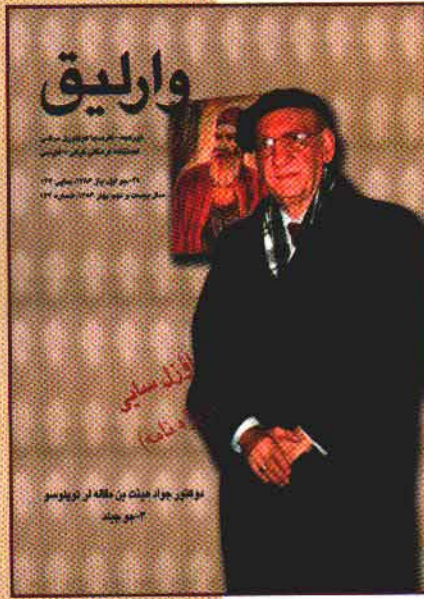
دئیل بئش اون

اوتوز میلیون

اوتوز میلیون

بو شعر هج بحرینین (مفاعیلون، مفاعیلون، مفاعیلون، مفاعیلون) وزنینده یازیلیمیش. آنجاق پیله شکلینده دوزولمکله سربست شعره چئوریلیمیشدیر. سونرا قید ائدیر کی فضولی نین مشهور غزلی (منی جانان اوسان دیردی، جفادان یار اوسانمازمی) ده بو بحرده یازیلیمیشدیر.

بوتون بونلار زاله خانيمين تورک شعر و ادبياتينا نه درجه ده دريندن بلد اولدوغونو و اونون اينجه ليکلريني سنچيب، آشکارا چيخاردیغيني و ساده بير ديل و گؤزل اؤرنکلرله اوخوجويا چاتديرديغيني بيزه گؤسترير. بو کيتاب ادبي اثر اولدوغو حالدا تام علمي بير متودلا يازيلميش و چاغداش تورک شعريني و شعریتيني اوخوجولارا آيدين شکیلده ايضاح اتميشدير. بو کيتابين آذربايجان-دا، ايران-دا و تورکيه-ده يوخارى تيرازلا باسيليب، يايملانماسيني ادبياتچيلار و شعر سئونلره فايدهالي و چاغداش تورک شعريله ماراقلانلار و اجيب گورورم. کيتابين حورمتلي مولفي سون زامانلاردا يئني وظيفه سي يعنى ملت مجلسي نماينده ليگي و سئچمنلري نين پروبلملري اونون بوتون وقتيني آلماقدادير. بو بير مقدس ايشدير. آنجاق بئله بير اوستون ذکا و قلم صاحيبي عاليمه ملتین فايدهالانجاغي اثرلر ده ياراتماغي واجيباتداندیر. مولفه يئنه ده بئله اثرلر يازماسيني آرزو ائديرم.

وارلیق

مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۲۸

تایپ این شماره: انتشارات اورخون

چاپ: سارنگ

۰۲۱-۶۶۴۸۰۷۷۰

آدرس پستی و مراجعه مجله

تهران، فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹۶۳۱۹۸

آدرس دوم

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

تلفن

+۲۱-۶۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ-Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Rıza HEYAT

Adress 1: 151 Felestin Ave., Tehran, Iran

Adress 2: 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb

Tel: +21- 66466366

E-mail:

info@varliq.com

or

mrheyet@yahoo.com

ISSN 1023 - 7186

قیمت: ۱۰۰۰ تومن